The text is contains the <mUla> only

॥ ओं तत्सद्ब्रह्मणे नमः॥

सर्वदर्शनसंग्रहः

॥ चार्वाकदर्शनम्॥1॥

<mUla>नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे निःश्रेयसनिधिं शिवम्। येनैव जातं मह्यादि तेनैवेदं सकर्तृकम्॥1॥ पारं गतं सकलदर्शनसागराणामात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम्। श्रीशाङ्र्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम्॥2॥ श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा। क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः॥3॥ पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोडय शास्त्राण्यसौ श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्यत्सतां प्रीतये। दूरोत्सारितमत्सरेण मनसा शृण्वन्तु तत्सज्जना माल्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न संजायते॥4॥

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते। बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण तस्य दूरोत्सारितत्वात्। दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम्। प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत् यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥ इति लोकगाथामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिक-मर्थमपह्नुवानाश्चार्वाकमतमनुवर्तमाना एवानुभूयन्ते। अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम्।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि। तेभ्य एव देहाकारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मदशक्तिवच्चैतन्यमुपजायते। तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति। तदाहुः- विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति (बृ.2/4/12) इति। चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा। देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात्। प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितयानुमाना देरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात्। अङ्गनाद्यालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः। न चास्य दुःखसंभिन्नातया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीतिमन्तव्यम्। अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात्। तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय

निवर्तते। यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति स यावदादेयं तावदादाय निवर्तते। तस्माद् दु:खभयान्नानुकूलवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम्। न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते। न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। यदि कश्चिद्भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत्तर्हि स पशुवन्मुर्खो भवेत्। तदुक्तम्-

त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसां दु:खोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा। ब्रीहीञ्जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढयान् को नाम भोस्तुपकणोपहितान्हितार्थी॥ इति॥

ननु पारलौकिकसुखाभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्येऽग्निहोत्रादौ विद्यावृध्दाः कथं प्रवर्तिष्यन्त इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे। अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिकंमन्यैरेव धूर्तबकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिः कर्मकाण्डस्य च प्रतिक्षिप्तत्वेन त्रय्या धूर्तप्रलापमात्रत्वेनाग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयोजनत्वात्। तथा चाभाणकः-

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। बुध्दिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः॥इति॥

अत एव कण्टकादिजन्यं दु:खमेव नरकः। लोकसिध्दो राजा परमेश्वरः। देहोच्छेदो मोक्षः। देहात्मवादे च स्थूलोऽहं कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः। मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः। तदेतत्सर्वं समग्राहि-

अङ्गनालिङ्गनाज्जन्यसुखमेव पुमर्थता। कण्टकादिव्यथाजन्यं दु:खं निरय उच्यते॥1॥
लोकसिध्दो भवेन्द्राजा परेशो नापरः स्मृतः। देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते॥2॥
अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः। चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते॥3॥
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधि-करण्यतः॥4॥ देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः। मम देहोऽयमित्युक्तिः संभवेदौपचारिकी॥5॥इति

स्यादेतत्। स्यादेष मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात्। अस्ति च प्रामाण्यम्। कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरूपपद्येत। नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवण-

समनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति। तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम्। व्याप्तिपक्षधर्मताशालि हि लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः। व्याप्तिश्चोभयविधोपाधिविधुरः संबन्धः। स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते। किं तु ज्ञाततया। कः खलु ज्ञानोपायो भवेत्। न तावत्प्रत्यक्षम्। तच्च बाह्यमान्तरं वा ऽभिमतम्। न प्रथमः। तस्य संप्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति प्रसरसंभवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसंभवेन सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुज्ञानत्वात्। न च व्याप्तिज्ञानं सामान्यगोचरमिति मन्तव्यम्। व्यक्त्योरविनाभावाभावप्रसङ्गात्। नापि चरमः। अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रियतन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तदुक्तम् -

चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः। (त.वि.20) इति। नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः। तत्रतत्राप्येवमित्यनवस्थादौस्थ्यप्रसङ्गात्। नापि शब्दस्तदुपायः। काणादमतानुसारेणानुमान-एवान्तर्भावात्। अनन्तर्भावे वा वृध्दव्यवहाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घाना-जङ्घालत्वात्। धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिवद्विश्वासाभावाच्च। अनुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथा-शेषत्वप्रसङ्गाच्च कैव कथा परार्थानुमानस्य। उपमानादिकं तु दूरापास्तम्। तेषां संज्ञासंज्ञिसंबन्धादिबोधकत्वेनानौपाधिकसंबन्धबोधकत्वासंभवात्।

किं च- उपाध्यभावोपि दुरवगमः। उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासंभवेन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽप्यप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतयानुमानद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः। अपि च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कक्षीकर्तव्यम्। तदुक्तम्-

अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिः। शब्देऽनित्ये साध्ये सककर्तृत्वं घटत्वमश्रवतां च। व्यावर्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि। तस्मादिदमनवद्यं समास-मेत्यादिनोक्तमाचार्यैश्च॥ इति॥

तत्र विध्यध्यवसायपूर्वकत्वानिषेधाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसंबन्धरूप-व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्पराश्रयवज्रप्रहारदोषो वज्रलेपायते। तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः। धूमादिज्ञानानन्तर- मग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः

प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते। क्वचित्फलप्रतिलम्भस्तु मणिमन्त्रौषधादिवद्यादृच्छिकः। अतस्तत्साध्यमदृष्टादिकमपि नास्ति। नन्वदृष्टनिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेत्- न तद्भद्रम्। स्वभावादेव तदुपपत्तेः। तदुक्तम्-

अग्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथानिलः। केनेदं चित्रितं तस्मात्स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः। इति। तदेतत्सर्वं बृहस्पतिनाप्युक्तम्- न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवाऽऽत्मा पारलौकिकः। नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः॥1॥ अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। बुध्दि-पौरुषहीनानां जीविका धातुनिर्मिता॥2॥ पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति। स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते॥3॥ मृतानामपि जन्तूनां श्राध्दं चेत्तृप्तिकारणम्। निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम्॥4॥ गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम्। गेहस्थकृतश्राध्देन पथि तृप्तिरवारिता॥5॥ स्वर्गास्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः। प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते॥6॥ यावज्जीवेत्सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥7॥ यदि गच्छेत्परं लोकं देहादेष विनिर्गतः। कस्माद्भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः॥8॥ ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह। मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित्॥9॥ त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः। जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम्॥10॥ अश्वस्यात्र हि शिश्नं तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्तितम्। भण्डैस्तद्वत्परं चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्तितम्॥11॥ मानानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितम्॥ इति॥

तस्माद्बहूनां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रयणीयमिति रमणीयम्॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम्॥ </mUla>

❖❖❖

अथ बौध्ददर्शनम्॥2॥

<mUla>अत्र बौध्दैरभिधीयते। यदभ्यधायिअविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् तदुक्तम्-

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्॥ (न्या.वि.)

इति। अन्वयव्यतिरेकावविना भावनिश्चायकाविति पक्षे साध्यसाधनयौ रव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्। भूते भविष्यति वर्तमाने चानुपलभ्यमानेर्थे व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात्। ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः। विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्वेवंविधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात्। तदेव ह्याशङ्कयेत यस्मिन्नाशङ्कयमाने व्याधातादयो नावतरेयुः। तदुक्तम्-व्याधातावधिराशङ्का (न्या.कुसु.3/7) इति। तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेनाविनाभावो निश्चीयते। तदुत्पत्ति निश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात्कारणानुपलम्भादनुपलम्भः इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते। तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते। यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत्स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः। अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता। शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते। न ह्यत्यन्ताभेदे तत्संभवति। पर्यायत्वेन युगपत्प्रयोगायोगात्। नाप्यत्यन्तभेदे। गवाश्वयोरनुपलम्भात्। तस्मात्कार्यात्मानौ कारणात्मानावनुमापयत इति सिध्दम्।

यदि कश्चित्प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात्तं प्रति व्रूयात्। अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किंचन साधनमुपन्यस्यत उपन्यस्यते वा। न प्रथमः। अशिरस्कवचनस्योपन्यासे साध्यासिध्देः।

एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत्। इति न्यायात्। नापि चरमः। अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन वचनप्रमाणमनभ्युपगच्छता त्वया स्वपकरीयशास्त्रे प्रमाण्येनोपगृहीतस्य

वचनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद्व्याधातापातात्। किं च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम्। परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम्। अनुपलब्ध्याकंचिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्ग-कमनुमानम्। तथा चोक्तं तथागतैः -

प्रमाणान्तरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः। प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित्। इति। पराक्रान्तं चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते।

ते च बौध्दाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिक-वैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिध्दा बौध्दा यथाक्रमं सर्वशून्यत्वबाह्यार्थशून्यत्वबाह्यार्थनुमेयत्व-बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते। यद्यपि भगवान्बुध्द एक एव बोधयिता तथापि बोध्दव्यानां बुध्दिभेदाच्चातुर्विध्यम्। यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरण-परस्वहरण- सदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते। सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्व लक्षणं शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्। तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिध्दो हेतुः। अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिध्दत्वात्। व्यापकव्यावृत्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षक्षिकात्सत्त्वव्यावृत्तेः सिध्दत्वाच्च। तच्चर्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तम्। न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः संभवति।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकताऽपिविरुध्दानामुक्तिमात्रविरोधतः॥ (न्या.कुसु.3/8)

इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद् व्यावर्तमाना-वर्थक्रियामपि व्यावर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिध्दम्।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत्- तदयुक्तम्। विकल्पासहत्वात्। तथा हि वर्तमानार्थक्रियाकरणकालेतीता नागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा। आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः। समर्थस्य क्षेपायोगात्। यद्यदा यत्करणसमर्थं तत्तदा तत्करोत्येव यथा

सामग्री स्वकार्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीये कदापि न कुर्यात् सामार्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य। यद्यदा यन्न करोति तत्तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे। न चैष वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च। ननु क्रम वत्सहकारिलाभात्स्थायिनोऽतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यत इति चेत्- तत्रेदं भवान्पृष्टो व्याचष्टाम्। सहकारिणः किं भावस्यो पकुर्वन्ति न वा। न चेन्नापेक्षणीयास्ते। अकिंचित्कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत्। अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात्। प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा कृत्यं कार्यं कुर्यात्। स्वभावस्यानपायात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते न वा। भेदपक्ष आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात्। न भावस्याक्षणिकस्य आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्कार्यस्य। तदुक्तम् -

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्। चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेद-सत्फलः॥इति॥

किं च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा। उभयथाऽपि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौःस्थ्यमपि स्यात्। अतिशये जनयितव्ये सह कार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थास्थेया। तथा सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम्। अपरथा तदभावेप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्। बीजं चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते। अन्यथा सर्वदोषकारापत्तावङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरति-शयान्तरमाधेयं बीजे। तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसंपाद्यबीजगतातिशयानवस्थाप्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तत्सापेक्षं वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीयेपेक्ष्यमाणेन बीजादिनोपकारेऽतिशय आधेयः। एवं तत्रतत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेय-

तमित्युपकाराधेयबीजाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि पराचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तोऽन्यश्चातिशयात्माकुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मात्क्रमेणाक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा।

नाप्यक्रमेण घटते। विकल्पासहत्वात्। तथाहि। युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स्वभाव-स्तदुत्तरकालमनुवर्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत्कालान्तरेपि तावत्कार्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्व वृत्याशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यद्विरुध्दधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे। विरुध्दधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिध्दिः। न चायमसिध्दो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिध्दत्वात्। तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ। सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते। यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम्। असमर्थश्चायं वर्तमानार्थक्रियाकरणकालेतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः। यद्यदा यत्करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्ये। करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्तिन्यावथर्क्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययो विपर्ययः। तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्यय-बलाद्गृहीतान्वयव्याप्तिकं च सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिध्दम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया-यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी। सत्ता शक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिध्देषु सिध्दा न सा। नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेद् द्वेधापि क्षणभङ्गसंगतिरतः साध्ये च विश्राम्यति। इति॥

न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यम्। सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिवन्धनः सद्वयवहारः। प्रयोजकगौरवापत्तेः। अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च। सर्षपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवद् भूतगणेषु गुणवच्चाप्रतिभासनाच्च। किं च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा। प्रथमे सर्ववस्तुसंकरप्रसङ्गः। अपसिध्दान्तापत्तिश्च। यतः प्रोक्तं

प्रशस्तपादेन स्वविषयसर्वगतमिति। किं च विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन संबध्यमानं तस्मादागच्छत्संबध्यते अनागच्छद्वा। आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः। द्वितीये संबन्धानुपपत्तिः। किं च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा। प्रथमे निराधारत्वापत्तिः। द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्त्ययुक्तिः। तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः। इत्यादिदूषणग्रह-ग्रस्तत्वात्सामान्यमप्रामाणिकम्। तदुक्तम्-

अन्यत्र वर्तमानस्य ततोन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाध्दृत्तिरित्यतियुक्तता॥ यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यते न तु। तद्देशिनं च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्॥ न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसंततिः॥इति।

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत्-अङ्ग, अन्यापोहालम्बन एवेति संतोष्टव्यमायुष्मतेत्य-लमतिप्रसङ्गेन।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसंमतम्। अन्यथा तन्निविवृत्सूनां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्यनुपपत्तेः। तस्मात्सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किंवदिति पृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेत्- मैवम्। स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावादेतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम्। एवं शून्यं शून्यमित्यपि भावनीयम्। स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात् यदि दृष्टं सत्तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदंताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य रजतत्वादेस्तत्संबन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात्। न चैतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः। न चार्धजरतीयमुचितम्। न हि कुकुटयाः एकोभागः पाकायापरो भागः प्रसवाय कल्प्यतामिति कल्प्यते। तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्संबन्धदर्शनद्रष्टृणां मध्य एकस्यानेकस्य वा असत्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं वलादापतेतिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन्-भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यमिधानमुखेन स्थायित्वानुकूल-वेदनीयत्वानुगतत्वसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्यवसानम्। अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव। तथा हि। यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि

कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात्। यथोक्तम् - न मतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते। कार्यस्यासंभवी हेतुः खपुष्पादेरिवासतः॥ इति॥

विरोधादितरौ पक्षावनुपन्नौ। तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे -

बुध्दया विविच्चमानानां स्वभावो नावधार्यते। अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः। इति। इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः। यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा। इति च।

न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। दृष्टार्थव्यवहारश्च स्वप्नव्यवहारवत्संवृत्या संगच्छते। अत एवोक्तम्- परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ। कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पनाः॥ इति।

तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ परनिर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्थाः नास्माकमुपदेश्यं किंचिदस्तीति। शिष्यैस्तावद्योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयम्। तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः। गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः। गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च। अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिध्दिः।

गुरूक्त भावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्यान्तरस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृतं कथमिति पर्यनुयोगस्य करणात्केषांचिद्योगाचारप्रथा। एषा हि तेषां परिभाषास्वयंवेदनं तावदङ्गीकार्यम्। अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत। तत्कीर्तितं धर्मकीर्तिनाअप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति। इति।

बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव। विकल्पानुपपत्तेः। अर्थो ज्ञानग्राह्यो भवन्नुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा। न पूर्वः। उत्पन्नस्य स्थित्यभावात्। नापरः। अनुत्पन्नस्यासत्त्वात्। अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यस्तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितम्। वर्तमानतावभासविरोधात्। इन्द्रियादेरपि ज्ञानजनकत्वेन ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च। किं च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोर्थोवयविरूपो वा। न चरमः। कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात्। न प्रथमः। अतीन्द्रियत्वात्। षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च। यथोक्तम्-

षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशता। तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः।इति। तस्मात्स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुध्दिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिध्दम्। तदुक्तम् - नान्योनुभाव्यो बुध्दयास्ति तस्या नानुभवोऽपरः। ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते॥ इति॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः। यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा। वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः। भेदे हि सत्यधुनानेनार्थस्य संबन्धित्वं न स्यात्। तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात्। तदुत्पत्तेरनियामकत्वात्। यश्चायं ग्राह्याग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः। अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाभेदवासनैव निमित्तम्। यथोक्तम् -

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतध्दियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये॥ इति। अविभागोपि बुध्दयात्मा विपर्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदावानिव लक्ष्यते॥ इति च।

न च रसवीर्यविपाकादिसमानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यम्। वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुध्देर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षणां केशोडुण्कनाडीज्ञानभेदवदनाद्युपल्पववासनासामर्थ्याव्यवस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगा-योगात् यथोक्तम् -

अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तौर्निरीक्ष्यते। विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा॥ तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत्। यदा तदा न संचोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा॥इति॥

तस्माद् बुध्दिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिध्दम्। ततश्च प्रागुक्तभाव-नाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपल्पवविशुध्दविज्ञानोदयोहोदय इति।

अन्ये तु मन्यन्ते। यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तम् प्रमाणाभावात्। न च सहोप-लम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यम्। वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न। ज्ञानस्यान्तर्मुखतया ज्ञेयस्य बहिर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानत्वात्। एकदेशत्वैककालत्व-

लक्षणसहत्वनियमासंभवाच्च। किं च नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वेहमिति प्रतिभासः स्यात्। न त्विदमिति प्रतिपत्तिः। प्रत्ययादव्यतिरेकात्। अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमुल्लेख इति। तथोक्तम्- परिच्छेदान्तराद्योयं भागो बहिरिव स्थितः। ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोप्युपप्लवः॥ इति। यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासते। इति च॥

तदयुक्तम्। बाह्यार्थाभावे तद्वयुत्पत्तिरहिततया बहिर्वतदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः। न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत। भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वेऽभेदप्रतिभास्य प्रामाण्यं तत्प्रमाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च। अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्युपेक्षन्ते चान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवं चायमभेदसाधको हेतु र्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत्। अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्। ननु ज्ञानाद्भिन्नकालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्-तदनुपपन्नम्। इन्द्रियसंनिकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः। अत एव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम् - भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेन्द्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव च व्यक्तेज्ज्ञानाकारार्पणक्षमम्॥ इति॥

तथा च यथा पुष्टया भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः यथा वा संभ्रमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्। तदुक्तम्-

अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम्। तस्मात्प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता॥इति।

न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता। तस्याः सर्वत्राविशेषात्। तां तु सारूप्यमाविशत्सरूपयितुं घटयेदिति च। तथा बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः- ये यस्मिन्सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः। यथा-अविवक्षति अजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षु-जिगमिषुपुरुषान्तरसंतानसापेक्षाः। तथा च विवादाध्यासिता प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने

कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखिन इति तथालयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानम्। नीलाद्युल्लेखि च विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानम्। यथोक्तम् -

तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम्। तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेत्॥इति।

तस्मादालयविज्ञानसंतानातिरिक्तः कदाचित्कप्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योर्थो ग्राह्य एव न वासना-परिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात्कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम्।

विज्ञानवादिनये हि वासना नामैकसंतानवर्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिः। तस्याश्च स्वकार्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः। तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसंतानवर्तिपूर्वक्षणः कक्षीक्रियते। संतानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात्। ततश्च प्रवृत्तिविज्ञानजनकालयविज्ञान-वर्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेप्यालयविज्ञानवर्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम्। न चेदेकोपि न समर्थः स्यात्। आलयविज्ञानसंतानवर्तित्वाविशेषात्। सर्वे समर्था इति पक्षे कालक्षेपानुपपत्तिः। ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्यान्प्रतीत्योत्पद्यन्त इति चतुरेणानिच्छताप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेतव्यम्।

ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिध्दा आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः। तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययान्नीलाकारता भवति। समनन्तरप्रत्ययात्प्राचीन-ज्ञानाद्बोधरूपता। सहकारिप्रत्ययादालोकात्स्पष्टता। चक्षुषोधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणाप्रतिनियमः। उदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्येप्राप्ते नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति। लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात्। एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि। सोयं चित्तचैत्तात्मकः स्कन्ध पञ्चविधो रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः। तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूपयन्त इति च व्युत्पत्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। आलयविज्ञान-प्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः। प्रागुक्तस्कन्धद्वयसंबन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसंवित्प्रवाहः संज्ञास्कन्धः। वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मो च संस्कारस्कन्धः।

तदिदं सर्वं दुखं दु:खायतनं दु:खसाधनं चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं संपादयेत्। अत एवोक्तं दु:खसमुदायनिरोधमार्गाश्चत्वार आर्यबुध्दस्याभिमतानि तत्त्वानि। तत्र दु:खं प्रसिध्दम्। समुदायो दु:खकारणम्। तद् द्विविधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च। तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् - इदं प्रत्ययफलम्' इति इदं कार्यं ये अन्ये हेतव: प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषामयमानानां हेतूनां भाव: प्रत्ययत्वं कारणसमवाय:, तन्मात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थ:। यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां समवायाज्जायते। तत्र पृथिवीधातुरङ्कुरस्य काठिन्यं गन्धं च जनयति। अब्धातु: स्नेहं रसं च जनयति। तेजोधातू रूपमौष्ण्यं च। वायुधातु: स्पर्शनं चलनं च। आकाशधातुरवकाशं शब्दं च। ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम्। हेतुपनिबन्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम्- 'उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमता' इति। तथागतानां बुध्दानां मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता कार्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद्वास्थिता। यस्मिन्सति यदुत्पद्यते यस्मिन्नसति यन्नोत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्यमिति। धर्मतेत्यस्य विवरणं धर्म स्थितितेत्यादि। धर्मस्य कार्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थिति:। स्वार्थिकस्तलप्रत्यय:। धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता। नन्वयं कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न संभवतीत्यत उक्तं प्रतीत्येति। कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादेनुलोमतानुसारिता या सैव धर्मतोत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता। न चात्र कश्चिच्चेतनोधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थ:। प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धो यथा- बीजादङ्कुरोङ्कुरात्काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्तत: शूकं तत: पुष्पं तत: फलम्। न चात्र बाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि वा चेतयते अहमङ्कुरं निर्वर्तयामि अहं बीजेन निर्वतित इति। एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम्। पुर: स्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरभीरुभि:। इति न्यायेनोपरम्यते। तदुभयनिरोध: तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्ति:। तन्निरोधोपायो मार्ग:। स च तत्त्वज्ञानम्। तच्च प्राचीनभावनाबलाद्भवतीति परमं रहस्यम्। सूत्रस्यान्तं पृच्छतां

कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति। भगवताभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञा संजातेति।

केचन बौध्दाः-बाह्येषु गन्धादिष्वान्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति प्राथमिकान्विनेयानचकथद्भगवान् द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान्विज्ञानमेवैकं सदिति तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान्विज्ञेयमनुमेयमिति सेयं विरुध्दा भाषेति वर्णयन्तः वैभाषिकाख्यया ख्याताः। एषा हि तेषां परिभाषा समुन्मिषति। विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः सकल-लोकानुभवविरोधश्च। ततश्चार्थो द्विविधः- ग्राह्योध्यवसेयश्च।

तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणम्। कल्पनापोढत्वात्। अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणम्। कल्पनाज्ञानत्वात्। तदुक्तम्-

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपल्पवः॥इति। ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि ग्रहणं यदितोन्यथा। न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम्॥ इति च॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेत्-न तद्भद्रम्। मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारंपर्येणार्थप्रातिलम्भसंभवेन तदुपपत्तेः। अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावेप्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते। न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः सांप्रदायिको न भवतीति भणितव्यम्। यतो भणितं बोधिचित्तविवरणे -

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः। भिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः। गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा। भिन्ना हि देशनाभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा॥इति।

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौध्दनये प्रसिध्दम् -

अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः॥ ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनो बुध्दिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुध्दैः॥ इति। विवेकविलासे बौध्दमतमित्थमभ्यधायिबौध्दानां सुगतो देवो विश्वं च क्षणभङ्गुरम्। आर्यसत्याख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात्। दुःखमायतनं चैव ततः समुदयो मतः। मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या

क्रमेण श्रूयतामत:॥ दु:खं संसारिण: स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिता:। विज्ञानं वेदनां संज्ञा संस्कारो रूपमेव च॥ पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषया: पञ्चमानसम्। धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु॥ रागादीनां गणो यस्मात्समुदेति नृणां हृदि। आत्मात्मीयस्वभावाख्य: स स्यात्समुदय: पुन:॥ क्षणिका: सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा। स मार्ग इति विज्ञेय: स च मोक्षोभिधीयते॥ प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणद्वितयं तथा। चतुष्प्रस्थानिका बौध्दा: ख्याता वैभाषिकादय:॥ अर्थोज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते। सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योर्थो न बहिर्मत:॥ आकारसहिता बुध्दिर्योगाचारस्य संमता। केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमा: पुन:॥ रागादिज्ञानसंतानवासनोच्छेदसंभवा। चतुर्णामपि बौध्दानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता॥ कृत्ति: कमण्डलुर्मौण्डयं चीरं पूर्वाह्णभोजनम्। संघो रक्ताम्बरत्वं च शिश्रिये बौध्दभिक्षुभि:॥ (वि.वि.8/265-275) इति।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे बौध्ददर्शनम्।</mUla>

❖❖❖

अथार्हतदर्शनम्॥3॥

<mUla>तदित्थं मुक्तकच्छानां मतमसहमाना विवसना: कथंचित्स्थायित्वमास्थाय क्षणिकत्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति। यद्यात्मा कश्चिन्नास्थीयेत स्थायी तदैहलौकिकपारलौकिकफलसाधनसंपादनं विफलं भवेत्। न ह्येतत्संभवत्यन्य: करोत्यन्यो भुङ्क्त इति। तस्माद्योहं प्राक्कर्माकरवं सोहं संप्रति तत्फलं भुञ्ज इति पूर्वापरकालानुयायिन: स्थायिनस्तस्य स्पष्टप्रमाणावसिततया पूर्वापरभाग-विकलकालकलावस्थितिलक्षण क्षणिकता परीक्षकैरर्हद्भिर्न परिग्रहार्हा।

अथ मन्येथा :-

प्रमाणवत्त्वादायात: प्रवाह: केन वार्यते।

इति न्यायेन यत्सत्तत्क्षणिकमित्यादिना प्रमाणेन क्षणिकताया: प्रमिततया तदनुसारेण समानसंतानवर्तिनामेव प्राचीन: प्रत्यय: कर्मकर्ता तदुत्तर: प्रत्यय: फलभोक्ता। न चातिप्रसङ्ग:। कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्। यथा मधुररसभावितानामाम्रबीजानां परिकर्षितायां भूमावुप्तानामङ्कुरकाण्डस्कन्धशाखापल्लवादिषु तद्द्वारा परंपरया फले माधुर्यनियम:। यथा वा लाक्षारसावसिक्तानां कार्पासबीजादीनामङ्कुरादिपारंपर्येण कार्पासादौ रक्तिमनियम:। यथोक्तम् -

यस्मिन्नेव हि संताने आहिता कर्मवासना। फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा॥ कुसुमे बीजपूरादेर्यल्लाक्षाद्यवसिच्यते। शक्तिराधीयते तत्र काचित्तां किं न पश्यसि। इति।

तदपि काशकुशावलम्बनकल्पम्। विकल्पासहत्वात्। जलधरादौ दृष्टान्ते क्षणिकत्वमनेन प्रमाणेन प्रमितं प्रमाणान्तरेण वा। नाद्य:। भवदभिमतस्य क्षणिकत्वस्य क्वचिदप्यदृष्टचरत्वेन दृष्टान्तसिध्दावस्यानुमानस्यानुत्थानात्। न द्वितीय:। तेनैव न्यायेन सर्वत्र क्षणिकत्वसिध्दौ सत्वानुमानवैफल्यापत्ते:। अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमित्यङ्गीकारे मिथ्यासर्पदंशादेरप्यर्थ-क्रियाकारित्वेन सत्त्वापाताच्च। अत एवोक्तम्-उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति। अथोच्यते सामर्थ्यासामार्थ्यलक्षणविरुध्दधर्माध्यासात्तत्सिध्दिरिति तदसाधु। स्याद्वादिनामनेकान्तता-वादस्येष्टतया विरोधासिध्दे:। यदुक्तं कार्पासादिदृष्टान्त इति तदुक्तिमात्रम्। युक्तेरनुक्ते:। तत्रापि

निरन्वयनाशस्यानङ्गीकाराच्च। न च संतानिव्यतिरेकेण संतानः प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति। तदुक्तम् -

सजातीयाः क्रमोत्पन्नाः प्रत्यासन्नाः परस्परम्। व्यक्तयस्तासु संतानः स चैक इति गीयते॥ इति॥

न च कार्यकारणभावनियमेतिप्रसङ्गं भङ्क्तुमर्हति। तथा उपाध्यायबुध्दयनुभूतस्य शिष्यबुध्दिः स्मरेत्तदुपचितकर्मफलमनुभवेद्वा। तथा च कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। तदुक्तं सिध्दसेन-वाक्यकारेण -

कृतप्रणाशाकृतकर्मभोगभवप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान्। उपेक्ष्य साक्षात्क्षणभङ्गमिच्छन्नहो महासाह-सिकः परोसौ॥ (वी.स्तु.18) इति।

किं च क्षणिकत्वपक्षे ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्वेन ज्ञेयकाले ज्ञानस्यासत्त्वेन च ग्राह्यग्राहक-भावानुपपत्तौ सकललोकयात्रास्तमियात्। न च समसमयवर्तिता शङ्कनीया। सव्येतरविषाण-वत्कार्यकारणभावासंभवेनाग्राह्यस्यालम्बनप्रत्ययत्वानुपपत्तेः। अथ भिन्नकालस्यापि तस्याकार-र्पकत्वेन ग्राह्यत्वम्- तदप्यपेशलम्। क्षणिकस्य ज्ञानस्याकारार्पकताश्रयताया दुर्वचत्वेन साकारज्ञानवादप्रत्यादेशात्। निराकारज्ञानवादेपि योग्यतावशेन प्रतिकर्मव्यवस्थायाः स्थितत्वात्। तथा हि प्रत्यक्षेण विषयाकाररहितमेव ज्ञानं प्रतिपुरुषमहमहमिकयाघटादिग्राहकमनुभूयते न तु दर्पणादिवत्प्रतिबिम्बाक्रान्तम्। विषयाकारधारितत्वे च ज्ञानस्यार्थे दूरनिकटादिव्यवहाराय जलाञ्जलिर्वितीर्येत। न चेदमिष्टापादनमेष्टव्यम्। दवीयान्महीधरो नेदीयान्दीर्घो बाहुरिति व्यवहारस्य निराबाधं जागरुकत्वात्। न चाकाराधायकस्य तस्य दवीयस्त्वादिशालितया तथा व्यवहार इति कथनीयम्। दर्पणादौ तथानुपलम्भात्। किं चार्थादुपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य नीलाकारतामनुकरोति तथा यदि जडतामपि तर्ह्यर्थत्तदपि जडं स्यात्। तथा च वृध्दिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टं स्यादिति महत्कष्टमापन्नम्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्ञानं जडतां नानुकरोतीति ब्रूषे हन्त तर्हि तस्या ग्रहणं न स्यादित्येकामनुसंधित्सतोपरं प्रच्ययत इति न्यायापातः। ननु मा भूज्जडताया ग्रहणम्। किं नश्छिन्नम्। तदग्रहणेपि नीलाकारग्रहणे तयो र्भेदोनेकान्तो वा

भवेत्। नीलाकारग्रहणे चागृहीताजडता कथं तस्य स्वरूपं स्यात्। अपरथा गृहीतस्य स्तम्भस्यागृहीतं त्रैलोक्यमपि रूपं भवेत्। तदेतत्प्रमेयजातं प्रभाचन्द्रप्रभृतिभिरर्हन्मतानुसारिभिः प्रमेयकमलमार्तण्डादौ (प्र.क.मा.पृ.27) प्रबन्धे प्रपञ्चितमिति ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नोपन्यस्तम्।

तस्मात्पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैः सौगती गतिर्नानुगन्तव्या। अपि त्वार्हत्येवार्हणीया। अर्हत्स्वरूपं च हेमचन्द्रसूरिभिराप्तनिश्चायालंकारे निरटङ्कि।

सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः। यथास्थितार्थवादी च देवोर्हन्परमेश्वरः॥इति।

ननु न कश्चित्पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपध्दतिमध्यास्ते। तत्सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात्। तथा चोक्तं तौतातितैः।-

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः। दृष्टो न चैकदेशोस्ति लिङ्गं वा योनुमापयेत्॥1॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्य सर्वज्ञबोधकः।

न च तत्रार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते॥2॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते। न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः॥3॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान्। कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते॥4॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोज्ञैः प्रतीयते। प्रकल्प्येत कथं सिध्दिरन्योन्याश्रययोस्तयोः॥5॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता। कथं तदुभयं सिध्येत्सिध्दमूलान्तराद्दते॥6॥ असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात्। असर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्योक्तिं न जानते॥7॥ सर्वज्ञसदृशं कंचिद्यदि पश्येम संप्रति। उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम्॥8॥ उपदेशोपि बुध्दस्य धर्माधर्मादिगोचरः। अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञयं यदि नाभवत्॥9॥ एवमर्थापत्तिरपि प्रमाणं नात्र युज्यते। उपदेशस्य सत्यत्वं यतो नाध्यक्षमीक्ष्यते॥10॥ इत्यादि

अत्र प्रतिविधीयते। यदभ्यधायि तत्सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति-तदयुक्तम्। तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात्। यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीण-प्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथापगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि।

तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा। तस्मात्सकलपदार्थसाक्षात्कारीति न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोसिध्दम्। चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्तयन्यथानुपपत्तया सर्वमनेकान्तात्मकं सत्तवादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तोश्च। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तंस सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्ठमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेध-विचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मानो-भ्युपगतम्। न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः। सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षय-हेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतितत्वात्। अनया मुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तम्। तस्य सर्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासंभवादिति चेत्तन्न। दनादिमुक्तत्वस्यैवासिध्देः। न सर्वज्ञोनादिमुक्तः। मुक्तत्वादिरमुक्तवत्। वध्दापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः। तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत्। नन्वनादेः क्षित्यादिकार्यपरंपरायाः कर्तृत्वेन तत्सिध्दिः। तथा हि- क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाध्दटवदिति। तदप्यसमीचीनम्। कार्यत्वस्यैवासिध्देः। न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यम्। यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति। सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुध्दिविषयत्वं वा। न प्रथमः। आकाशादावनैकान्त्यात्। न द्वितीयः। सामान्यादौ व्यभिचारात्। न तृतीयः। साध्याविशिष्टत्वात्। न चतुर्थः। विकल्पयुगलार्गलग्रहगलत्वात्। समवायसंबन्धमात्रवद् द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतुक्रियते। आद्ये गगनादौ व्यभिचारः। तस्यापि गुणादि-समवायत्वद्रव्यत्वयोः संभवात्। द्वितीये साध्याविशिष्टता। अन्यशब्दार्थेषु समवायकारण-भूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात्। तस्य सावयवबुध्दिविषयत्वेपि कार्यत्वाभावात्। न च निरवयवत्वेप्यस्य सावयवार्थसंबन्धेन सावयवबुध्दिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यम्। निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात्परमाणुवत्। किं च किमेकः कर्ता साध्यते किं वानेके। प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः। स्थापत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वोपलम्भात्। द्वितीये बहूनां विश्वनिर्मातृत्वे तेषु मिथो वैमत्यसंभावनाया अनिर्वार्यत्वादेकैकस्य वस्तुनोन्यान्यरूपतया निर्माणे सर्वमसमञ्ज-

समापद्येत। सर्वेषां सामर्थ्यसाम्येनैकेनैव सकलजगदुत्पत्तिसिध्दावितरवैयर्थ्यं च। तदुक्तं वीतरागस्तुतौ-

कर्तास्ति कश्चिज्जगतः स चैकः स सर्वगः स स्ववशः स नित्यः। इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्युः - स्तेषां न येषामनुशासक- स्त्वम्॥ (वी.स्तु. 6) इति।

अन्यत्रापि-

कर्ता न तावदिह कोपि यथेच्छया वा दृष्टोन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः। कार्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै - राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोति॥ ।।इति॥

तस्मात्प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञं युक्तम्। न चास्योपदेष्ट्रन्तराभावात्सम्य- ग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयम्। पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादमुष्याशेषार्थज्ञानस्य। न चान्योन्याश्रयादिदोषः। आगमसर्वज्ञपरंपराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम्।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिध्दं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसंग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति। विवृतं च योगदेवेन। येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं श्रध्दानं सम्यग्दर्शनम्। तत्त्वार्थसूत्रं- तत्वार्थं श्रध्दानं सम्यग्दर्शनमिति। अन्यदपि-

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रध्दानमुच्यते। जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वा॥इति॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः। व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः।

येन स्वभावेन जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्। यथोक्तम्-

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा। योवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥इति॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन। तदुक्तम्-

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानमिति। अस्यार्थः- ज्ञानावरणक्षयोपशमे सतीन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मति। ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम्। सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः

इर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनः पर्यायः। तपःक्रियाविशेषान्यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंसृष्टं केवलम्। तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत्। तदुक्तम् -

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्। प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा ज्ञेयविनिश्चयात्॥ इति॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः।

संसरणकर्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिर्वृत्तिः सम्यक्चरित्रम्। तदेतत्सप्रपञ्चमुक्तमर्हता -

सर्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते। कीर्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा॥ अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः। न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्। चराणां स्थावराणां च तदहिंसाव्रतं मतम्। प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते॥ तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियं चाहितं च यत्। अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम्। बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते। दिव्यौदरिककामानां कृतानुमतकारिकतैः। मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम्॥ सर्वभावेषु मूर्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः। यदसत्स्वपि जायेत मूर्छया चित्तविल्पवः। भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात्। महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदम्॥ इति॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनं च प्ररूपितम्- हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्। आलोच्य भाषणेनापि भावयेत्सूनृतं व्रतम्॥

इत्यादिना। एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकम्। यथा रसायनम्। तथा चात्र ज्ञानश्रध्दानाचरणानि संभूय फलं साधयन्ति न प्रत्येकम्।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः। तत्र बोधात्मको जीवः। अबोधात्मकस्त्वजीवः। तदुक्तं पद्मनन्दिना -

चिदचिद् द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्। उपादेयमुपादेयं हेयं हेयं च कुर्वतः॥ हेयं हि कर्तृरागादि तत्कार्यमविवेकिता। उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणम्॥इति॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः। स परस्परप्रदेशानां प्रदेशबन्धात्कर्मणै-कीभूतस्यात्मनोन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशम-वशादौपशमिकक्षयात्मकक्षायौपशमिकभावेन कर्मोदयवशात्कलुषान्याकारेण च परिणत-जीवपर्यायविवक्षायां जीवस्वरूपं भवति। यदवोचद्वाचकाचार्यः- औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्व- मौदयिकपारिणामिकौ च (त.सू.2/1) इति। अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव औपशमिकः। यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादि-द्रव्यसंबन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। आर्हततत्त्वानुसंधानवशाद्रागादिपङ्कक्षालनेन निर्मलतापादकः क्षायिको भावः। कर्मणः क्षये सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा पङ्कात्पृथग्भूतस्य निर्मलस्य स्फटिकादिभाजनान्तर्गतस्य जलस्य स्वच्छता। यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः। यथा जलस्यार्धस्वच्छता। कर्मोदये सति भवन्भाव औदयिकः। कर्मोपशमाद्यनपेक्षःसहजोभावश्चेतनत्वादिःपारिणामिकः। तदेतद्यथासंभवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तं स्वरूपसंबोधने

ज्ञानाद्भिन्नो न नाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथंचन। ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोयमात्मेति कीर्तितः॥ इति॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्-तदयुक्तम्। बाधे प्रमाणाभावात्। अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणम्। न सोस्ति। समस्तेषु वस्तुष्वनेकान्तांत्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिध्दत्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्मा धर्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसंबन्धितयास्तीति स्थितिव्यपदेशः। अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत्कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च। भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः, समनस्का अमनस्काश्च। तत्र संज्ञिनः समनस्काः। शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा। तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः, त्रसस्थावरभेदात्। तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डो-लकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः। पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगत धूलिः पृथिवी।

इष्टकादिः पृथिवीकायः। पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः। पृथिवींकायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः। तेषामजीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाः। भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः। धर्माधर्मा- काशास्तिकायास्त एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः। तत्र धर्माधर्मौ प्रसिध्दौ। आलोकेनावच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये तयोः सर्वत्रावस्थितिः। गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः। अत एव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः। अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोवगाहः। तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः (त.सू.5/24)। ते च द्विविधा अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः। द्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरूत्पद्यते। अण्वादिसंघाताद् द्यणुकादिरुत्पद्यते। क्वचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः (त.सू.5/26) अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेपि द्रव्यत्वमस्ति। तल्लक्षणयोगात्। तदुक्तं गुणपर्यायवद् द्रव्यम् (त.सू.5/38) इति द्रव्याश्रया निर्गुणागुणा (त.सू.5/39)। यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिधर्मरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः। धर्माधर्माकाशकालानां यथासंभवं गतिस्थित्यवगाहवर्तनाहेतुत्वादिसामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनं पर्यायः। उत्पादस्तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः। यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः। पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः। धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अत एव षड् द्रव्याणीति प्रसिध्दिः।

केचन सप्त तत्तवानीति वर्णयन्ति। तदाह- जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानि। (त.सू.1/4) इति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ। आस्रवो निरुप्यतेऔदारिकादिकायादिचलन- द्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः। यथा सलिलावगाहि द्वारं जलाद्यास्रवणकारणत्वादास्रव इति। निगद्यते तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथार्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैगृह्णाति। यथा वा निष्टप्तायःपिण्डो जले क्षिप्तोम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं

कर्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च। स द्विविधः शुभाशुभभेदात्। अत्राहिंसादिः शुभः काययोगः। सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। अर्हत्सिध्दाचार्योपाध्यायसाधुनामधेयपञ्चपरमेष्ठिभक्तितपोरुचिश्रुतविनयादिः शुभो मनोयोगः। एतद्विपरीतस्त्वशुभस्त्रिविधो योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनः-कर्मयोगः। स आस्रवः। शुभः पुण्यस्य। अशुभः पापस्य (त.सू.6/1-4) इत्यादिना सूत्रसंदर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरेआस्रवयति पुरुषं विषयेष्यिन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः। इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान्स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तप्रदेशानां पुद्गालानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत्करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्मभाव-योग्यान्पुद्गलानादत्ते स बन्धः। (त.सू.8/2) इति। तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून्पपाठ वाचकाचार्यः - मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायोगा बन्धहेतवः (त.सू.8/1) इति मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात्परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रध्दानं नैसर्गिकमेकम्। अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कोपादानं षडिन्द्रियासंयमनं चाविरतिः। पञ्चसमिति-त्रिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभवबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागाः। बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधयः (त.सू.8/3) इति। यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभाव एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभाच्छादकाम्भोधरवत्प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च। सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवत्। दर्शने महनीयस्य तत्त्वार्थाश्रध्दानकारित्वं दुर्जन-सङ्गवत्। चारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवत्। आयुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत्। नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवत्। गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवत्। दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोयं प्रकृतिबन्धोष्टविधो द्रव्यकर्मावान्तर-भेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः आद्योज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीया-युर्नामगोत्रान्तरायाः (त.सू.8/4) इति। तद्भेदं च समगृह्यात्पञ्च नवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्वि-

चत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् (त.सू.8/5) इति। एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथाजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावादप्रच्युति-स्थितिस्तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम-कोटिकोटयः परास्थितिः (त.सू.8/14) इत्याद्युक्तकाला दुर्दान्तवत्स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थिति। यथाजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोनुभावस्तथा कर्मपुद्गलानां स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोनुभावः। कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तान्त-प्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः।

आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत्कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संचारकारणायोगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः। सेर्याभाषादिभेदात्पञ्चधा। प्रपञ्चितं च हेमचन्द्राचार्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः। जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम्॥ अनवद्यमृतं सर्वजनीनं मितभाषणम्। प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्। मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता॥ आसनदीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घय च यत्नतः। गृह्णीयान्निक्षिपेध्दयायेत्सादानसमितिः स्मृता। कफमूत्रमलप्रायैर्निजन्तुजगतीतले। यत्नाद्यदुत्सृजेत्साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥ आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः।

इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः -

अस्रवो भवहेतुः स्यात्संवरो मोक्षकारणम्। इतीयमार्हती सृष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वम्। चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात्। तत्र प्रथमा यस्मिन्काले यत्कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च जेगीयते। यत्कर्म तपोबलात्स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते सौपक्रमिकनिर्जरा। यदाह -

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह। निर्जरा संमता द्वेधा सकामाकामनिर्जरा॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम्॥इति॥

मिथ्यादर्शनादीनां वन्धहेतूनां निरोधेभिनवकर्माभावान्निर्जरा हेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः। तदाहबन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्षः (त.सू.10/2) इति। तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् (त.सू.10/5)। यथा हस्तदण्डादिभ्रामिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेपि तस्मिस्तद्बलादेवसंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मनापवर्गप्राप्तये बहुशो यत्कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते। यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेधः पतति पुनरपेतमृत्तिका-बन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति। बन्धच्छेदादेरण्ड-बीजबच्चोर्ध्वं गतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः। परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्च (त.सू.10/6)। आविध्दकुलालचक्रवद्व्ययपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च (त.सू.10/7) इति। अत एव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः। अद्यापि न निवर्तन्ते त्वलोकाकाशमागताः॥ (प.न.) इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिध्दान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्मः।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः। स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति।

तत्सर्वमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत् -

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्। स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्। युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः। आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते। अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते॥ इति॥ स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूप-कोऽनेकान्तद्योतकः।

यथोक्तम् -

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्। स्यान्निपातोर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः॥इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्। अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथं चिदस्तीति स्यात्पदात्कथंचिदित्ययमर्थो लभ्यत इति नानर्थक्यम्। तदाह -

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात्किंवृत्तचिद्विधेः। सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत्॥इति॥

यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनास्तीति नोपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित्कदाचित्केनचित्प्रवर्तेत निवर्तेत वा। प्राप्ताप्रापणीयत्वादहेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्तपक्षे तु कथंचित्कचित्केनचित्सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते। किं च वस्तुनः। सत्त्वं स्वभावः, असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यम्। न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति। घटोस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात्। नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च। एवमन्यत्रापि योज्यम्। यथोक्तम् -

घटोस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः। नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात्सदसत्त्वयोः॥ इत्यादि॥

तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः। पुनरप्यनिर्वचनीयमतेन मिश्रितानि सदसदादि- मतानीति त्रिविधाःतान्प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथंचिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसंभवेन ते वादिनः सर्वे निर्विण्णाः सन्तस्तूष्णीमासत इति संपूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्वमुपपन्नम्। यदबोचदाचार्यः स्याद्वादमञ्जर्याम्

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम्। एकदेशाविशिष्टोर्थो नयस्य विषयो मतः। न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि। संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते॥इति॥ अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः। नयानशेषानविशेषमिच्छन् न पक्षपाती समयस्तथार्हतः॥ (हेमचन्द्रकृतद्वितीयद्वात्रिंशिका वी. स्तु. श्लो0-30) जिनद्त्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्- बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः। अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्॥1॥ हिंसा रत्यरती रागद्वेषावविरतिः स्मरः। शोको मिथ्यात्वमेतेष्टादश दोषा न यस्य सः॥2॥ जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः। ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्तनी॥3॥ स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च। नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा॥4॥ जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोपि च। बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते॥5॥ चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः। सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः॥6॥ आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः। प्रवेशः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम्॥7॥ अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोथान्तर्भावश्च कैश्चन। पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः॥8॥ लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः। क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता॥9॥ सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्धजाः। श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधवः॥10॥ लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः। ऊर्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः॥11॥ भुङ्क्ते न केवली न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः। प्राहुरेषामयं भेदो महाञ्श्वेताम्बरैः सह॥12॥इति॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

अथ रामानुजदर्शनम्॥4॥

<mUla>तदेतदार्हतमतं प्रामाणिकगर्हणमर्हति। न ह्येकस्मिन्वस्तुनि परमार्थे सति परमार्थसतां युगपत्सदसत्त्वादिधर्माणां समावेशः संभवति। न च सदसत्त्वयोः परस्परविरुध्दयोः समुच्चयासंभवे विकल्पः किं न स्यादिति वदितव्यम्। क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायात्। न च

एनकान्तं जगत्सर्वं हेरम्बनरसिंहवत्।

इति दृष्टान्तावष्टम्भवशादेष्टव्यम्। एकस्मिन्देशे गजत्वं सिंहत्वं वाऽपरस्मिन्नरत्वमिति देशभेदेन विरोधाभावेन तस्यैकस्मिन्देश एव सत्त्वासत्त्वादिनानेकान्तत्वाभिधाने दृष्टान्तानुपपत्तेः। ननु द्रव्यात्मना सत्वं पर्यायात्मना तदभाव इत्युभयमप्युपपन्नमिति चैन्मैवम्। कालभेदेन हि कस्याचित्सत्त्वमसत्त्वं च स्वभाव इति न कश्चिद्दोषः। न चैकस्य ह्रस्वत्वदीर्घत्ववदनेकान्तत्वं जगतः स्यादिति वाच्यम्। प्रतियोगिभेदेन विरोधाभावात्। तस्मात्प्रमाणाभावाद्युगपंत्सत्त्वासत्त्वे परस्परविरुध्दे नैकस्मिन्वस्तुनि वस्तुं युक्ते। एवमन्यासामपिभङ्गीनां भङ्गोवगन्तव्यः। किं च सर्वस्यास्य मूलभूतः सप्तभङ्गिनयः स्वयमेकोन्तोनेकान्तो वा। आद्ये सर्वमनेकान्तमिति प्रतिज्ञाव्याघातः। द्वितीये विवक्षितार्थासिध्दिः। अनेकान्तत्वेनासाधकत्वात्। तथा चेयमुभयतःपाशा रज्जुः स्याद्वादिनः स्यात्। अपि च नवत्वसप्तत्वादिनिर्धारणस्य फलस्य तन्निर्धारयितुः प्रमातुश्च तत्करणस्य प्रमाणस्य प्रमेयस्य च नवत्वादेरनियमे साधु समर्थितमात्मनस्तीर्थकरत्वं देवानांप्रियेणार्हतमतप्रवर्तकेन। तथा जीवस्य देहानुरूपपरिमाण-त्वाङ्गीकारे योगबलादनेकदेहपरिग्राहकयोगिशरीरेषु प्रतिशरीरं जीवविच्छेदः प्रसज्येत। मनुजशरीरपरिमाणो जीवो मतङ्गजदेहं कृत्स्नं प्रवेष्टुं न प्रभवेत्। किं च गजादिशरीरं परित्यज्य पिपीलिकाशरीरं विशतः प्राचीनशरीरसंनिवेशविनाशोपि प्राप्नुयात्। न च यथा प्रदीपप्रभाविशेषः प्रपाप्रासादाद्युदरवर्तिसंकोचविकाशवांस्तथाजीवोपि मनुजमतङ्गजादिशरीरेषु स्यादित्येषितव्यम्। प्रदीपवदेव सविकारत्वेनानित्यत्वप्राप्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। एवं प्रधानमल्ल-

निवर्हणन्यायेन जीवपदार्थदूषणाभिधानदिशान्यत्रापि दूषणमुत्प्रेक्षणीयम्। तस्मान्नित्यनिर्दोष-श्रुतिविरुध्दत्वादिदमुपादेयं न भवति। तदुक्तं भगवता व्यासेन-नैकस्मिन्नसंभवात् (ब्र.सू.2/2/31) इति।

रामानुजेन च जैनमतनिराकरणपरत्वेन तदिदं सूत्रं व्याकारि।

एष हि तस्य सिध्दान्तः चिदचिदीश्वरभेदेन भोक्तृभोग्यनियामकभेदेन च व्यवस्थितास्त्रयः पदार्था इति। तदुक्तम् -

ईश्वरश्चिदचिश्चेति पदार्थत्रितयं हरिः। ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित्पुनः।इति।

अपरे पुनरशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः। तच्च नित्यशुध्दबुध्दमुक्तस्वभावमपि तत्त्वमसि (छा.6/8/7) इत्यादि- सामानाधिकरण्याधिगतजीवैक्यं बध्यते मुच्यते च। तदतिरिक्तनानाविधभोक्तृभोक्तव्यादिभेदप्रपञ्चः सर्वोपि तस्मिन्नविद्यया परिकल्पितः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छा.6/2/1) इत्यादि वचननिचयप्रामाण्यादिति ब्रुवणा तरति शोकमात्मवित् (छ.7/1/3) इत्यादिश्रुतिशिरः शतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविद्ययानाद्य-विद्यानिवृत्तिमङ्गीकुर्वाणाः।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति (का.2.1)

इति भेदनिन्दाश्रवणेन पारमार्थिकं भेदं निराचक्षाणां विचक्षणंमन्यास्तमिमं विभागं न सहन्ते।

तत्रायं समाधिरभिधीयते। भवेदेतदेवं यद्यविद्यायां प्रमाणं विद्येत। नन्विदमनादि भावरूपं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमहमज्ञो मानन्यं च न जानामीति प्रत्यक्षप्रमाणसिध्दम्। तदुक्तम् -

अनादि भावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते। तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते॥ (चित्सुखी 1/9) इति।

न चैतज्ज्ञानाभावविषयमित्याशङ्कनीयम्। को ह्येवं ब्रूयात्प्रभाकरकरावलम्बी भट्टदत्तहस्तो वा। नाद्यः -

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके। वस्तुनि ज्ञायते किंचित्कैश्चिद्रूपं कदाचन। भावान्तरमभावो हि कयचित्तु व्यपेक्षया। भावान्तरादभावोन्यो न कश्चिदनिरूपणात्।

इति वदता भावव्यतिरिक्तस्याभावस्यानभ्युपगमात्। न द्वितीयः। अभावस्य षष्ठप्रमाणगोचरत्वेन ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वेन च तदभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः। यदि पुनः प्रत्यक्षाभाववादी कश्चिदेवमाचक्षीत तं प्रत्याचक्षीत। अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवेऽहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य प्रतियोगितया चावगतिरस्ति न वा। अस्ति चेद्विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवः। न चेध्दर्मिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न संभवति। तस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रागुक्तदूषणाभावादयमनुभवो भावरूपाज्ञानगोचर एवाभ्युपगन्तव्य इति।

तदेतद्गगनरोमन्थायितम्। भावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावेन समानयोगक्षेमत्वात्। तथा हि- विषयत्वेनाश्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नो न वा। प्रतिपन्नश्चेत्स्वरूप-ज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानमिति तस्मिन्प्रतिपन्ने कथंकारमवतिष्ठते। अप्रतिपन्नश्चेद्व्यावर्तकाश्रय-विषयशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत। अथ विशदः स्वरूपावभास एवाज्ञानविरोधी नाज्ञानेन सह भासत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति हन्त तर्हि ज्ञानाभावेपि समानमेतदन्यत्राभिनिवेशात्। तस्मादुभयाभ्युपगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मानन्यं च न जानामीत्यनुभवगोचर इत्यभ्युपगन्तव्यम्।

अस्तु तर्ह्यनुमानं मानं-विवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्य-स्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति। तदपि न क्षोदक्षमम्। अज्ञानेप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधनेपसिध्दान्तापातात्। तदसाधनेनैकान्तिकत्वात्। दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाच्च। न हि प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थ- प्रकाशकत्वं संभवति। ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वात्। सत्यपि प्रदीपे ज्ञानेन विषयप्रकाशसंभवात्। प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानं समुत्पादयतो विरोधिसंतमसनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेवेत्य-लमतिविस्तरेण।

प्रतिप्रयोगश्च विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रितम् अज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवदिति। ननु शुक्तिकाद्यज्ञानस्याश्रयस्य प्रत्यगर्थस्य ज्ञानमात्रस्वभावत्वमेवेति चेन्मैवं शङ्किष्ठाः। अनुभूतिर्हि स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुणत्वापादनस्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा

सकर्मकोनुभवितुरात्मनो धर्माविशेषः। अनुभवितुरात्मत्वमात्मवृत्तिगुणविशेषस्य ज्ञानत्व-मित्याश्रयणात्। ननु ज्ञानरूपस्यात्मनः कथं ज्ञानगुणकत्वमिति चेत्तदसारम्।यथा हि मणिद्युमणिप्रभृति तेजोद्रव्यं प्रभावद्रूपेणवतिष्ठमानं प्रभारूपगुणाश्रयः। स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्तमानत्वेन रूपवत्त्वेन च प्रभा द्रव्यरूपापि तच्छेषत्वनिबन्धनगुणव्यवहारा। एवमयमात्मा स्वप्रकाशचिद्रूप एव चैतन्यगुणः। तथा च श्रुतिः- स यथा सैन्धवघनोनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नाः प्रज्ञानधन एव। (बृ.4/5)। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति (बृ.4/3/9)। न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते (बृ.4/3/30) अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा (छा.8/12/4) योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः (बृ.4/3/7)। एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोध्दा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः (प्र.4/9) इत्यादिका।

न च अनृतेन हि प्रत्यूढाः (छा.8/3/2) इति श्रुतिरविद्यायां प्रमाणमित्याश्रयितुं शक्यम्। ऋतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः। ऋतशब्दश्च कर्मवचनः। ऋतं पिबन्तौ (का.3/1) इति वचनात्। ऋतं तद्वयतिरिक्तं सांसारिकाल्पफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि। य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढाः (छा.8/3/2) इति वचनात्। मायां तु प्रकृतिं विद्यात् (श्वे.4/10) इत्यादौ माया शब्दो विचित्रार्थसर्गकरत्रिगुणात्मकप्रकृत्यभिधायको नानिर्वचनीयाज्ञानवचनः।

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमेकैकांशेन सूदितम्॥
(वि.पु.1/19/20)

इत्यादौ विचित्रार्थसर्गसमर्थस्य पारमार्थिकसैवासुराद्यस्त्रविशेषस्यैव मायाशब्दाभिधेयत्वोपलम्भात्। अतो न कदाचिदपि श्रुत्या अनर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनम्। नाप्यैक्योपदेशान्यथानुपपत्त्या। तत्त्वंपदयोः सविशेषब्रह्माभिधेयत्वेन विरुध्दयोर्जीवपरयोः स्वरूपैक्यस्य प्रतिपत्तुमशक्यतया-र्थापत्तेरनुदयदोषदूषितत्वात्। तथा हि- तत्पदं निरस्तसमस्तदोषमनवधिकातिशया-संख्येयकल्याणगुणास्पदं जगदुदयविभवलयलीलं ब्रह्म प्रतिपादयति। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय (छा.6/2/3) इत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात्। तत्समानाधिकरणं त्वंपदं चाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्माचष्टे। प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य।

ननु सोयं देवदत्त इतिवत्तत्त्वमिति पदयोर्विरुध्दभागत्यागलक्षणया निर्विशेषस्वरूपमात्मैक्यं सामानाधिकरण्यार्थः किं न स्यात्। यथा सोयमित्यत्र तच्छब्देन देशान्तरकालान्तरसंबन्धी पुरुषः प्रतीयते। इदंशब्देन च संनिहितदेशवर्तमानकालसंबन्धी। तयोः सामानाधिकरण्येनैक्यमवगम्यते। तत्रैकस्य युगपद्विरुध्ददेशकालप्रतीतिर्न संभवतीति द्वयोरपि पदयोः स्वरूपपरत्वे स्वरूपस्य चैक्यं प्रतिपत्तुं शक्यम्। एवमत्रापि किंचिन्जत्वसर्वज्ञत्वादिविरुध्दांशप्रहाणेनाखण्डस्वरूपंलक्ष्यत इति चेत् -

विषमोयमुपन्यासः। दृष्टान्तेपि विरोधवैधुर्येण लक्षणागन्धासंभवात्। एकस्य तावद् भूतवर्तमानकालद्वयसंबंन्धो न विरुध्दः। देशान्तरस्थितिर्भूता संनिहितदेशस्थितिर्वर्तत इति देशभेदसंबन्धविरोधश्च कालभेदेन परिहरणीयः। लक्षणापाक्षेप्येकस्यैव पदस्य लक्षणत्वाश्रयणेन विरोधपरिहारे पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वस्वीकारो न संगच्छते। इतरथैकस्य वस्तुनस्तत्तेदंताविशिष्टत्वावगाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यानङ्गीकारे स्थायित्वासिध्दौ क्षणभङ्गवादी बौध्दो विजयेत। एवमत्रापि जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावेन तादात्म्यं न विरुध्दमिति प्रतिपादितम्। जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारत्वाद्ब्रह्मात्मकः। य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् (बृ.भा.3/7/22) इति श्रुत्यन्तरात्।

अत्यल्पमिदमुच्यते। सर्वे शब्दाः परमात्मन एव बाचकाः। न च पर्यायत्वम्। द्वारभेदसंभवात्। यथा हि जीवस्य शरीरतया प्रकारभूतानि देवमनुष्यादिसंस्थानानीव सर्वाणि वस्तूनीति ब्रह्मात्मकानि तानि सर्वाणि। अतः -

देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगराक्षसाः। पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पटः।

इत्यादयः सर्वे शब्दाः प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिध्दा लोके तद्वाच्चतया प्रतीयमानतत्तत्संस्थानवद्वस्तुमुखेन तदभिमानिजीवतदन्तर्यामिपरमात्मपर्यन्तसंघातस्य वाचकाः। देवादिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमुक्तं तत्त्वमुक्तावल्यां चतुर्थसरे -

जीवं देवादिशब्दो वदति तदपृथक्सिध्दाभावाभिधानान्निष्कर्षाभावयुक्ताद् बहुरिह च दृढो लोकवेदप्रयोगः। आत्मासंबन्धकाले स्थितिरनवगता देवमर्त्यादिमूर्तेर्जीवात्मानुप्रवेशाज्जगति विभुरपि व्याकरोन्नामरूपे॥ (तत्त्वमु.4/82) इति।

अनेन देवादिशब्दानां शरीरविशिष्टजीवपर्यन्तत्वं प्रतिपाद्य संस्थानैक्याद्यभावे (तत्त्वमु.4/83) इत्यादिना शरीरलक्षणं दर्शयित्वा शब्दैस्तन्वंशरूपप्रभृतिभिः (तत्त्वमु. 4/84) इत्यादिना विश्वस्येश्वरादपृथक्सिध्दत्वमुपपाद्य निष्कर्षाकूत (तत्त्वमु.4/85) इत्यादिना पद्येन सर्वेषां शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं प्रतिपादितं तत्सर्वं तत एवावधार्यम्। अयमेवार्थः समर्थितो वेदार्थसंग्रहे नामरूपश्रुतिव्याकरणसमये रामानुजेन।

किं च सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतया निर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाणं समस्ति। निर्विकल्पप्रत्यक्षेपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयते। अन्यथा सविकल्पके सोयमिति पूर्वप्रतिपन्नप्रकारविशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेः।

किं च तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रपञ्चस्य बाधकम्। भ्रान्तिमूलकत्वात् भ्रान्तिप्रयुक्तरज्जु-सर्पवाक्यवत्। नापि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं निवर्तकम्। तत्र प्रमाणाभावस्य प्रागेवोपपादनात्। न च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिष्ठापनपक्ष एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाव्याकोपः। प्रकृतिपुरुषमहदहंकार-तन्मात्रभूतेन्द्रियचतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्डतदन्तरवर्तिदेवतिर्यङ्गमनुष्यस्थावरादिसर्वप्रकारसंस्थान संस्थितं कार्यमपि सर्वं ब्रह्मैवेति कारणभूतब्रह्मात्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञान- स्योपपन्नतरत्वात्। अपि च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्यासत्त्वादेवैक-विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा वाध्येत। नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशावत्प्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्म कारणावस्थम्। जगतस्तदापत्तिरेव प्रलयः। नामरूपविभागविभक्तस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यावस्थम्। ब्रह्मणस्तथाविधस्थूलभावश्च सृष्टिरित्यभिधीयते एवं च कार्य कारणयोरनन्य-त्वमप्यारम्भणाधिकरणे प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति। निर्गुणवादाश्चप्राकृतहेयगुणनिषेध-विषयतया व्यवस्थिताः। नानात्वनिषेध- वादाश्चैकस्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं

चेतनाचेतनात्मकं वस्त्विति सर्वस्यात्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति सर्वात्मकब्रह्म-पृथग्भूतवस्तुसद्भावनिषेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपादिता:।

किमत्र तत्त्वं भेदोऽभेद उभयात्मकं वा। सर्वं तत्त्वम्। तत्र सर्व शरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोभ्युपेयते। एकमेव ब्रह्म नानाभूतचिदचित्प्रकारान्नानात्वेनावस्थितमिति भेदाभेदौ। चिदचिदीश्वराणां स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यादसंकराच्च भेद:। तत्र चिद्रूपाणां जीवात्मनामसंकुचितापरिच्छिन्ननिर्मलज्ञानरूपाणामनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितानां तत्तत्कर्मानुरूपज्ञानसंकोचविकासौ भोग्यभूताचित्संसर्गस्तदनुगुणसुखदु:खोपभोगद्वयरूपा भोक्तृता भगवत्प्रतिपत्तिर्भगवत्पदप्राप्तिरित्यादय: स्वभावा:। अचिद्वस्तूनां तु भोग्यभूतानामचेतनत्व-मपुरुषार्थत्वं विकारास्पदत्वमित्यादय:। परस्येश्वरस्य भोक्तृभोग्ययोरन्तर्यामिरूपेणावस्थान-मपरिच्छेद्यज्ञानैश्वर्यवीर्यशक्तितेज: प्रभृत्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणता स्वसंकल्प-प्रवृत्तस्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुजाततास्वाभिमतस्वानुरूपैकरूपदिव्यरूपनिरतिशयविविधानन्तभूषण तेत्यादय:।

वेङ्कटनाथेन त्वित्थं निरटङ्कि पदार्थविभाग: -

द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभयविधं तद्विदस्तत्त्वमाहु: द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडमिति प्राच्यम-व्यक्तकालो। अन्त्यं प्रत्यक्पराक्च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदान्नित्या भूतिर्मतिच्चेत्यपरमिह जडामादिमां केचिदाहु:॥ (तत्त्वमु. 1/6) तत्र द्रव्यं दशावत्प्रकृतिरिह गुणै: सत्त्वपूर्वैरुपेता कालोब्दाद्याकृति: स्यादणुरवगतिमाञ्जीव ईशोन्य आत्मा। संप्रोक्ता नित्यभूति- स्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव ज्ञातुर्ज्ञेयावभासो मतिरिति कथितं संग्रहाद् द्रव्यलक्ष्म॥ (तत्त्वमु. 1/7) इत्यादिना।

तत्र चिच्छब्दवाच्या जीवात्मान: परमात्मन: सकाशद्भिन्ना नित्याश्च। तथा च श्रुति:- द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया (मु.3/1/1/,श्वे,4/6) इत्यादिका। अत एवोक्तं नानात्मानो व्यवस्थात: (वै:सू.3/2/20) इति। तन्नित्यत्वमपिश्रुतिप्रसिध्दम्-

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ (का.2.18) इति।

अपरथा कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। अत एवोक्तं वीतरागजन्मादर्शनात् (न्या.सू.3/1/25) इति। तदणुत्वमपि श्रुति प्रसिध्दम् -

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्यते॥ (श्वे.5/9)

इति। आराग्रमात्रः पुरुषः (श्वे.5/8) अणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः (मु.3/1/9) इति च।

अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगत्त्रिविधं भोग्यभोगोपकरणभोगायतनभेदात्। तस्य जगतः कर्त्तोपादानं चेश्वरपदार्थः पुरुषोत्तमो वासुदेवादिपदवेदनीयः। तदुप्युक्तम्-

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः। भुवनानामुपादानं कर्ता जीवनियामकः॥इति॥

स एव वासुदेवः परमकारुणिको भक्तवत्सलः परमपुरुषस्तदुपासकानुगुणत्तत्फलप्रदानाय स्वलीलावशादर्चाविभवव्यूह सूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन पञ्चधावतिष्ठते। तत्रार्चा नाम प्रतिमादयः। रामाद्यवतारो विभवः। व्यूहश्चुर्विधो वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुध्दसंज्ञकः। सूक्ष्मं संपूर्णषड्गुणं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म। गुणा अपहतपाप्मत्वादयः। सोपहतापाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः (छा.8/7/3) इति श्रुतेः। अन्तर्यामी सकलजीवनियामकः। य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति (बृ.मा.3/7/22) इति श्रुतेः।

तत्र पूर्वपूर्वमूत्युपासनया पुरुषार्थपरिपन्थिदुरितनिचयक्षये सत्युत्तरोत्तरमूत्युपास्त्यधिकारः। तदुक्तम् -

वासुदेवः स्वभक्तेषु वात्सल्यात्तत्तदीहितम्। अधिकार्यानुगुण्येन प्रयच्छति फलं बहु॥ तदर्थं लीलया स्वीयाः पञ्चर् मूतीः करोति वै। प्रतिमादिकमर्चा स्यादवतारास्तु वैभवाः। संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुध्दकः। व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं संपूर्णषड्गुणम्॥ तेदव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते। अंतर्यामी जीवसंस्थो जीवप्रेरक ईरितः॥ य आत्मनीति वेदान्तवाक्यजालैर्निरूपितः।

अर्चोपासनया क्षिप्ते कल्मषेधिकृतो भवेत्॥ विभवोपासने पश्चाद्व्यूहोपास्तौ ततः परम्। सूक्ष्मे तदनु शक्तः स्यादन्तर्यामिणमीक्षितुम्॥ इति॥

तदुपासनं च पञ्चविधमभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति श्रीपञ्चरात्रेभिहितम्। तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि। उपादानं गन्धपुष्पादिपूजा-साधनसंपादनम्। इज्या नाम देवतापूजनम्। स्वाध्यायो नाम अर्थानुसंधानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तस्तोत्रपाठो नामसंकीर्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च। योगो नाम देवतानुसंधानम्।

एवमुपासनाकर्मसमुच्चीतेन विज्ञानेन द्रष्टृदर्शने नष्टे भगवद्भक्तस्य तन्निष्ठस्य भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमः स्वयाथात्म्यानुभवानुगुणनिरवधिकानन्दरूपं पुनरावृत्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति। तथा च स्मृतिः -

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्। नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिंध्दिं परमां गताः॥ (भ.गी.8/15) इति। स्वभक्तं वासुदेवोपि संप्राप्यानन्दमक्षयम्। पुनरावृत्तिरहितं स्वीयं धाम प्रयच्छति॥ इति च॥

तदेतत्सर्वं हृदि निधाय महोपनिषन्मतावलम्बनेन भगवध्दौधायनाचार्यकृतां ब्रह्मसूत्रबृत्तिं विस्तीर्णामालक्ष्य रामानुजः शारीरकमीमांसाभाष्यमकार्षीत्। तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र.सू.1/1/1) इति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः अत्राथशब्दः पूर्ववृत्तकर्माधिगमनानन्तर्यार्थः। तदुक्तं वृत्तिकारेण-वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्म विविदिषतीति। अतःशब्दो हेत्वर्थः। अधीतसाङ्गवेदस्या-धिगततदर्थस्य विनश्वरफलात्कर्मणो विरक्तत्वाध्देतोः स्थिरमोक्षाभिलाषुकस्य तदुपायभूत-ब्रह्मजिज्ञासा भवति। ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्तसमस्तदोषानवधिकातिशयासंख्येयकल्याण-गुणः पुरुषोत्तमोभिधीयते। एवं च कर्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य च वैराग्योत्पादनद्वारा चित्तकल्मषापनयद्वारा च ब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वेन तयोः कार्यकारणत्वेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरेक-शास्त्रत्वम्। अतएव वृत्तिकारा एकमेवेदं शास्त्रं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेत्याहुः।

कर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य चाक्षयित्वं परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेद-मायान्नास्त्यकृतः कृतेन (मु.1/2/12) इत्यादिश्रुतिभिरनुमानार्थापत्त्युपबृंहिताभिः प्रत्यपादि। एकैकनिन्दया कर्मविशिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं दर्शयति श्रुतिः-

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः॥ (बृ.4/4/10,ई.9) विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते। (ई.11) इत्यादि। तदुक्तं पाञ्चरात्ररहस्ये- स एव करुणासिन्धुर्भगवान् भक्तवत्सलः। उपासकानुरोधेन भजते मूर्तिपञ्चकम्॥ तदर्चाविभव-व्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिसंज्ञकम्। यदाश्रित्यैव चिद्वर्गस्तत्तज्ज्ञेयं प्रपद्यते॥ पूर्वपूर्वोदितोपास्तिविशेष-क्षीणकल्मषः। उत्तरोत्तरमूर्तीनामुपास्त्यधिकृतो भवेत्। एवं ह्यरहरः श्रौतस्मार्तधर्मानुसारतः। उक्तोपासनया पुंसां वासुदेवः प्रसीदति। प्रसन्नात्मा हरिर्भक्त्या निदिध्यासनरूपया। अविद्यां कर्मसंघातरूपां सद्यो निवर्तयेत्। ततः स्वाभाविकाः पुंसां ते संसारतिरोहिताः। आविर्भवन्ति कल्याणाः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः। एवं गुणाः समानाः स्युर्मुक्तानामीश्वरस्य च। सर्वकर्तृत्वमेवैकं तेभ्यो देवे विशिष्यते॥ मुक्तास्तु शेषिणि ब्रह्मण्यशेषे शेषरूपिणः। सर्वानश्नुवते कामान् सह तेन विपश्चिता॥इति॥

तस्मात्तापत्रयातुरैरमृतत्वाय पुरुषोत्तमादिपदवेदनीयं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं भवति। प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं प्राधान्येन सह ब्रूत इतः सनोन्यत्रेति वचनबलादिच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधेयम्। तच्च ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वेदनं न तु वाक्यजन्यमापातज्ञानम्। पदसंदर्भश्राविणो व्युत्पन्नस्य विधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात्। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृ.2/4/5) आत्मेत्यवोपासीत (बृ.1/4/7) विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत (बृ.4/4/21) अनुविद्य विजानाति छा.8/7/1) इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः। अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणेधीतवेदस्य पुरुषस्य प्रयोजन वदर्थदर्शनात्तान्निर्णयाय स्वरसत एव श्रवणे प्रवर्तमानतया तस्य प्राप्तत्वात्। मन्तव्य इति चानुवादः। श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेन मननस्यापि प्राप्तत्वात्। अप्राप्ते

शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्। ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपम्। ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति ध्रुवायाः स्मृतेरेव मोक्षोपायत्वश्रवणात्। सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥ (मु. 2/2/8)

इत्यनेनैकवाक्यत्वात्। तथा च आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः (वृ.2/4/5) इत्यनेनास्यादर्शनरूपता विधीयते। भवति च भावना प्रकर्षात्स्मृतेर्दर्शनरूपत्वम्। वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितं वेदनमुपासनं स्यादित्यादिना। तदेव ध्यानं विशिनष्टि श्रुतिः -

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्भस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूंस्वाम्॥ (कठ.2/23) इति।

प्रियतम एव हि वरणीयो भवति। यथायं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवान्प्रयतत इति भगवतैवाभिहितम् -

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुध्दियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ (भ.गी.10.10) इति। पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। (भ.गी.8.22) इति च।

भक्तिस्तु निरतिशयानन्दप्रियानन्यप्रयोजनसकलेतरवैतृष्ण्यवज्जानविशेष एव। तत्सिध्दिश्च विवेकादिभ्यो भवतीति वाक्यकारेणोक्तं तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणान-वसादानुध्दर्षेभ्यः संभवान्निर्वचनाच्चेति। तत्र विवेको नामादुष्टादन्नात्सत्त्वशुध्दिः। अत्र निर्वचनम्- आहारशुध्देः सत्त्वशुध्दिः सत्त्वशुध्दया ध्रुवा स्मृतिरिति। विमोकः कामानभिष्वङ्गः। शान्त उपासीतेति निर्वचनम्। पुनः पुनः संशीलनमभ्यासः। निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण 'सदा तद्भावनावितः'' (गी.8/6) इति। श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानं शक्तितः क्रिया। क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति निर्वचनम्। सत्यार्जवदयादानादीनि कल्याणानि। सत्येन लभ्यत इत्यादि निर्वचनम्। दैन्यविपर्ययोनवसादः। नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः (मु.3/2/4) इति निर्वचनम्। तद्विपर्ययजातुष्टिरुध्दर्षः। तद्विपर्ययोनुध्दर्षः। शान्तो दान्त इति निर्वचनम्।

तदेववंविधनियमविशेषसमासादितपुरुषोत्तमप्रसादविध्वस्ततमःस्वान्तस्यानन्यप्रयोजनानवरत-निरतिशयप्रियविशदात्मप्रत्यययावभासतापन्नध्यानरूपया भक्त्या पुरुषोत्तमपदं लभ्यत इति सिध्दम्। तदुक्तं यामुनेन उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिक- भक्तियोगो लभ्य इति। ज्ञानकर्मयोगसंस्कृतान्तःकरणस्येत्यर्थः।

किं पुनर्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तं 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र.सू.1/1/2) इति। जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयम्। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। अस्याचिन्त्यविविधविचित्ररचनस्य नियतदेशकालभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य जगतो यतो यस्मात्सर्वेश्वरान्निखिल-हेयप्रत्यनीकस्वरूपात्सत्यसंकल्पाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः पुंसः सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्त इति सूत्रार्थः।

इत्थंभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां शास्त्रमेव प्रमाणमित्युक्तं शास्त्रयोनित्वात् (ब्र.सू.1/1/3) इति। शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं यस्य तच्छास्त्रयोनि। तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। ब्रह्मज्ञानकारणत्वाच्छास्त्रस्य तद्योनित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः। न च ब्रह्मणः प्रमाणन्तरगम्यत्वं शङ्कितुं शक्यम्। अतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नापि महार्णवादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाध्दटवदित्यनुमानम्। तस्य पूतिकूष्माण्डायमानत्वात्। तल्लक्षणं ब्रह्म 'यतो वा इमानि भूतानि' (तढ.2/1/1) इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीति स्थितम्।

यद्यपि ब्रह्म प्रमाणन्तरगोचरतां नावतरति तथापि प्रवृत्ति निवृत्तिपरत्वाभावे सिध्दरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपादयितुं प्रभवतीत्यतत्पर्यनुयोगपरिहायोक्तं- तत्तु समन्वयात् (ब्र.सू. 1/1/4) इति। तुशब्दः प्रसक्ताशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवत्येव। कुतः समन्वयात्। परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोभिधेयतयान्वयादित्यर्थः न च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यतरविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वम्। स्वरूपपरेष्वपि पुत्रस्ते जातो नायं सर्प इत्यादिषु हर्षप्राप्तिभयनिवृत्ति-रूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टमेवेति न किंचिदनुपपन्नम्। दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम्। विस्तरस्त्वाकरादेवा-वगन्तव्य इति विस्तारभीरुणोदास्यत इति सर्वमनाकुलम्॥

॥ इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे रामानुजदर्शनम्॥</mUla>

अथ पूर्णप्रज्ञदर्शनम्॥5॥

<mUla>तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्व-वेदापौरुषेयत्व-सिध्दार्थबोधकत्व-स्वतःप्रमाणत्व-प्रमाणत्रित्व-पञ्चरात्रोपजीव्यत्व-प्रपञ्चभेदसत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्पर विरुध्दभेदादिपक्षत्रय-कक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः, 'स आत्मा तत्त्व मसि' (छा06।8।7) इत्यादिवेदान्तवाक्यजातस्य भङ्ग्यन्तरेणर्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेन आनन्दतीर्थः प्रस्थनान्तर- मास्थिषत।

तन्मते हि द्विविधं तत्त्वं स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदात्। तदुक्तं तत्त्वविवेके-

स्वतन्त्रं परतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते। स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसद्गुणः॥इति।

ननु सजातीय-विजातीय-स्वगत-नानात्वशून्यं ब्रह्म तत्तवमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरुकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं कथ्यत इति चेत्, मैवम्। भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः। तथा हि, प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नम् इति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति।

अथ मन्येथाः - किं प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किं वा धर्मिप्रतियोगिघटितम् ? न प्रथमः, धर्मिप्रतियोगिप्रतिप्रत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याशक्याध्यवसायात्वात्। द्वितीयेऽपि धर्मिप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणमथवा युगपत्तत्सर्वग्रहणम् ?

न पूर्वः, बुध्देर्विरम्य व्यापाराभावात्। अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च। नापि चरमः, कार्यकारणबुध्दयोर्यौगपद्याभावात्। धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणम्। एवं प्रतियोगिप्रतीतिरपि। संनिहितेऽपि धर्मिण व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वेनान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात्। तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रसरमिति चेत्।

किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रति इमानि दूषणानि उध्दुष्यन्ते, किं वा धर्मभेदवादिनं प्रति ? प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यनिग्रह- न्यायापातः। भवदभिधीयमानदूषणानां तदविषयत्वात्।

ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न घटते घटवत्। प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत इति चेन्न। प्रथमं सर्वतो विलक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञायमाने प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः।

तथा हि- परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते। पश्चात्प्रतियोगि विशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति।

तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये- 'न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिध्दिः। विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः। धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिध्दिः। भेदापेक्षं च धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यायुक्तिः। पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्य'- इत्यादिना।

अत एव गवार्थिनो गवयदर्शनान्न प्रवर्तन्ते, गो शब्दं च न स्मरन्ति। न च नीरक्षीरादौ स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयम्। समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद् भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तिः। तदुक्तम् -

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्। सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात्समाना-भिहाराच्च॥ इति। सां.का.7)

अतिदूरात् - गिरिशिखरवर्तिपर्वतादौ, अतिसामीप्यात्- लोचनाञ्जानदौ, इन्द्रियघातात्- विद्युदादौ, मनोऽनवस्थानात्- कामाद्युप्लुतमनस्कस्य स्फीतालोकवर्तिनि घटादौ, सौक्ष्म्यात्- परमाण्वादौ, व्यवधानात्- कुडयान्तर्हिते, अभिभवात्- दिवा प्रदीपप्रभादौ, समानाभिहारात्- नीरक्षीरादौ यथावत् ग्रहणं नास्तीत्यर्थः।

भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिद्दोषः। धर्मिप्रतियोगिग्रहणे सति पश्चात्तध्दटितभेदग्रहणोपपत्तेः। न च परस्पराश्रयप्रसङ्गः। परानपेक्ष्य प्रभेदशालिनो वस्तुनो ग्रहणे सति धर्मभेदभानसंभवात्। न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्यास्थेयम्। भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात्। भेदभेदिनौ भिन्नाविति व्यवहारादर्शनात्।

न चैकभेदबलेनान्यभेदानुमानम्। दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थाने दोषाभावात्। सोऽयं पिण्याकयाचनार्थं गतस्य खारिकातैल- दातृत्वाभ्युपगम इव। दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनुत्थानमेव। न हि वरविघाताय कन्योद्वाहः। तस्मान्मूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय।

अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते। परमेश्वरो जीवाद् भिन्नः। तं प्रति सेव्यत्वात्। यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद् भिन्नः। यथा भृत्याद्राजा।

न हि सुखं मे स्याद् दुःखं मे न मनागपि- इति पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषाः स्थपतिपदं कामयमानाः सत्कारभाजो भवेयुः। प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति। यः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षं च कययति स स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति। तदाह -

घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनः। ददत्यखिलमिष्टं च स्वगुणोत्कर्षवादिनाम्॥ इति।

एवं च परमेश्वराभेदतृष्णया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतृष्णिकासमत्वाभिधानं विपुलकदलीफल-लिप्सया जिह्वाच्छेदनमनुहरति। एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात्। तदेतत्प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्यनिर्णये-

अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णौ द्वेषो विवर्धितः। तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्ते विनिश्चयात्॥ (म.भा.ता.1/111) इति।

सा च सेवा अङ्कन-नामकरण-भजनभेदात् त्रिविधा। तत्राङ्कनं नारायणायुधादीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिध्दयर्थं च। तथा च शाकल्यसंहितापरिशिष्टम् -

चक्रं बिभर्त्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः। स याति नाकं दुरिताबधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः। देवासो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन्। येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्ति॥ तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति लाञ्छिताः। उरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवामः॥इति।

'अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समासत' (तै.आ.1/11) इति तैत्तिरीयकोपनिषच्च। स्थानविशेषश्चाग्नेयपुराणे प्रदर्शितः -

दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाच्च सुदर्शनम्। सव्येन शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः॥ अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः - सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभः ! अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोमार्गं प्रदर्शय॥ त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे। नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते॥ इति।

नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः, सर्वदा तन्नामानुस्मरणार्थम्। भजनं दशविधं- वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायः, कायेन दानं परित्राणं परिरक्षणं, मनसा दया स्पृहा श्रध्दा चेति। अत्रैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम्। तदुक्तम्।

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तत्। इति।

एवं ज्ञेयत्वादिनापि भेदोऽनुमातव्यः। तथा श्रुत्यापि भेदोऽवगन्तव्यः। 'सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति, रातिं देवस्य गृह्णतो मघोनः।' सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो, यज्ञेषु विप्रराज्ये।' 'सत्य आत्मा, सत्यो जीवः, सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा, मैवारुवण्यो मैवारुवण्य मैवारुवण्य' इति मोक्षानन्दभेदप्रतिपादक श्रुतिभ्यः।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥ (गी.14/2)

'जगद्व्यापारवर्जम्' 'प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च' (ब्र.सू.4/4/17-18) इत्यादिभ्यश्च। न च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मु.3/2/9) इति श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यशङ्कम्। 'संपूज्य ब्राह्मणं भकत्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत्'- इतिवद् वृंहितो भवतीत्यर्थपरत्वात्।

ननु-

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः। मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥ (माण्डूक्यकारिका 1/17)

इति वचनाद् द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत्सत्यम्। भावमनभिसंघायाभिधानात्। तथा हि- यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निवर्तेत न संशयः। तस्मादनादिरेवायं प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः। न चायमविद्यमानः। मायामात्रत्वात्। मायेति भगवदिच्छोच्यते।

महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च। प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानन्त कथ्यते॥ प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्वासना वासयेद्यतः। अ इत्युक्तो हरिस्तस्य मायाविद्येति संज्ञिना॥ मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात्प्रकृष्टे हि मयाभिधा। विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्देरेतैरुदीर्यते॥ प्रज्ञाप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा।

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यबलात्। सैव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च यस्य तन्मायामात्रम्। ततश्च परमेश्वरेण ज्ञानत्वाद्रक्षिततत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितम्। न हीश्वरे सर्वस्य भ्रान्तिः संभवति। विशेषदर्शननिबन्धनत्वाद् भ्रान्तेः।

तर्हि तद्व्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरमद्वैतं परमार्थत इति। परमार्थत इति परमार्थापेक्षया। तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्वस्य समभ्यधिकशून्यत्वमुक्तं भवति।

तथा च परमा श्रुतिः -

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा। जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा॥ मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः। सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात्॥ न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः। कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तते॥ द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम्। मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं हि विष्णुना॥

तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव तु। इत्यादि। तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वागमानाम्। एतदेवाभिसंधायाभिहितं भगवता -

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ उत्तम पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ। एतद् बुद्ध्वा बुध्दिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत॥ (गी.15/16-20) इति।

महावराहेऽपि -

मुख्यं च सर्ववेदानां तात्पर्यं नीपतौ परे। उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरम्॥इति।

युक्तं च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्यम्। मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः।

धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि। नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नरः।

इति भाल्लवेयश्रुतेः।

मोक्षश्च विष्णुप्रसादमन्तरेण न लभ्यते। यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारन्मुच्यते नापरेण। नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मात्॥

इति नारायणश्रुतेः।

तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते। समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्तात् निःसंशयं युक्तिफलं प्रयान्ति॥ (वि.पु.1/17/61)

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च। प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम्।

न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः। श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भणात्।

आह नित्यपरोक्षं तु त्वच्छब्दो ह्यविशेषतः। त्वंशब्दश्चापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं भवेत्॥ आदित्यो यूप इतिवत्सादृश्यार्था तु सा श्रुतिः। इति।

तथा च परमा श्रुतिः -

जीवस्य परमैक्यं तु बुध्दिसारुप्यमेव तु। एकस्थाननिवेशो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य सः॥ न स्वरूपैकता तस्य युक्तस्यापि विरुपतः। स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरुपते॥ इति।

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात्। अतत्त्वमसि त्वं तत्र भवसि तद्रहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृतम्। तदाह- अतत्वमिति वा छेदस्तेनैक्यं सुनिराकृतम्। इति।

तस्माद् दृष्टान्तनवकेऽपि, स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबध्दः')छा.6/8/3) इयादिना भेद एव दृष्टान्ताभिघानान्नायमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम्। तथा च महोपनिषद्-

यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा। यथा नद्यः समुद्राश्च यथा जीवमहीरुहौ॥ यथाणिमा च धाना च शुध्दोदलवणे यथा। चोरापहार्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि॥ यथाज्ञो जीवसंघश्च प्राणदेश्च नियामकः। तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ॥ तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः। भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन्॥ वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथा।इति। ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणत्क्षराः। लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा तत्परो हरिः॥ स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः। निःसीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदैव च॥ इति।

विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः। निर्दुःखानन्दभुङ् नित्यं तत्समीपे स मोदते॥ मुक्तानां चाश्रयो विष्णुरधिकोऽधिपतिस्तथा। तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वरः॥ इति च।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु सर्व मिथ्यात्वेन। न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं संभवति। यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातोऽज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव। यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति। यथा वा सादृश्यादेकस्त्रीज्ञानाद् अन्यस्त्रीज्ञानमिति।

तदेव सादृश्यमत्रापि विवक्षितं 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' (छा.6/1/4) इत्यादिना। अन्यथा 'सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातम्' इत्यत्र एक-पिण्डशब्दौ वृथा प्रसज्येयाताम्। मृदा विज्ञातया' इत्येतावतैव वाक्यस्य पूर्णत्वात्।

न च 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छा.6/1/5) इत्येतत्कार्यस्य मिथ्यात्वमाचष्टं इत्येष्टव्यम्। वाचारम्भणं विकारो यस्य तदविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं सत्यमित्यर्थस्य स्वीकारात्। अपरथा नामधेयमितिशब्दयोर्वैयर्थ्य प्रसज्येत। अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वसिध्दिः।

किं च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा प्रथमे सत्याद्वैतभङ्ग प्रसङ्गः। चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः।

नन्वनित्यंत्वं नित्यमनित्यं वा। उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदयमपि नित्यसम जातिभेदः स्यात्। तदुक्तं न्यायनिर्माणवेधसानित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः' (न्या0सू05/3/35) इति। तार्किकरक्षायां च -

धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः। धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेत्॥इति।

अस्याः संज्ञाया उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रवोधसिध्दावन्वर्थित्वात्तूपरञ्जकधर्मसमेति। तस्मादसदुत्तरमिति चेत् -

अशिक्षितत्रासनमेतत्। दुष्टत्वमूलानिरूपणात्। तद् द्विविधं साधारणमसाधारणं च। तत्राद्यं स्वव्याघातकम्। द्वितीयं त्रिबिधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वं चेति।

तत्र साधारणमसंभवितमेव। उक्तस्याक्षेपस्य स्वात्मव्यापनानुलम्भात्। एवमसाधारणमपि। घटस्य नास्तितायां नास्तितोक्तौ अस्तित्ववत्प्रकृतेऽप्युपपत्तेः।

ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्, तदेतत्सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति, विंशतिपञ्चकं तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत्। मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्यायत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन।

तत्र 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र0सू01/1/1) इति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः। तत्राथशब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च स्वीक्रियते। अतःशब्दो हेत्वर्थः। तदुक्तं गारुडे-

अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि। प्रारभ्यन्ते नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम्॥ कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वन्कथमुत्तमता तयोः। एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः॥ एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः। आनन्तर्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च॥ अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः। इति।

यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्तरेण, अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिध्दम्।

जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तं 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र.सू.1.1.2) इति। सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद् ब्रह्मेति वाक्यार्थः। तथा च स्कान्दं वचः -

उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिज्ज्ञानमावृतिः। वन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराट्॥ यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च।

तत्र प्रमाणमप्युक्तं 'शास्त्रयोनित्वात्' (ब्र0सू01/1/3) इति। 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' (तै0ब्रा0 3/12/9/7) 'तं त्वौपनिषदम्' (बृ0 3/9/26) इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते। च चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति। तदुक्तं कौर्मे -

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित्। निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च॥ श्रुतिस्मृतिसहायं यत्प्रमाणन्तरमुत्तमम्। प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या विचारणा॥ इति।

शास्त्रस्वरुपमुक्तं स्कान्दे -

ऋग्यजु:सामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम्। मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते॥ यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम्। अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत्॥इति।

तदनेन, 'अनन्यलभ्यः शास्त्रार्थः' इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्यं किन्तु अद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्यम् इत्यद्वैतवादिनां प्रत्याशा प्रतिक्षिप्ता। अनुमानादीश्वरस्य सिध्दयभावेन तद्भेदस्यापि ततः सिध्दयभावात्। तस्मान्न भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते। अत एवोक्तम् -

सदागमैकविज्ञेयं मतीतक्षराक्षरम्। नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम्॥ (वि.त.1) इति।

शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितं 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र0सू01/1/4) इति। समन्वय उपक्रमादिलङ्गम्। उक्तं च बृहत्संहितायाम् -

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥इति।

एवं वेदान्ततात्पर्यवशात् तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति। दिङ्मात्रमत्र प्रादर्शि। शिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यम्। ग्रन्थबहुत्वभियोपरम्यत इति। एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यमन्दिरेण वायोस्तृतीयावतारम्यन्येन निरुपितम्।

प्रथमस्तु हनूमान्स्याद् द्वितीयो भीम एव च। पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः॥

एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र ग्रन्थसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते -

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने दिव्यानि रुपाण्यलं बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत्। वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे॥ (म0 भा0 ता0 32/181)

एतत्पद्यार्थस्तु 'बलित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतोऽजनि' (ऋ01/141/1) इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया- ऽवगम्यत इति। तस्मात्सर्वस्य शास्त्रस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं निरवद्यम्।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम्।</mUla>

अथ नकुलीशपाशुपतदर्शनम्॥ 6॥

<mUla>तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रत्वं, दुःखावहत्वान्न दुःखान्तादीप्सितास्पदम् इत्यरोचयमानाः, पारमैश्वर्यं कामयमानाः, 'पराभिमता मुक्ता न भवन्ति, परतन्त्रत्वात्, पारमैश्वर्यरहितत्वात्, अस्मदादिवत्', 'मुक्तात्मानश्च परमेश्वर- गुणसंबन्धिनः, पुरुषत्वे सति समस्तदुःखबीजविधुरत्वात्परमेश्वरवत् इत्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रतिपद्यमानाः, केचन माहेश्वराः परमपुरुषार्थसाधनं पञ्चार्थप्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयन्ते।

तत्रेदमादिसूत्रम् - 'अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम' इति। अस्यार्थः - अत्राथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः। पूर्वप्रकृतश्च गुरुं प्रति शिष्यस्य प्रश्नः। गुरुस्वरूपं गणकारिकायां निरूपितम्।

पञ्चकास्त्वष्ट विज्ञेया गणश्चैकस्त्रिकात्मकः। वेत्ता नवगणस्यास्य संस्कत्ता गुरुरुच्यते॥ लाभा मला उपायाश्च देशावस्थाविशुध्दयः। दीक्षाकारिबलान्यष्टौ पञ्चकास्त्रीणि वृत्तयः॥

'तिस्रो वृत्तयः' इति प्रयोक्तव्ये 'त्रीणि वृत्तयः' इति च्छान्दसः प्रयोगः।

तत्र विधीयमानमुपायफलं लाभः। ज्ञानतपोनित्यत्वस्थितिशुध्दिभेदात्पञ्चविधः। तदाह हरदत्ताचार्यः -

ज्ञानं तपोऽथ नित्यत्वं स्थितिः शुध्दिश्च पञ्चमम्। आत्माश्रितो दुष्टभावो मलः। स मिथ्याज्ञानादिभेदात्पञ्चविधः। तदप्याह-

मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिहेतुश्च्युतिस्तथा। पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्तितः।

(गणकारिका, ८) इति।

साधकस्य शुध्दिहेतुरुपायो वासचर्यादिभेदात्पञ्चविधः तदप्याह -

वासचर्या जपो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा। प्रपत्तिश्चेति लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः॥ इति॥

येनार्थानुसंधानपूर्वकं ज्ञानतपोवृध्दी प्राप्नोति स देशो गुरुजनादिः। यदाह-

गुरुर्जनो गुहादेशः श्मशानं रुद्र एव च। इति।

आ लाभप्राप्तेरेकमर्यादावस्थितस्य यदवस्थानं सावस्था व्यक्तादिविशेषणविशिष्टा। तदुक्तम् -

व्यक्ताऽव्यक्ता जया दानं निष्ठा चैव हि पञ्चमम्। इति।

मिथ्याज्ञानादीनामत्यन्तव्यपोहो विशुध्दिः। सा प्रतियोगिभेदात्पञ्चविधा। तदुक्तं-

अज्ञानस्याप्यधर्मस्य हानिः सङ्गकरस्य च। च्युतेर्हानिः पशुत्वस्य शुध्दिः पञ्चविधा स्मृता॥इति॥

दीक्षाकारिपञ्चकं चोक्तम् -

द्रव्यं कालः क्रिया मूर्तिर्गुरुश्चैव हि पञ्चमः। इति।

बलपञ्चकं च-

गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वनयस्तथा। धर्मश्चैवाप्रमादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतम्॥इति॥

पञ्चमललघूकरणार्थमागमाविरोधिनोऽन्नार्जनोपाया वृत्तयो भैक्ष्योत्सृष्टयथालब्धाभिधा इति। शेषमशेषमाकर एवावगन्तव्यम्।

अतःशब्देन दुःखान्तस्य प्रतिपादनम्। आध्यात्मिकादिदुःखत्रयव्यपोहप्रश्नार्थत्वात्तस्य। पशुशब्देन कार्यस्य परतन्त्रवचनत्वात्तस्य। पतिशब्देन कारणस्य। ईश्वरः पतिरीशिता' इति जगत्कारणीभूतेश्वरवचनत्वात्तस्य। योगविधी तु प्रसिध्दौ।

तत्र दुःखान्तो द्विविधः - अनात्मकः सात्मकश्चेति। तत्रानात्मकः संर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः। सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम्। तत्र दृक्शक्तिरेकापि विषयभेदात्पञ्चविधोपचर्यतेदर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं सर्वज्ञत्वं चेति। तत्र सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुषस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम्। अशेषशब्दविषयं सिध्दिज्ञानं श्रवणम्। समस्तचिन्ताविषयं ज्ञानं दर्शनम्। अशेषशब्दविषयं सिध्दिज्ञानं श्रवणम्। समस्तचिन्ताविषयं सिध्दिज्ञानं मननम्। निरवशेषशास्त्रविषयं ग्रन्थतोर्थतश्च सिध्दिज्ञानं विज्ञानम्। स्वशास्त्रं येनोच्चते। उक्तानुक्ताशेषार्थेषु समासविस्तरविभागविशेषतश्च तत्त्वव्याप्तसदोदितसिध्दिज्ञानं सर्वज्ञत्वमिति। एषा धीशक्तिः। क्रियाशक्तिरेकापि त्रिविधोपचर्यतेमनोजवित्वं कामरूपित्वं विकरण धर्मित्वं चेति। तत्र निरतशयशीघ्रकारित्वं मनोजवित्वम्। कर्मादिनिरपेक्षस्य स्वेच्छया एवानन्त-सलक्षण-विलक्षण-

स्वरूप-करणाधिष्ठातृत्वं कामरूपित्वम्। उपसंहृतकरणस्यापि निरतिशयैश्वर्यसम्बन्धित्वं विकरणधर्मित्वमिति। एषा क्रियाशक्तिः।

अस्वतन्त्रं सर्वं कार्यम्। तत्त्रिविधंविद्या कला पशुश्चेति। एतेषां ज्ञानात्संशयादिनिवृत्तिः। तत्र पशुगुणो विद्या। सापि द्विविधा-बोधाबोधस्वभाव भेदात्। बोधस्वभावा विवेकाविवेकप्रवृत्तिभेदाद् द्विविधा। सा चित्तमित्युच्यते। चित्तेन हि सर्वः प्राणी बोधात्मकप्रकाशानुगृहीतं सामान्येन विवेचितमविवेचितं चार्थंचेतयत इति। तत्र विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्रव्यङ्ग्या। पश्वर्थधर्माधर्मिका पुनरबोधात्मिका विद्या। चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला। सापि द्विविधा- कार्याख्या कारणाख्या चेति। तत्र कार्याख्या दशविधापृथिव्यादीनि पञ्चतत्त्वानि, रूपादयःपञ्चगुणाश्चेति। कारणाख्या त्रयोदशविधाज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम्, अध्यवसायाभिमानसंकल्पाभिध-वृत्तिभेदाद् बुद्ध्यहंकारमनोलक्षणमन्तःकरणत्रयं चेति। पशुत्वसंबन्धी पशुः। सोऽपि द्विविधः- साञ्जनो निरञ्जनश्चेति। तत्र साञ्जनः शरीरेन्द्रियसम्बन्धी। निरञ्जनस्तु तद्रहितः। तत्प्रपञ्चस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः।

समस्तसृष्टिसंहारानुग्रहकारि कारणम्। तस्यैकस्यापि गुणकर्मभेदापेक्षया विभागः उक्तः 'पतिः साद्य' इत्यादिना। तत्र पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्वं तेनैश्वर्येण नित्यसंबन्धित्वम्। आद्यत्वमनागन्तुकैश्वर्यसंबन्धित्वम्इत्यादर्शकारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम्।

चित्तद्वारेणेश्वरसंबन्धहेतुर्योगः (पाशु० सू० 5/2)। स च द्विविधः- क्रियालक्षणः, क्रियोपरमलक्षणश्चेति। तत्र जपध्यानादिरूपः क्रियालक्षणः। क्रियोपरमलक्षणस्तु निष्ठासंविद्गत्यादिसंज्ञितः।

धर्मार्थसाधकव्यापारो विधिः। स च द्विविधः- प्रधानभूतो गुणभूतश्च। तत्र प्रधानभूतः साक्षाध्दर्महेतुश्चर्या। सा द्विविधा- ब्रतं द्वाराणि चेति। तत्र भस्मस्नानशयनोपहारजपप्रदक्षिणानि व्रतम्। तदुक्तं भगवता नकुलीशेनभस्मना त्रिषवणं स्नायीत, भस्मनि शयीत (पा.सू.1/8 अग्रतः) इति। अत्रोपहारो नियमः। स च षडङ्गः। तदुक्तं सूत्रकारेण हसित-गीत-नृत्य हुडुक्कार-नमस्कारजप्यषडङ्गोपहारेणोपतिष्ठेतेति। तत्र हसितं नाम कण्ठोष्ठपुटविस्फूर्जनपुरःसरम्

अहहेत्यट्टहासः। गीतं गान्धर्वशास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरसंबन्धिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनम्। नृत्यमपि नाटयशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामुत्क्षेपणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं भावाभाव-समेतं च प्रयोक्तव्यम्। हुडुक्कारो ना जिह्वातालुसंयोगान्निष्पाद्यमानः पुण्यो वृषनादसदृशो नादः। हुडुगिति शब्दानुकारो वषडितिवत्। यत्र लौकिका भवन्ति तत्रैतत्सर्वं गूढं प्रयोक्तव्यम्। शिष्टं प्रसिध्दम्। द्वाराणि तु क्राथन-स्पन्दन-मन्दन-शृङ्गारणावितत्करणावितद्भाषणानि। तत्रासुप्तस्यैव सुप्तलिङ्गप्रदर्शनं क्राथनम्। वाच्वभिभूतस्येव शरीरावयवानां कम्पनम् स्पन्दनम्। उपहतपादेन्द्रियस्येव गमनम् मन्दनम्। रूपयौवनसम्पन्नां कामिनीमवलोक्यात्मानं कामुकमिव यैर्विलासैः प्रदर्शयति तत् शृङ्गारणम्। कार्याकार्यविवेकविकलस्येव लोकनिन्दित-कर्मकरणमवितत्करणम्। व्याहतापार्थकादिशब्दोच्चारणमवितद्भाषणमिति। गुणभूतस्तु विधिश्चर्यानुग्राहकोऽनुस्नानादिः भैक्ष्योच्छिष्टादिनिर्मितायोग्यताप्रत्ययनिवृत्यर्थः। तदप्युक्तं सूत्रकारेण- अनुस्नाननिर्माल्यलिङ्गधारीति।

तत्र समासो नाम धर्मिमात्राभिधानम्।तच्च प्रथमसूत्र एव कृतम्। पञ्चानां पदार्थानां प्रमाणतः पञ्चाभिधानं विस्तरः। स खलु राशीकारभाष्ये द्रष्टव्यः। एतेषां यथासम्भवं लक्षणतोऽसङ्गरेणाभिधानं विभागः। स तु विहित एव। शास्त्रान्तरेभ्योऽमीषां गुणातिशयेन कथनं विशेषः। तथा हि- अन्यत्र दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः। इह तु पारमैश्वर्यप्राप्तिश्च। अन्यत्राभूत्वा भावि कार्यम् इह तु नित्यं पश्वादि। अन्यत्र सापेक्षं कारणम्। इह तु निरपेक्षो भगवानेव। अन्यत्रकैवल्यादिफलको योगः। इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्तफलकः। अन्यत्र पुनरावृत्तिरूप-स्वर्गादिफलको विधिः। इह पुनरपुनरावृत्तिरूपसामीप्यादिफलकः।

ननु महदेतदिन्द्रजालं यन्निरपेक्षः परमेश्वरः कारणमिति। तथात्वे कर्मवैफल्यं स्वकार्याणां समसमयसमुत्पादश्चेति दोषद्वयं प्रादुःष्यात्। मैवं मन्येथाः। व्यधिकरणत्वात्। यदि निरपेक्षस्य भगवतः कारणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम्? प्रयोजनाभाव इति चेत्- कस्य प्रयोजनाभावः कर्मवैफल्ये कारणम्? किं कर्मिणः, किं वा भगवतः ? नाद्यः। ईश्वरेच्छानु-गृहीतस्य कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः। तदननुगृहीतस्य ययातिप्रभृतिकर्मवत् कदाचिन्निष्फलत्व-

संभबाच्च। न चैतावता कर्मसु अप्रवृत्तिः। कर्षकादिवदुपपत्तेः। ईश्वरेच्छायत्तत्त्वाच्च पशूनां प्रवृत्तेः। नापि द्वितीयः। परमेश्वरस्य पर्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोजनापेक्षाया अभावात्। यदुक्तं समसमयसमुत्पाद इति, तदप्ययुक्तम्। अचिन्त्यशक्तिकस्य परमेश्वरस्य इच्छानुविधायिन्या अव्याहतक्रियाशक्त्या कार्यकारित्वाभ्युपगमात्। तदुक्तं सम्प्रदायविद्भिः -

कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छाचारी यतो ह्ययम्। तत कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणम्।इति।

ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानान्मोक्षो लभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष इति चेत् - मैवं वादीः। विकल्पानुपपत्तेः। किमीश्वर- विषयज्ञानमात्रं निर्वाणकारणं किं वा साक्षात्कारः अथ वा यथावत्तत्त्वनिश्चयः ? नाद्यः। शास्त्रमन्तरेणापि प्राकृतजनवद् 'देवानामधिपो महादेवः' इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण मोक्षसिध्दौ शास्त्राभ्यासवैफल्यप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः। अनेकमलप्रचयो- पचितानां पिशितलोचनानां पशूनाम् परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः। तृतीयेऽस्मन्मतापातः। पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्त्व- निश्चयानुपपत्तेः। तदुक्तामाचार्यैः -

ज्ञानमात्रे वृथा शास्त्रं साक्षात् दृष्टिस्तु दुर्लभा। पञ्चार्थादन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चयः॥ इति॥

तस्मात्पुरुषार्थकामैः पुरुषधौरेयैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीयमिति रमणीयम्॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे नकुलीशपाशुपतदर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

अथ शैवदर्शनम्॥7॥

<mUla>तमिमं 'परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति' पक्षं वैषम्य-नैघृण्य-दोषदूषित्वात् प्रतिक्षिपन्तः, केचन माहेश्वराः शैवागमसिध्दान्तत्वं यथावदीक्षमाणाः, 'कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः कारणमिति' पक्षं कक्षीकुर्वाणः, पक्षान्तरमुपक्षिपन्ति पतिपशुपाशभेदात् त्रयः। पदार्था इति। तदुक्तं तन्त्रतत्वज्ञैः -

त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगद्गुरुः। सूत्रेणैकेन संक्षिप्य प्राह विस्तरतः पुनः॥इति॥

अस्यार्थः - उक्तास्त्रयः पदार्था यस्मिन्सन्ति तत्त्रिपदार्थं, विद्याक्रियायोगचर्याख्याश्चत्वारः पादा यस्मिँस्तच्चतुश्चरणं महातन्त्रमिति। तत्र पशूनामस्वतन्त्रत्वात्पाशानामचैतन्यात् तद्विलक्षणस्य पत्युः प्रथममुद्देशः। चेतनत्वसाधर्म्यात् पशूनां तदानन्तर्यम्। अवशिष्टानां पाशानामन्ते विनिवेश इति क्रमनियमः।

दीक्षायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वात् तस्याश्च पशुपाशेश्वरस्वरूपनिर्णयोपायभूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादि-माहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञानेन विना निष्पादयितुमशक्यत्वात् तदवबोधकस्य विद्यापादस्य प्राथम्यम्। अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य क्रियापादस्य तदानन्तर्यम्। योगेन विना नाभिमतप्राप्तिरिति साङ्गयोगज्ञापकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम्। विहिताचरणनिषिध्दवर्जनरूपां चयर्ां विना योगोऽपि न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य चर्यापादस्य चरमत्वमिति विवेकः।

तत्र प्रतिपदार्थः शिवोऽभिमतः। मुक्तात्मनां विद्येश्वरादीनां च यद्यपि शिवत्वमस्ति, तथापि परमेश्वरपारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्यं नास्ति। ततश्च तनुकरणभुवनादीनां भावानां संनिवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वमवगम्यते। तेन च कार्यत्वेनैषांबुध्दिमत्पूर्वकत्वमनुमीयत इत्यनुमानवशात्परमेश्वर-प्रसिध्दिरुपपद्यते।

ननु देहस्वैव तावत्कार्यत्वमसिध्दम्। नहि क्वचित्केनचित् कदाचित् देहः क्रियमाणो दृष्टचरः। सत्यम्, तथापि न केनचित् क्रियमाणत्वं देहस्य इष्टमिति कर्तृदर्शनापह्नवो न युज्यते। तस्यानुमेयत्वेनाप्युपपत्तेः। तथा हि- देहादिकं कार्यं भवितुमर्हति संनिवेशविशिष्टत्वात्

विनश्वरत्वाद्वा घटादिवत्। तेन च कार्यत्वेन बुध्दिमत्पूर्वकत्वमनुमातुं सुकरमेव। विमतं सकर्तुकं कार्यत्वाद् घटवत्। यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं यथार्थादि। न यदेवं न तदेवं यथार्थादि। परमेश्वरानुमानप्रामाण्यसाधन- मन्यत्राकारीत्युपरम्यते।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेववा॥

इति न्यायेन प्राणिकृतकर्मापेक्षया परमेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यविहतिरिरिति वाच्यम्। करणापेक्षया कर्तुः स्वातन्त्र्याविहतेरनुपलम्भात्। कोषाध्यक्षापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दानवत्। यथोक्तं सिध्दगुरुभिः -

स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वं करणादिप्रयोक्तृता। कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतध्दि न कर्माद्यनपेक्षता॥इति॥

तथा च तत्तत्कर्माशयवशाद् भोग-तत्साधन-तदुपादानादि-विशेषज्ञः कर्तानुमानादिसिध्द इति सिध्दम्। तदिदमुक्तं तत्रभवद्भिर्बृहस्पतिभिः -

इह भोग्यभोगसाधनतदुपादानादि यो विजानाति। तमृते भवेन्नहीदं पुंस्कर्माशयविपाकज्ञम्॥इति॥

अन्यत्रापि -

विवादाध्यासितं सर्वं बुध्दिमत्कर्तृपूर्वकम्। कार्यत्वादावयोः सिध्दं कार्यं कुम्भादिकं यथा॥ इति॥

सर्वकर्तृत्वादेवास्य सर्वज्ञत्वं सिध्दम्। अज्ञस्य करणासंभवात्। उक्तं च श्रीमन्मृगेन्द्रैः-

सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात्साधनाङ्गफलैः सह। यो यज्जानाति कुरुते स तदेवेति सुस्थितम्॥ इति॥

अस्तु तर्हि स्वतन्त्रः ईश्वरः कर्ता। स तु नाशरीरः। घटादिकार्यस्य शरीरवता कुलालादिना क्रियमाणत्वदर्शनात्। शरीरवत्त्वे चास्मदादिवदीश्वरः। क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमितशक्तिं प्राप्नुयादिति चेत्- मैवं मंस्था। अशरीरस्याप्यात्मनः स्वशरीरस्पन्दादौ कर्तृत्वदर्शनात्। अभ्युपगम्यापि ब्रूमहे। शरीरवत्त्वेऽपि भगवतो न प्रागुक्दोषानुषङ्गः। परमेश्वरस्य हि मलकर्मादिपाशजालासंभवेन प्राकृतं शरीरं न भवति, किं तु शाक्तम्। शक्तिरूपैरीशानादिभिः पञ्चभिः मन्त्रैः मस्तकादिकल्पनायाम्ईशानमस्तकः, तत्पुरुषवक्त्रः, अघोरहृदयः, वामदेवगुह्यः, सद्योजातपादः ईश्वरः- इति प्रसिध्दया यथाक्रमानुग्रहतिरोभावादानलक्षणस्थिति-

लक्षणोद्भवलक्षणकृत्यपञ्चककारणं, स्वेच्छानिमित्तां तच्छरीरं न चास्मच्छरीरसदृशम्। तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रैः -

मलाद्यसंभवाच्छाक्तं वपुर्नैतादृशं प्रभोः॥ इति॥ अन्यत्रापि-

तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः। ईशतत्पुरुषाघोरवामाद्यैर्मस्तकादिमत्॥इति॥

ननु पञ्चवक्त्रस्त्रिपञ्चदृर्गित्यादिनागमेषु परमेश्वरस्य मुख्यत एव शरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत्- सत्यम्, निराकारे ध्यानपूजाद्यसंभवेन भक्तानुग्रहकारणाय तत्तदाकारग्रहणाविरोधात्। तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे -

साधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतम्। इति।

अन्यत्रापि - आकारवास्त्वं नियमादुपास्यो न वस्त्वनाकारमुपैति बुध्दिः॥ इति।

कृत्यपञ्चकं च प्रपञ्चितं भोजराजेन -

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावः। तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य॥ इति।

एतच्च कृत्यपञ्चकं शुध्दाब्धविषये साक्षाच्छिवकर्तृकं कृच्छ्राध्वविषये त्वनतादिद्वारेणेति विवेकः। तदुक्तं श्रीमत्करणे -

शुध्देऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोहिते प्रभोः॥ इति॥

एवं च शिवशब्देन शिवत्वयोगिनां मन्त्रमन्त्रेश्वरमहेश्वरमुक्तात्मशिवानां सवाचकानां शिवत्वप्राप्तिसाधनेन दीक्षादिनोपायकलापेन सह पतिपदार्थे संग्रहः कृत इति बोध्दव्यम्। तदित्थं पतिपदार्थो निरूपितः।

संप्रति पशुपदार्थो निरुप्यते- अनणुः क्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयो जीवात्मा पशुः। न तु चार्वाकादिवद् देहादिरूपः। 'नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः' इति न्यायेन प्रतिसंधानानुपपत्तेः। नापि नैयायिकादिवत्प्रकाश्यः। अनवस्थाप्रसङ्गात्। तदुक्तम् -

आत्मा यदि भवेन्मेयस्तस्य माता भवेत्परः। पर आत्मा तदानीं स्यात्स परो यदि दृश्यते॥ इति॥

न च जैनवदव्यापकः। नापि बौध्दवत्क्षणिकः। देशकालाभ्यामनवच्छिन्नत्वात्। तदप्युक्तम् -

अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः। तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यता॥ इति॥

नापि अद्वैतवादिनामिवैकः। भोगप्रतिनियमस्य पुरुषबहुत्वज्ञापकस्य संभवात्। नापि सांख्यानामिवाकर्ता। पाशजालापोहने नित्यनिरतिशयदृक्क्रियारूपचैतन्यात्मकशिवत्वश्रवणात्। तदुक्तं श्रीमत्मृगेन्द्रैः - 'पाशान्ते शिवताश्रुतेः' इति।

चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तदस्त्यात्मनि सर्वदा। सर्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्वतोमुखम्। इति।

तत्त्वप्रकाशेऽपि -

मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किंत्वेते यत्प्रसादतो मुक्ताः। सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुः। इति।

पशुस्त्रिविधः-विज्ञानकल-प्रलयाकल-सकलभेदात्। तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसंन्यासैर्भोगेन वा कर्मक्षये सति कर्मक्षयार्थस्य कलादिभोगबन्धस्य अभावात् केवलमलमात्रयुक्तो 'विज्ञानाकल' इति व्यपदिश्यते। द्वितीयस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहारा- न्मलकर्मयुक्तः 'प्रलयाकल' इति व्यवह्रियते। तृतीयस्तु मलमायाकर्मात्मकबन्धत्रय सहितः 'सकल' इति संलप्यते।

तत्र प्रथमो द्विप्रकारो भवति-समाप्तकलुषासमाप्तकलुषभेदात्। तत्राद्यान् कालुष्यपरिपाकवतः पुरुषधौरेयानधिकारयोग्यान् अनुगृह्य अनन्तादिविद्वेश्वराष्टपदं प्रापयति। तद्विद्येश्वराष्टकं निर्दिष्टं बहुदैवत्ये -

अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथैव च शिवोत्तमः। एकनेत्रस्तथैवेकरुद्रश्चापि त्रर्िमूत्तिकः॥ श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे॥ इति॥

अन्यान्सप्तकोटिसंक्ष्यातान्मन्त्राननुग्रहकरणान्विधत्तो। तदुक्तं तत्तवप्रकाशे-

पशवस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानप्रलयकेवलौ सकलः। मलयुक्तस्तत्राद्यो मलकर्मयुतो द्वितीयः स्यात्॥

मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः। आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात्॥

आद्याननुगृह्य शिवो विद्येशत्वे नियोजयत्यष्टौ। मन्त्राँश्च करोत्यपराँस्ते चोक्ताः कोटयः सप्त॥इति॥

सोमशंभुनाप्यभिहितम् -

विज्ञानाकलनामैका द्वितीयः प्रलयाकलः। तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुग्राह्यस्त्रिविधो मतः॥ तत्राद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो मलकर्मभिः॥ कलादिभूमिपर्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युतः॥ इति॥

प्रलयाकलोऽपि द्विविधः- पक्वपाशद्वयस्तद्विलक्षणश्च। तत्र प्रथमो मोक्षं प्राप्नोति। द्वितीयस्तु पुर्यष्टकयुतः कर्मवशान्नानाविधजन्मभाग्भवति। तदप्युक्तं तत्त्वप्रकाशे-

प्रलयाकलेषु येषामपक्वमलकर्मणी ब्रजन्त्येते। मुर्यष्टकदेहयुता योनिषु निखिलासु कर्मवशात्॥ इति॥

पुर्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम् -

स्यात्पुर्यष्टकमन्तःकरणं धीकर्मकरणानि। इति।

विवृतं चाघोरशिवाचार्येणपुर्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषं नियतः, सर्गादारभ्य कल्पान्तं मोक्षान्तं वा स्थितः, पृथिव्यादिकला- पर्यन्तस्त्रिशतत्त्वात्मकः, सूक्ष्मो देहः। तथा चोक्तं तत्त्वसंग्रहे -

वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुंनियतः कलान्तोऽयम्। पर्यटति कर्मवशाद् भुवनजदेहेष्वयं च सर्वेषु॥ इति॥

तथा चायमर्थः समपद्यत - अन्तःकरणशब्देन मनोबुध्दचहंकारवाचिनाऽन्यान्यपि पुंसो भोगक्रियायामन्तरङ्गाणि कला-काल-नियति-विद्या-राग-प्रकृति-गुणाख्यानि सप्त तत्त्वान्युप- लक्ष्यन्ते। धीकर्मशब्देन ज्ञेयानि पञ्चभूतानि तत्कारणानि च तन्मात्राणि विवक्ष्यन्ते। करणशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियदशकं संगृह्यते।

ननु श्रीमत्कालोत्तरे -

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चकम्। बुध्दिर्मनस्त्वहंकारः पुर्यष्टकमुदाहृतम्॥

इति श्रूयते। तत्कथमन्यथा कथ्यते ? अध्दा, अत एव च तत्रभवता रामकाण्डेन तत्सूत्रं त्रिंशतत्त्वपरतया व्याख्यायीत्यलमति- प्रपञ्चेन।

तथापि कथमस्य पुर्यष्टकत्वम् ? भूततन्मात्रबुध्दीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणसंज्ञैःपञ्चभिर्वर्गैः तत्कारणेन प्रधानेन कलादि- पञ्चकात्मना वर्गेण चारब्धत्वादित्यविरोधः।

तत्र पुर्यष्टकयुतान्विशिष्टपुण्यसंपन्नान् कांश्चिदनुगृह्य भुवनपतित्वमत्र महेश्वरोऽनन्त:प्रयच्छति। तदुक्तम् -

कांश्चिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं महेश्वरस्तेषाम्॥ इति॥

सकलोऽपि द्विविधः। पक्वकलुषापक्वकलुषभेदात्। तत्राद्यान्परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाटया तदनुगुणशक्तिपातेन मण्डल्याद्यष्टादशोत्तरशतमन्त्रेश्वरपदं प्रापयति तदुक्तम् -

शेषा भवन्ति सकलाः कलादियोगादहर्मुखे काले। शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेशान्॥

तत्राष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्समाश्च वीरेशः। श्रीकण्ठः शतरुद्राः शतमित्यष्टादशाभ्यधिकम्॥ इति॥

तत्परिपाकाधिक्यानुरोधेन शक्त्युपसंहारेण दीक्षाकरणेन मोक्षप्रदो भवत्याचार्यमूर्तिमास्थाय परमेश्वरः। तदप्युक्तम् -

परिपक्वमलानेतानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन। योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः॥ इति॥

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि -

पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति॥ इति॥

व्याकृतं च नारायणकण्ठेन। तत्सर्वं तत एवावधार्यम्। अस्माभिस्तु विस्तरभिया न प्रस्तूयते। अपक्वकलुषान्बध्दानणूनभोगभाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मवशात्। तदप्युक्तम् -

बध्दाञ्छेषानपरान् विनियुङ्क्ते भोगभुक्तये पुंसः। तत्कर्मणामनुगमादित्येवं कीर्तिताः पशवः॥ इति॥

अथ पाशपदार्थः कथ्यते। पाशश्चतुर्विधः - मलकर्ममायारोधशक्तिभेदात्। ननु -

शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात्त्रितयम्। तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशाः। इति पाशः पञ्चविधः कथ्यते। तत्कथं चतुर्विध इति गण्यते ?

उच्यते- बिन्दोर्मायात्मनः शिवतत्त्वपदवेदनीयस्य शिवपदप्राप्ति लक्षणपरममुक्त्यपेक्षया पाशत्वेऽपि तद्योगस्य विद्येश्वरादिपदप्राप्तिहेतुत्वेन अपरमुक्तित्वात्पाशत्वेनानुपादानम् इत्यविरोधः।

अत एवोक्तं तत्त्वप्रकाशेपाशाश्चतुर्विधाः स्युः इति। श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि-प्रावृतीशै बलं कर्ममायाकार्यं चतुर्विधम्। पाशजालं समासेन धर्मा नाम्नैव कीर्तिताः। इति।

अस्यार्थः- प्रावृणोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनः स्वाभाविक्यौ दृक्क्रिये इति प्रावृत्तिरशुचिर्मलः। स च ईष्टे स्वातन्त्र्येणेति ईशः। तदुक्तम् -

एको ह्यनेकशक्तिर्दृक्क्रिययोश्छादको मलः पुंसः। तुषतण्डुलवज्ज्ञेयस्ताम्राश्रितकालिकावद्वा॥(1)।

बलं रोधशक्तिः। अस्याः शिवशक्तेः पाशाधिष्ठानेन पुरुषतिरोधायकत्वादुपचारेण पाशत्वम्। तदुक्तम्

तासामहं वरा शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा। धर्मानुवर्तनादेव पाश इत्युपचर्यते॥(2)।

क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं बीजाङ्कुरवत्प्रवाहरूपेणानादि। यथोक्तं श्रीमत्किरणे -

यथानादिर्मलस्तस्य कर्माल्पकमनादिकम्। यद्यनादि न संसिध्दं वैचित्र्यं केन हेतुना॥(3)

मात्यस्यां शक्त्यात्मना प्रलये सर्वं जगत्सृष्टौ व्यक्तिमायातीति माया। यथोक्तं श्रीमत्सौरभेये -

शक्तिरूपेण कार्याणि तल्लीनानि महाक्षये। विकृतौ व्यक्तिमायाति सा कार्येण कलादिना॥ (4)

यद्यप्यत्र बहु वक्तव्यमस्ति तथापि ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते। तदित्थं पति पशुपाशपदार्थास्त्रयः पदर्शिताः।

पतिविद्ये तथाविद्या पशुः पाशश्च कारणम्। तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः॥

इत्यादिना प्रकारान्तरं ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिध्दम्। सर्वं तत एवागन्तव्यमिति सर्वं समञ्जसम्॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे शैवदर्शनम्।</mUla>

❖❖❖

अथ प्रत्यभिज्ञादर्शनम्॥8॥

<mUla>अत्रापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्यतीत्यपरितुष्यन्तो, मतान्तरमन्विष्यन्तः, परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिघुषयन्तः, स्वसंवेदनोपपत्त्या आगमसिध्द-प्रत्यगात्मतादात्म्ये नानाविधमानमेयादिभेदाभेदशालिपरमेश्वरोऽनन्यमुखप्रेक्षित्वलक्षणस्वातन्त्र्य-भाक् स्वात्मदर्पणे भावान्प्रतिबिम्बवद् अवभासयतीति भणन्तो, बाह्याभ्यन्तरचर्याप्राणायामादि-क्लेशप्रयास- कलापवैधुर्येण संर्वसुलभमभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिध्दयुपायमभ्युपगच्छन्तः, परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति।

तस्येयत्तापि न्यरूपि परीक्षकैः -

सूत्रं वृत्तिर्विवृत्तिर्लध्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ। प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः॥

तत्रेदं प्रथमं सूत्रम् -

कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन्। समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि॥इति॥

कथंचिदिति- परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमाराधनेन परमेश्वरघटितेन एवेत्यर्थः। आसाद्येति- आ समन्तात्परिपूर्णतया सादयित्वा, स्वात्मोपभोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा। तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः। अन्यथा प्रतारणमेव प्रसज्येत। मायोत्तीर्णा अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्चयाद्या यदीयैश्वर्यलेशेन ईश्वरीभूताः स भगवानानवच्छिन्न-प्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः। तस्य दास्यम्। दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः। परमेश्वरस्वरूप- स्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः। जनशब्देनाधिकारि-विषयनियमाभावः प्रादर्शि। यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति। प्रज्ञानस्यैव परमार्थफलत्वात्। तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः -

एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः। ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्या दृढात्मना॥ करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा। ज्ञाते सुवर्णे करणं भावानां वा परित्यजेत्॥ इति॥

अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसंपत्त्यतिरिक्त-प्रयोजनान्तरावकाशश्च पराकृतः। परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव। तल्लक्षणयोगात्। न ह्ययं देवशापः 'स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ' इति। अत एवोक्तमक्षपादेन-'यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्' (गौ0सू0 1/1/24) इति। उपशब्दः सामीप्यार्थः। तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम्। अत एवाह - समस्तेति। परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः संपदस्तन्निष्यन्दमय्यः संपन्ना एव, रोहणाचललाभे रत्नसंपद इव। एवं परमेश्वरतालाभे किमन्यत्प्रार्थनीयम् ? तदुक्तमुत्पलाचार्यैः -

भक्तिलक्ष्मीसमृध्दानां किमन्यदुपयाचितम्। एतया वा दरिद्राणां किमन्यदपयाचितम्॥ इति॥

इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम्। बहुव्रीहिपक्षे तूपपादयामः। समस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्या संपत्सिध्दिः तथात्वप्रकाशः, तस्याः सम्यगवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञायाः हेतुः सा तथोक्ता। तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा, प्रति आभिमुख्येन, ज्ञानम्। लोके हि स एवायं चैत्र इति प्रतिसंधानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्नियते। इहापि प्रसिध्दपुराण-सिध्दागमानुमानादिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मनि अभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसंधानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति। तामेतां प्रत्यभिज्ञानुपपादयामि। उपपत्तिः संभवः। संभवतीति सत्समर्थाचारणेन प्रयोजकव्यापारेण संपादयामीत्यर्थः।

यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते, तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत्- तत्रायं समाधिः। स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशाद् भागेन प्रकाशमाने पूर्णतावभाससिध्दये दृक्क्रियात्मकशक्त्याविष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते। तथा च प्रयोगः 'अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति। ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्। यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावतीश्वरः प्रसिध्देश्वरवद्राजवद्वा। आत्मा च विश्वज्ञाता कर्ता च। तस्मादीश्वरोऽयम्' इति। अवयवपञ्चकस्याश्रयणं मायावदेव नैयायिकमतस्य कक्षीकारात्। तदुक्तमुदयाकरसूनुना -

कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिध्दे महेश्वरे। अजडात्मा निषेधं वा सिध्दिं वा विदधीत कः॥ किं तु मोहवशादस्मिन्दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते। शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते॥

तथा हि-

सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया। ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम्॥ तत्र ज्ञानं स्वत:सिध्दं क्रिया कार्याश्रिता सती। परैरप्युपलक्ष्येत तथान्यज्ञानमुच्यते॥ इति॥ या चैषां प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता। अक्रमानन्दचिद्रूप: प्रमाता स महेश्वर:॥ इति च॥

सोमानन्दनाथपादैरपि -

सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मदात्मना। इत्यादि।

ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि -

तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपध्दति:। प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैक: स इति स्थिति:॥ स एव विमृशत्वेन नियतेन महेश्वर:। विमर्श एव देवस्य शुध्दे ज्ञानक्रिये यत:॥ इति।

विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्यै:। 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (काठक02/2) इति श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते। ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाश: पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेद:। वस्तुतस्तु देशकालाकारसंकोचवैकल्यादभेद एव। स एव चैतन्यरूप: प्रकाश: प्रमातेत्युच्यते। तथा च पठितं शिवसूत्रेषु- 'चैतन्यमात्मा' (1/1) इति। तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखत्व-मानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्यमिति पर्याय:। स एव ह्ययं भावात्मा विमर्श: शुध्दे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये। तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानम्। स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया। तच्च निरुपितं क्रियाधिकारे-

एष चानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून्। भावानिच्छावशादेषां क्रिया निर्मातृतास्य सा॥ इति।

उपसंहारेऽपि - इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना। तिष्ठासोरेवामिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रिया॥ इति। तस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणताऽपि या। साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते॥ इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वाऽनीश्वरस्य चेतनस्यापि, तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियासहस्ररूपेण स्थातुमिच्छो: स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्येच्छैव उत्तरोत्तरमुच्छूनस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं वोच्यत इति। इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्ट: -

योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत्। घटादि जायते तत्तत्स्थिरभावक्रियाकरम्॥ इति।

यदि घटादिकं प्रति मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात्? अथोच्येत- अन्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो, योगीच्छाजन्यास्त्वन्य एवेति। तत्रापि बोध्यसेसामग्रीभेदात्तावत्कार्यभेद इति सर्वजनप्रसिध्दम्।

ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति, योगी त्विच्छया परमाणून्व्यापारयन् संघटयतीति तेऽपि बोधनीयाः। यदि परिदृष्टकार्यकारणभावविपर्ययो न लभ्येत तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत। तथा च योगीच्छासमनन्तर-संजातघटदेहादिसंभवो दुःसमर्थ एव स्यात्। चेतन एव तु तथा भाति, भगवान् भूरिभगो महादेवोनियत्यनुवर्तनोल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः। अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्यैः -

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते। जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलानाथाय शूलिने॥ इति।

ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसंबन्धः कथं भवेदिति चेत् - तत्रोक्तमागमाधिकारे -

एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः। विद्यादिज्ञापितैश्वर्यश्चिध्दनो मुक्त उच्यते॥ इति।

ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बध्दमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः ? अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे -

मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते। महेश्वरो यथा बध्दः पुनरत्यन्तभेदवत्॥ इति।

नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेन्नार्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया। न हि बीजमप्रतिज्ञातं सति सहकारिसाकल्येऽङ्कुरं नोत्पादयति। तस्मात्कस्माद्वात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेत् - उच्यते। श्रृणु तावदिदं रहस्यम्। द्विविधा ह्यर्थक्रिया- बाह्याङ्कुरादिका, प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च। तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते। द्वितीया तु तदपेक्षत एव। इहाप्यहमीश्वर इत्येवंभूतचमत्कारसारा परापरसिध्दिलक्षणजीवात्मैकत्व-शक्तिविभूतिरूपार्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम्। ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना अदृष्टा सती तस्मिन्दृष्टेति क्व दृष्टम् ? अत्रोच्यतेनायकगुणगण-संश्रवणप्रवृध्दानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बनेन

स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते। तथा वेगात्तन्निकटमटन्त्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते। यदा तु दूतीवचनात् तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमभ्येति। एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्श विरहसमये पूर्णभावं न संपादयति। यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः। तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे -

तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तस्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा। लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता॥ इति। (ई.प्र.4/2/2)

अभिनवगुप्तादिभिराचार्यैर्विहितप्रतानोऽप्ययमर्थः संग्रहमुपक्रममाणैरस्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे प्रत्यभिज्ञादर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

अथ रसेश्वरदर्शनम्॥9॥

<mUla>अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि, पिण्डस्थैर्ये सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय, पिण्डस्थैर्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव संगिरन्ते। रसस्य पारदत्वं संसारपरप्रापणहेतुत्वेन। तदुक्तम् - संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः। इति। रसर्णवेऽपि - पारदो गदितो यस्मात्परार्थं साधकोत्तमैः। सुप्तोऽयं मत्समो देवि ! मम प्रत्यङ्गसम्भवः। मम देहरसो यस्माद्रसस्तेनायमुच्यते॥ इति॥

ननु प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तियुक्तौ नेयं वाचोयुक्तिर्युक्तिमतीति चेन्न, षट्स्वपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः। तदप्युक्तं तत्रैव- षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने। करामलकवत्सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते। तस्मात्तं रक्षयेत्पिण्डं रसैश्चैव रसायनैः॥ इति।

गोविन्दभगवत्पादाचार्यैरपि -

इति धनशरीरभोगान्मत्वानित्यान्सदैव यतनीयम्। मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात्स च स्थिरे देहे॥ इति॥

ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवसीयत इति चेत्- मैवं मंस्थाः। षाट्कौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिलप्यहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः -

तथा च रसहृदये - ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजां तनुं प्राप्ताः। मुक्तास्ते रससिध्दा मन्त्रगणः किंकरो येषाम्॥ (1/7) इति॥

तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया। हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वं च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसंभवत्वेन तत्तदात्मकत्वमुक्तम् -

अभ्रकस्तव बीजं तु मम बीजं तु पारदः। अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनम्॥ इति॥

अत्यल्पमिदमुच्यते। देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रमेश्वरसिध्दान्ते -

देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरस्सराः। मुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः॥ गोविन्दभगवत्पादाचार्यो गोविन्दनायकः। चर्वटिः कपिलो व्यालिः कापालिः कन्दलायनः॥ एतेऽन्ये बहवः सिध्दा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि। तनुं रसमयीं प्राप्य तदात्मककथाचणाः॥ इति। अयमेवार्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः - कर्मयोगेण देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम्। रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्मृतः॥ मूर्च्छितो हरति व्याधीन्मृतो जीवयति स्वयम्। बध्दः खेचरतां कुर्याद्रसो वायुश्च भैरवि॥ इति।

मूर्च्छितस्वरूपमुक्तम् - नानावर्णो भवेत्सूतो विहाय घनचापलम्। लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्च्छितं तं वदन्ति हि॥ आर्द्रत्वं च घनत्वं च तेजो गौरवचापलम्। यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतसूतकम्॥ इति। अन्यत्र बध्दस्वरूपमप्यभ्यधायि - अक्षतश्च लघुद्रावी तेजस्वी निर्मलो गुरुः। स्फोटनं पुनरावृत्तौ बध्दसूतस्य लक्षणम्॥इति।

ननु हरगौरीसृष्टिसिध्दौ पिण्डस्थैर्यमास्थातुं पार्यते, तत्सिध्दिरेव कथमिति चेत्- न। अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः। तदुक्तमाचार्यैः - तस्य प्रसाधनविधौ सुधिया प्रतिकर्मनिर्मला प्रथमम्। अष्टादश संस्कारा विज्ञातव्याः प्रयत्नेन॥ इति।

ते च संस्कारा निरुपिताः - स्वेदनमर्दनमूर्च्छनस्थापनपातननिरोधनियमाश्च। दीपनगमनग्रास-प्रमाणमथ जारणपिधानम्। गर्भद्रुतिवाह्यद्रुतिक्षारणसंरागसारणश्चैव। क्रामणवेधौ भक्षणमष्टादशधेति रसकर्म॥ इति।

तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्य-सर्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्यैर्निरुपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुदास्यते।

न च रसशास्त्रं धातुवादार्थमेवेति मन्तव्यम्। देहवेधद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात्। तदुक्तं रसार्णवे -

लोहवेधस्त्वया देव यदर्थमुपवर्णितः। तं देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात्खेचरी गतिः॥ यथा लोहे तथा देहे कर्तव्यः सूतकः सता। समानं कुरुते देवि प्रत्ययं देहलोहयोः॥ पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत्॥ इति।

ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिध्दौ किमनेन दिव्यदेहसंपादनप्रयासेनेति चेत्- तदेतद्वार्तम्। अवार्तशरीरालाभे तद्वार्ताया अयोगात्। तदुक्तं रसहृदयेगलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवक्षितश्चिदानन्दः। स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्य॥ (र0हृ01/20) इति। यज्जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदं च। योग्यं यन्न समाधौ प्रतिहतबुध्दीन्द्रियप्रसरम्॥ (र0हृ01/29) इति॥ बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः। यातविवेको वृध्दो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिम्॥ इति।

ननु जीवत्वं नाम संसारित्वम्। तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वम्। तथा च परस्परविरुध्दयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्- तदनुपपन्नम्। विकल्पानुपपत्तेः। मुक्तिस्तावत्सर्वतीर्थ-करसंमता। सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा। चरमे शशविषाणकल्पा स्यात्। प्रथमे न जीवनं वर्जनीयम्। अजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः। तदुक्तं रसेश्वरसिध्दान्ते -

रसाङ्कमेयमार्गोक्तो जीवमोक्षोऽन्यथा तु न। प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावलम्बिषु॥ ज्ञातृज्ञेयमिदं विध्दि सर्वतन्त्रेषु संमतम्। नाजीवञ्ज्ञास्यति ज्ञेयं यदतोऽस्त्येव जीवनम्॥ इति।

न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यम्। विष्णुस्वामिमतानुसारिभिर्नृपञ्चास्यशरीरस्य नित्यत्वोप-पादनात्। तदुक्तं साकारसिध्दौ -

सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम्। नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसंमतम्॥ इति।

नन्वेतत्सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न संगच्छत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षं, 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (श्वे0 3/14) इत्यादि श्रुति, -

तमद्भुतं वालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्। (भाग0 10/3/9), इत्यादिपुराणलक्षणेन प्रमाणत्रयेण सिध्दं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत्स्यादिति सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैर्विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि। तस्मादस्मदिष्ट-देहनित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकामुकैः पुरुषैरेष्टव्यम्। अत एवोक्तम् -

आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम्। श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम्॥ इति। अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव। तदाहएकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते॥ इति। किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यम्। दर्शनस्पर्शनादिनापि महत्फलं भवति।

तदुक्तं रसार्णवे - दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य भक्षणात्स्मरणादपि। पूजनाद्रसदानाच्च दृश्यते षड्विधं फलम्॥ केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित्। तानि दृष्ट्वा तु यत्पुण्यं तत्पुण्यं रसदर्शनात्॥इत्यादिना।

अन्यत्रापि- काश्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनाच्छिवः। प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतप्रदम्॥ इति।

रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः - प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेनं स्मरेत्सुधीः। द्राक्त्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभम्॥ इति।

तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं संपाद्य योगाभ्यासवशात्परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति। तदा- भ्रूयुगमध्यागतं यच्छिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि। केषांचित्पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः॥ परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिः स्वभावमविकल्पम्। विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम्॥ तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत्पश्यन्। उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति॥ (र०हृ01/21-23)

श्रुतिश्च- 'रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' (तै० 2/7/1) इति। तदित्थं भवदैन्यदुःखभरतरणोपायो रस एवेति सिध्दम्। तथा च रसस्य पर ब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः -

यः स्यात्प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः संपन्नः सह तेन दीव्यति परं वैश्वानरे जाग्रति॥ ज्ञातो यद्यपरं न वेदयति च स्वस्मात्स्वयं द्योतते। यो ब्रह्मेव स दैन्यसंसृतिभयात्पायादसौ पारदः॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे रसेश्वरदर्शनम्।</mUla>

❖❖❖

अथौलूक्यदर्शनम् ।।10।।

<mUla>इह खलु निखिलप्रेक्षावान् निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसंवेदनसिंध्दं दुःखं जिहासुस्तध्दानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति॥

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्। परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः। यदाह-

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासबलेन च। त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्॥ इति॥

तत्र मननमनुमानाधीनम्। अनुमानं च व्याप्तिज्ञानाधीनम्। व्याप्तिज्ञानं च पदार्थविवेकसापेक्षम्। अतः पदार्थषट्कम् 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' (क0सू01/1/1) इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापितम्।

तत्राह्निकद्वयात्मके प्रथमेऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि। तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्निरूपणम्। द्वितीयाह्निके जातिविशेषयोर्निरूपणम्। आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरुपणम्। तत्रापि प्रपमाह्निक भूतविशेषलक्षणम्। द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम्।

आह्निकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तःकरणलक्षणम्। तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे। द्वितीयेऽन्तःकरणलक्षणम्। आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम्। तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनम्। द्वितीये शरीरविवेचनम्।आह्निकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनम्। तत्रापि प्रथमे शरीरसंबन्धिकर्मचिन्तनम्। द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम्। आह्निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणम्। तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः। द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम्। तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनम्। तत्रापि प्रथमे बुध्दिनिरपेक्षगुण्ाप्रतिपादनम्। द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनं च। अष्टमे निर्विकल्पकसविकल्पकप्रत्यक्ष-प्रमाणचिन्तनम्। नवमे बुध्दिविशषप्रतिपादनम्। दशमेऽनुमानभेदप्रतिपादनम्।

तत्रोद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः (वात्स्यायन0 1/1/1)। ननु विभागापेक्षया चातुर्विध्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति चेत्। मैवं मंस्थाः। विभागस्य विशेषोद्देशरूपत्वात् उद्देशे एवान्तर्भावात्। तत्र द्रव्यगुणाकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति षडेव ते

पदार्था इत्युद्देशः। किमत्र क्रमनियमे कारणम् ? उच्यते समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः। अनन्तरं गुणात्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य। तदनु सामान्यवत्त्वसाम्यात्कर्मणः। पश्चात्तात्त्रितयाश्रितस्य सामान्यस्य। तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य। अन्तेऽवशिष्टस्य समवायस्येति।

ननु षडेव पदार्था इति कथं कथ्यते अभावस्यापि सद्भावात् इति चेत्- मैवं वोचः। नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात्। तथापि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते ? विकल्पानुपपत्तेः। नियमव्यवच्छेद्यं प्रमितं न वा। प्रमितत्वे कथं निषेधः अप्रमितत्वे कथंतराम् न हि कश्चित्प्रेक्षावान्मूषिकविषाणं प्रतिषेध्दुं यतते। ततश्चानुपपत्तेर्न नियम इति चेत्- मैवं भाषिष्ठाः। सप्तमतया प्रमितेऽन्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिसादृश्यादौ सप्तमत्वस्य च निषेधादिति कृतं विस्तरेण।

तत्र द्रव्यादित्रितयस्य द्रव्यत्वादिजातिर्लक्षणम्। द्रव्यत्वं नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्धासमवेतत्वम्। गुणत्वं नाम समवायिकारणासमवेतासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः। कर्मत्वं नाम नित्यासमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः। सामान्यं तु प्रध्वंसप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम्। विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः। समावायस्तु समवायरहितः संबन्धः इति षष्णां लक्षणानि व्यवस्थितानि।

द्रव्यं नवविधं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि इति। तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्लक्षणम्। पृथिवीत्वं नाम पाकजरुपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः। अप्त्वं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे सति ज्वलनासमवेतं सामान्यम्। तेजस्त्वं नाम चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति सलिलासमवेतं सामान्यम्। वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः। आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे परिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशं कालो दिगिति। संयोगाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाकाशम्। विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणः कालः। अकालत्वे

सत्यविशेषगुणा महती दिक्। आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे। आत्मत्वं नामामूर्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः। मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारण◌ात्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः।

रूपरसगनस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथकत्वसंयोगविभागपरत्वपरत्वबुध्दिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदशचशब्दसमुच्चिता गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः। तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम्। रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः। अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि।

कर्म पञ्चविधम्। उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात्। भ्रमणरेचनादीनां गमने एवान्तर्भावः। उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम्। तत्रोत्क्षेपणत्वं नामोर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणसमवेतकर्मत्वापरजातिः। एवमपक्षेपणत्वादीनां लक्षणं कर्तव्यम्।

सामान्यं द्विविधं परमपरं च। परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता। अपरं द्रव्यत्वादि। तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम्। विशेषाणामनन्ततत्वात् समवायस्य चैकत्वाद् विभागो न संभवति। तल्लक्षणं च प्रागेवावादि।

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे। यस्य न स्खलिता बुध्दिस्तं वै वैशेषिकं विदुः॥

इत्याभाणकस्य सद्भावादिद्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते। तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसंनिकर्षः (1)। तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानम् (2)। ततोऽपेक्षाबुध्दिः (3)। ततो द्वित्वोत्पत्तिः (4)। ततो द्वित्वत्वसामान्यज्ञानम् (5)। तस्माद् द्वित्वगुणज्ञानम् (6)। ततो 'द्वे द्रव्ये' इति धीः (7)। ततः संस्कारः (8)। तदाह-

आदाविन्द्रियसंनिकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते। द्वित्वत्वप्रमितिस्ततो नु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया॥ इति।

द्वित्वादेरपेक्षाबुध्दिजन्यत्वे किं प्रमाणम् ? अत्राहुराचार्याः - अपेक्षाबुध्दिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति। व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात्। शब्दं प्रति संयोगवदिति। वयं तु ब्रूमः द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुध्दिव्यङ्ग्यं न भवति अनेकाश्रितगुणत्वात्पृथक्त्वादिवदिति।

निवृत्तिक्रमो निरुप्यते- अपेक्षाबुध्दित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः। अपेक्षाबुध्देर्दित्वत्वसामान्यज्ञानाद् द्वित्वगुणबुध्दिसमसमयम्। द्वित्वस्यापेक्षाबुध्दिनिवृत्तेर्द्रव्य-बुध्दिसमकालम्। गुणबुध्देर्दव्यबुध्दितः संस्कारोत्पत्तिसमकालम्। द्रव्यबुध्देस्तदनन्तरं संस्कारादिति। तथा च संग्रहश्लोकाः -

आदावपेक्षाबुध्दया हि नश्येदेकत्वजातिधीः। द्वित्वोदयसमं पश्चात्सा च तज्जातिबुध्दितः॥ द्वित्वाख्यगुणाधीकाले ततो द्वित्वं निवर्तते। अपेक्षाबुध्दिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः॥ गुणबुध्दिर्दव्यबुध्दया संकारोत्पत्तिकालतः। द्रव्यबुध्दिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मतः॥इति।

बुध्देर्बुध्दयन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणम्-विवादाध्यासितानि ज्ञानान्युत्तरोत्तर-कार्यविनाश्यानि क्षणिकविभुविशेषगुणत्वाच्छब्दवत्। क्वचिदद्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्दिविभाग-जनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तयाश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः। कर्मसमकालमपेक्षाबुध्दि-चिन्तनादुभाभ्यामिति संक्षेपः।

अपेक्षाबुध्दिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुध्दिरिति बोध्दव्यम्। अथ व्यणुकनाशमारम्भ कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् द्वयणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते - नोदनादिक्रमेण द्वयणुकनाशः। नष्टे द्वयणुके परमाणावग्नि- संयोगाच्छयामादीनां निवृत्तिः। निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः। उत्पन्नेषु रक्तादिष्वदृष्टवदात्म-संयोगात्परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया। तथा पूर्वदेशाद्विभागः। विभागेन पूर्वदेशसंयोगनिवृत्तिः। तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः। संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्वयणुकारम्भः। आरब्धे द्वयणुके कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नवक्षणाः। दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते। इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पिठरपाकप्रक्रिया नैयायिकधीसंमता।

विभागजविभागो द्विविधः - कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च। तत्र प्रथमः कथ्यते - कार्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाकाशादिदेशाद्विभागः। यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागो न तदावयवान्तरादिति स्थितिनियमः। कर्मणो गगनविभागाकर्तृत्वस्य

द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजवर्गेणेव व्यभिचारानुपलम्भात्। ततश्चावयवकर्मावयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात्। तस्माद्विभागाद् द्रव्यारम्भक-संयोगनिवृत्तिः। ततः कारणाभावात्कार्याभाव इति न्यायादवयवनिवृत्तिः। निवृत्तेवयविनि तत्कारणयोरवयवयोः वर्तमानो विभागः कार्यविनाश विशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्यसंयुक्तादाकाशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य। कारणाभावात्। द्वितीयस्तु हस्ते कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं कुर्वत् आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते। ते कारणाकारणविभागाः कर्म यां दिशं प्रति कार्यारम्भाभिमुखं तामपेक्ष्य कार्याकार्यविभागमारभन्ते। यथा हस्ताकाशविभागा- च्छरीराकाशविभागः। न चासौ शरीरक्रियाकार्यः। तदा तस्य निष्क्रियत्वात्। नापि हस्तक्रियाकार्यः व्यधिकरणस्य कर्मणो विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः। अतः पारिशेष्यात्कारणाकारणविभागस्तस्य काणरमङ्गीकरणीयम्।

यदवाद्यन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यते' इति तदसंगतम्। तत्र चतुर्धा विवादसंभवात्। तथाहि। द्रव्यं तम इति भाट्टा वेदान्तिनश्च भणन्ति। आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः। आलोकज्ञानाभावः इति प्राभाकरैकदेशिनः। आलोकाभाव इति नैयायिकादय इति चेत् - तत्र द्रव्यत्वपक्षो न घटते। विकल्पानुपपत्तेः। द्रव्यं भवदन्धकाराख्यं पृथिव्याद्यन्यतममन्यद्वा। नाद्यः। यत्रान्तर्भावोस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुणकत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वासंभवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसंभवात्। ननु तमालश्यामलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं स्यादिति चेत् - तदसारम्। गन्धादिव्याप्तस्य नीलरूपस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेः।

अथ नीलं तम इति गतेः का गतिरिति चेत् - नीलं नभ इतिवद् भ्रान्तिरेवेत्यलं वृध्दवीवधया। अत एव नारोपितरूपं तमः। अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणारोपायोगात्। बाह्यालोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे सामर्थ्यानुपलम्भाच्च। न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः। तदनुविधानस्यानन्यथा-सिध्दत्वात्। अत एव नालोकज्ञानाभावः। अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात्। तस्मादालोकाभाव एव तमः। न च विधिप्रत्ययवेद्यत्वेनाभावत्वायोग इति

सांप्रतम्। प्रलयविनाशावसानादिषु व्यभिचारात्। न चाभावे भावधर्माध्यारोपो दुरुपपादः। दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभागत्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात्।

न चालोकाभावस्य घटाद्यभाववद्रूपवदभावत्वेनालोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादित्येषितव्यम्। यद्ग्रहे यदपेक्षं चक्षुः, तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनालोकग्रहं आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावग्रहेपि तदपेक्षाया अभावात्। न चाधिकरणग्रहणावश्यंभावः। अभावप्रतीतावधिकरणग्रहणवश्यंभावानङ्गीकारात्। अपरथा 'निवृत्तः, कोलाहलः' इति शब्दप्रध्वंसः प्रत्यक्षो न स्याति आप्रामाणिकं परवचनम्। तत्सर्वमभिसंधाय भगवान्कणादः प्रणिनाय सूत्रं 'द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्ति- वैधर्म्यादभावस्तमः' (क. 5/2/19) इति।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरुप्यते। स चासमवायत्वे सत्यसमवायः। संक्षेपतो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात्। संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावभेदात्। तत्रानित्योनादितमः प्रागभावः। उत्पत्तिमानविनाशी प्रध्वंसः। प्रतियोग्याश्रयोभावोऽत्यन्ताभावः। अत्यन्ताभावव्यतिरिक्तत्वे सति अनवधिरभावोन्योन्याभावः। ननु अन्योन्याभाव एवात्यन्ताभाव इति चेत्- अहो राजमार्ग एव भ्रमः। अन्योन्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः। यथा घटः पटात्मा न भवतीति। संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावः। यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति। न चास्य पुरुषार्थौपयिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयम्। दुःखात्यन्तोच्छेदापरपर्यायनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे औलूक्यदर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

अथाक्षपाददर्शनम्॥11॥

<mUla>तत्त्वज्ञानाद् दुखात्यन्तोच्छेदलक्षणं निःश्रेयस संभवतीति समानतन्त्रेपि प्रतिपादितम्। तदाह सूत्रकारः- प्रमाणप्रमेयेत्यादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति। इदं न्यायशास्त्रस्यादिमं सूत्रम्। न्यायशास्त्रं च पञ्चाध्यायात्मकम्। तत्र प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम्। तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गौतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरुपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थ-लक्षणनिरूपणं कृतम्। द्वितीयस्य प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणं च। द्वितीयेर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम्। तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम्। द्वितीये बुध्दिमनःपरीक्षणम्। चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणम्। द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणमवयव्यादिनिरुपणं च। पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणम्। द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणम्।

मानाधीना मेयसिध्दिरिति न्यायेन प्रमाणस्य प्रथममुद्देशे तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथ्यते- साधनाश्रयाव्यातिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम्। एवं च प्रतितन्त्रसिध्दान्तसिध्दं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृहीतं भवति। यदचकथत्सूत्रकारः- मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् (गौ0सू0 2/1/67) इति। तथा च न्यायनयपारावारपारदृश्वा विश्वविख्यातकीर्तिरुदयनाचार्योपि न्यायकुसुमाञ्जलौ चतुर्थे स्तबके- मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता। तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते॥ (न्या.कुसु. 4/5) इति।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः। लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगम- प्रभ्रष्टशङ्कातुषः। शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मेप्रमाणं शिवः। (न्या0 कुसु. 4/6) इति॥

तच्चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्।

प्रमायां यध्दि प्रतिभासते तत्प्रेमेयम्। तच्च द्वादशप्रकारम्- आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुध्दिमनः-प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदात्।

अनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयः। स त्रिविधः- साधारणधर्मासाधारणधर्मविप्रतिपत्तिलक्षणभेदात्। यमधिकृत्य प्रवर्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनम्। तद् द्विविधम् दृष्टादृष्टभेदात्। व्याप्तिसंवेदन-भूमिर्दृष्टान्तः। स द्विविधः साधर्म्यवैधर्म्यभेदात्।

प्रमाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिध्दान्तः। स चतुर्विधः-सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणभ्युपगमभेदात्। परार्थानुमानवाक्यैकदेशोऽवयवः। स पञ्चविधः-प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात्।

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः। स चैकादशविधः। व्याघातात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्र-काश्रयानवस्थाप्रतिबन्धिकल्पनालाघवकल्पना- गौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात्।

यथार्थानुभवपर्याया प्रमितिर्निर्णयः। स चतुर्विधः। साक्षात्कृत्यनुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। तत्त्वनिर्णयफलः कथाविशेषो वादः। उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः। स्वपक्षस्थापनहीनः कथाविशेषो वितण्डा। कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः। असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः। स पञ्चविधः-सव्यभिचारविरुध्दप्रकरणसमसाध्यसमातीत-कालभेदात्।

शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुश्छलम्। तत्त्रिविधम्। अभिधानतात्पर्योपचारवृत्तिव्यत्ययभेदात्।

स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः। सा चतुर्विंशतिधा। साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्प-साध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिष्टा-न्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमभेदात्।

पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानम्। तद् द्वाविंशतिप्रकारम्। प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोध-प्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तरार्थान्तर निरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनाधिकपुनरुक्ताननुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेप मतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षण निरनुयोज्यानु योगापसिध्दान्तहेत्वाभासभेदात्।

अत्र सर्वान्तर्गणिकस्तु विशेषस्तत्र शास्त्रे विस्पष्टोपि विस्तरभिया न प्रस्तूयते।

ननु प्रमाणादिपदार्थषोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं न्यायशास्त्रमिति व्यपदिश्यते सत्यम्। तथाप्यसाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यते।

तथाभाणि सर्वज्ञेन सोऽयं परमो न्यायो विप्रतिपन्नपुरुषं प्रति प्रतिपादकत्वात्। तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च (गौ0सू0वार्तिक 1/1/1) इति। पक्षिलस्वामिना च- 'सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना-

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता॥ (न्या0सू0 भाष्य 1/1/1)इति।

ननु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं भवतीत्युक्तम्। तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं संपद्यते नेत्युच्यते। किन्तु तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा-पायादपवर्गः इति। तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुध्दिः। तदनुकूलेषु रागः। तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः। वस्तुतस्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किंचिद्वस्त्वस्ति। परस्परानुबन्धित्वाच्च रागादीनां मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति। ततस्तैर्दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिध्दानि शरीरेण हिंसास्तेयादीनि आचरति। वाचा अनृतादीनि। मनसा परद्रोहादीनि। सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्मः। शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि। वाचा हितसत्यादीनि। मनसा अजिघांसादीनि। सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मः। सेयमुभयी प्रवृत्तिः। ततः स्वानुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः। तस्मिन्सति प्रतिकूलवेदनीयतया बाधनात्मकं दुःखं भवति। न ह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इति कश्चित्प्रपद्यते। त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीचक्रवन्निरवधिरनुवर्तते। यदा कश्चित्पुरुषधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं च पश्यति, तदा तत्सर्वं हेयत्वेन बुध्यते। ततस्तन्निर्वर्तकमविद्यादि निवर्तयितुमिच्छति। तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति। कस्यचिच्चतसृभिर्विधाभिर्विभक्तं प्रमेयं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनीयतयातत्त्वज्ञानं जायते। तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति। मिथ्याज्ञानापाये दोषा

अपयान्ति। दोषापाये प्रवृत्तिरपैति। प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति। जन्मापाये दु:खमत्यन्तं निवर्तते। सात्यन्तिकी दु:खनिवृत्तिरपवर्ग:। निवृत्तोरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति। तथा च पारमर्षं सूत्रम्- दु:खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग: (गौ0 सू0 1/1/2) इति।

ननु दु:खात्यन्तोच्छेदोपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुडायितं वर्तते। तत्कथं सिध्दवत्कृत्य व्यवह्रियते इति चेत्- मैवम्। सर्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दु:खनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिध्दान्तसिध्दतया घण्टापथत्वात्। तथा हि- आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दु:खोच्छेदोस्तीत्येतावत्तावदविवादम्। अथ मन्येथा: - शरीरादिवदात्मापि दु:खहेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न संगच्छते। विकल्पानुपपत्ते:। किमात्मा ज्ञानसंतानो विवक्षितस्तदतिरिक्तो वा ? प्रथमे न विप्रतिपत्ति:। क: खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव। अनित्यत्वे प्रवृत्त्यनुपपत्ति:। व्यवहारानुपपत्तिश्चाधिकं दूषणम्। न खलु कश्चित्प्रेक्षावानात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वत: प्रियतमस्यात्मन: समुच्छेदाय प्रयतते। सर्वो हि प्राणी सति धर्मिणि मुक्त इति व्यवहरति ननु। धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभाव: सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च। भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टम्। तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासंभवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति। सोपप्लवस्य ज्ञानसंतानस्य बध्दत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बध्द: स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न संगच्छते। आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोपि मार्गो न निसर्गतो निरर्गल:। अङ्ग, भावन्पृष्टो व्याचष्टां किमावरणम्। धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेत्- इष्टमेव। अथ देहमेवावरणम्। तथा च तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवात्मन: सततोर्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्- तदा वक्तव्यम्। किमयमात्मा मूर्तोऽमूर्तो ? प्रथमे निरवयव: सावयवो वा ? निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त: परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्म- धर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत्। सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ

कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसरेताम्। अमूर्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव। चलनात्मिकायाः क्रियाया मूर्तत्वप्रतिबन्धात्। पारतन्त्र्यं बन्धः, स्वातन्त्र्यं मोक्षः इति चार्वाकपक्षेपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेत् - अविवादः। ऐश्वर्यं चेत्- सातिशयतया सद्दक्षतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम्। प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्याख्यातेपि पक्षे दुःखोच्छेदोस्त्येव। विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेत्येतावदवशिष्यते। तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते। पुरुषस्य कौटस्थ्यावस्थाननिरोधापातात्। नापि प्रकृत्याश्रयः। अचेतनत्वात्तस्याः। किं च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा ? आद्येऽनिर्मोक्षः। स्वभावस्यानपायात्। द्वितीये संप्रति संसारोस्तमियात्। नित्यनिरतिशय-सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमतेपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव। परं तु नित्यसुखं न प्रमाणपध्दतिमध्यास्ते। श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेत् न। योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशात्। अवकाशे वा ग्रावप्लवेपि तथाभाव प्रसङ्गात्।

ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचि- मनुभावयतीति चेत्- तदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्युपेक्ष्यते। सुखस्य सातिशयतया सद्दक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनपरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवद्दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेकमनुसंधित्सतोपरं प्रच्यवत इति न्यायेन दुःखवत्सुखमप्युच्छिद्यत इत्यकाम्योयं पक्ष इति चेत्- मैवं मंस्थाः। सुखसंपादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुध्दया प्रवर्तमानेन साम्यापातात्। तथा हि- न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि। अन्यायोपार्जितेषु तु यत्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमिति। एतत्स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदांकुर्वन्तु विदां वरा भवन्तः। तस्मात्परिशेषात्परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्म-तत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम्।

नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा। न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते। रूपादिरहित-त्वेनातीन्द्रियत्वात्। नाप्यनुमानम्। तद्व्याप्तलिङ्गाभावात्। नागमः। विकल्पासहत्वात्। किं

नित्योवगमयत्यनित्यो वा ? आद्येपसिध्दान्तापातः। द्वितीये परस्पराश्रयापातः। उपमानादिकमशक्यशङ्कम्। नियतविषयत्वात्। तस्मादीश्वरः शशविषाणायत इति चेत् - तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। विवादास्पदं नागसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवत्। न चायमसिध्दो हेतुः। सावयवत्वेन तस्य सुसाधनत्वात्। ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वमवयवसमवायित्वं वा नाद्यः। गगनादौ व्यिभिचारात्। न द्वितीयः तन्तुत्वादावनैकान्त्यात्। तस्मादनुपपन्नमिति चेत्- मैवं वादीः। समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्। अवान्तरमहत्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात्। नापि विरुध्दो हेतुः। साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात्। नाप्यनैकान्तिकः। पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात्। नापि कालात्ययापदिष्टः। बाधकानुपलम्भात्। नापि सत्प्रतिपक्षः। प्रतिभटादर्शनात्। ननु नागदिकमकर्तुकं शरीराजन्यत्वाद्गगनवदिति चेत्- नैतत्परीक्षाक्षममीक्ष्यते। न हि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति। अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात्। तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेत् - न। असिध्देः। नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः संभवी। अनुकूलतर्कसंभवात्। यद्ययमकर्तृकः स्यात्कार्यमपि न स्यात्। इह जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम्। तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्यादम्। कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम्। एवं च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण -

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने। साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसंभवः॥ इति।

यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्तीति चेत्- ईश्वरसिध्दयसिध्दिम्यां व्याघातः। तदुदितमुदयनेन -

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिध्दिरुध्दता॥ (न्या० कु० 3/5) इति।

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः। ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात्।

स्यादेतत्। परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा? आद्येपीष्टप्राप्त्यर्था-निष्टपरिहारार्था वा नाद्यः। आवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः। अत एव न द्वितीयः। द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत ? अथ करुणाया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत। तर्हि सर्वान्प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः। न दुःखशबलान्। करुणाविरोधात्। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा हि कारुण्यम्। तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते। तदुक्तं भट्टाचार्यैः -

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते। जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेत्॥ इति।

अत्रोच्यते। नास्तिकशिरोमणे तावदीष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान्। करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव। न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः। सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुस्कृत-परिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः। स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात्। 'एक एव रुद्रो न द्वितीयोवतस्थे (तै.सं.1/8/6) इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्। यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत्- तस्यानुत्थानात्। किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा। नाद्यः। आगमस्ये-श्वराधीनोत्पत्तिकत्वेपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः। नापि ज्ञाप्तौ। परमेश्वरस्यागमाधीन-ज्ञप्तिकत्वेपि तस्यान्यतोवगमात्। नापि तदनित्यत्वज्ञप्तौ। आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मोपेत-त्वादिना सुगमत्त्वात्। तस्मान्निवर्तकधर्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादसिध्दावभिमतेष्टसिध्दिरिति सर्वमवदातम्।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहेक्षपाददर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

अथ जैमिनिदर्शनम्॥12॥

<mUla>ननु धर्मानुष्ठानवशादभिमतधर्मसिध्दिरिति जेगीयते भवता। तत्र धर्मः किंलक्षणः किंप्रमाणक इति चेत्-उच्यते। श्रूयतामवधानेन अस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं प्राच्यां मीमांसायां प्रादर्शि जैमिनीना मुनिना। सा हि मीमांसा द्वादशलक्षणी। तत्र प्रथमेध्याये विध्यर्थवादमन्त्र-स्मृतिनामधेयार्थकस्य शब्दराशेः प्रमाण्यम्। द्वितीये उपोद्घातकर्मभेदप्रमाणापवादप्रयोगभेदरूपोर्थः। तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपत्तिकर्मानारभ्याधीतबहुप्रधानोपकारकप्रयाजादियाजमान-चिन्तनम्। चतुर्थे प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वजुहूपर्णतादिफलराजसूयगतजघन्याङ्गाक्ष-यूतादिचिन्ता। पञ्चमे श्रुत्यादिक्रमतद्विशेषवृध्दयवर्धनप्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता। षष्ठेऽधिकारि-तध्दर्मद्रव्यप्रतिनिध्यर्थलोपनप्रायश्चितसत्रदेयवह्विविचारः। सप्तमे प्रत्यक्षवचनातिदेशशेषनाम-लिङ्गातिदेशविचारः। अष्टमे स्पष्टास्पष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादविचारः। नवमे ऊहविचारा-रम्भसामोहमन्त्रोहतत्प्रसङ्गविचारः। दशमे बाधहेतुद्वारलोपविस्तारबाधकारणकार्यैकत्वसमुच्चय-ग्रहादिसामप्रकीर्णनञ्र्थविचारः। एकादशे तन्त्रोपोध्दाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनावापप्रपञ्चन-चिन्तनानि। द्वादशे प्रसङ्ग- तन्त्रिनिर्णय समुच्चयविकल्प विचारः।

तत्राथातो धर्मजिज्ञासा (जै0सू0 1/1/1) इति प्रथममधिकरणं पूर्वमीमांसारम्भोपपादनपरम्। अधिकरणं च पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः। ते च पञ्चावयवा विषयसंशयपूर्वपक्षसिध्दान्त-संगतिरूपाः।

तत्राचार्यमतानुसारेणाधिकरणं निरुप्यते। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्येतद्वाक्यं विषयः। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै0सू01/1/2) इत्यारभ्य 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' (जै0सू0 12/4/47) इत्येतदन्तं जैमिनीयं धर्मशास्त्रमनारभ्यमारभ्यं वेति संदेहः। अध्ययनविधे-रदृष्टार्थत्वदृष्टार्थत्वाभ्याम्।

तत्रानारभ्यमिति पूर्वः पक्षः। अध्ययनविधेरर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकत्वानुपपत्तेः। अर्थावबोधार्थ-मध्ययनविधिरिति वदन्वादी प्रष्टव्यः- किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते किं वा पाक्षिकमवघातवन्नियम्यत इति न तावदाद्यः। विवादपदं वेदाध्ययनमर्थावबोधहेतुरध्ययन-

त्वाद्भारताध्ययनवदित्यनुमानेन विध्यनपेक्षतया प्राप्तत्वात्। अस्तु तर्हि द्वितीयो यथा नखविदलनादिना तण्डुलनिष्पत्तिसंभवात्पाक्षिकोऽवघातोवश्यं कर्तव्य इति विधिना नियम्यते, तथा लिखितपाठेनार्थज्ञानसंभवात्पाक्षिकमध्ययनं विधिना नियम्यत इति चेत् नैतच्चतुरस्रम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यसंभवात्। अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पिष्टपुरोडाशादि-करणेऽवान्तरापूर्वद्वारा दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वमुत्पादयतो नापरथा। अतोऽपूर्वमवघातस्य नियमहेतुः। प्रकृते लिखितपाठजन्येना- ध्ययनजन्येन वार्थावबोधेन क्रत्वनुष्ठानसिध्देरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्त्येव। तस्मादर्थावबोधहेतुविचारशास्त्रस्य वैधत्वं नास्तीति। तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्- स्वर्गफलकोऽक्षरग्रहणमात्रविधिरिति भवान्परितुष्यतु। विश्वजिन्न्यायेनाश्रुतस्यापि स्वर्गस्य कल्पयितुं शक्यत्वात्। यथा 'स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' (जै0सू04/3/13) इति विश्वजित्यश्रुतमप्यधिकारिणं संपादयता तद्विशेषणं स्वर्गः फलं युक्त्या निरणायि तद्वदध्यनेप्यस्तु। तदुक्तम् -

विनापि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता। कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत्॥इति। एवं च सति वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिरनुगृहीता भवति। अत्र हि वेदाध्ययनसमावर्तनयोरव्यवधानमवगम्यते। तावके मते त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुले वस्तव्यम्। तथा सत्यव्यवधानं बाध्येत। तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात्पाठमात्रेण स्वर्गसिध्देः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः।

सिध्दान्तस्त्वन्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तविधित्वं मास्तु। नियमविधित्वपक्षस्तु वज्रहस्तेनापि नापहस्तयितुं पार्यते। तथा हि- 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति तव्यप्रत्ययः प्रेरणापरपर्यायां पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाभाव्यामभिधाभावनां प्रत्याययति। सा ह्यर्थभावना भाव्यमाकाङ्क्षति। न तावत्समानपदोपात्तमध्ययनं भाव्यत्वेन परिरमते। अध्ययनशब्दार्थस्य स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वस्य वाङ्मनसव्यापारस्य क्लेशार्थकस्य भाव्यत्वासंभवात्। नापि समानवाक्योपात्तः स्वाध्यायः। स्वाध्यायशब्दार्थस्य वर्णराशेनित्यत्वेन विभुत्वेन चोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रियाफलानामसंभवात्। तस्मात्सामर्थ्यप्राप्तोऽवबोधो भाव्यत्वेनावतिष्ठते। अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायेन

दर्शपूर्णमासादिविधयः स्वविषयावबोधमपेक्षमाणाः स्वार्थबोधेस्वाध्यायं विनियुञ्जते। अध्ययन-विधिश्च लिखितपाठादिव्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्यावगमयति। तथा च यथा दर्शपूर्णमासादिजन्यं परमापूर्वमवघातादिजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकं तथा समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति। नियमादृष्टानिष्टौ विधिश्रवणवैफल्यमापद्येत। न च विश्वजिन्नयायेन फलकल्पनावकल्प्यते। अर्थावबोधे दृष्टे फले सति फलान्तरकल्पनाया अयोगात्। तदुक्तम् -

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना। विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति॥ इति।

ननु वेदमात्राध्यायिनोर्थावबोधानुदयेऽपि साङ्गवेदाध्यायिनः पुरुषस्यार्थावबोधसंभवाद्विचारशास्त्रस्य वैफल्यमिति चेत्- तदसमञ्जसम्। बोधमात्रसंभवेपिनिर्णयस्य विचाराधीनत्वात्। तद्यथा- 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' (तै.ब्रा03/12/5) इत्यत्र घृतेनैव न तैलादीनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निगमेन निरुक्तेन वा न लभ्यते। विचारशास्त्रेण तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषवशादर्थनिर्णयो लभ्यते। तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिध्दम्। न च वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं गुरुकुलनिवृत्तिपरं व्यवधानप्रतिबन्धकं बाध्येतेति मन्तव्यम्। 'स्नात्वा भुङ्क्तक इतिवत् पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वमात्रप्रतिपत्त्या अध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्याप्रतिपत्तोः। तस्माद्विधि-साधर्थ्यादेवाधिकरणसहस्रात्मकं पूर्वमीमांसाशास्त्रमारम्भणीयम्।

इदं चाधिकरणं शास्त्रेणोपोध्दातत्वेन संबध्यते। तदाह-चिन्तां प्रकृतिसिध्दयर्थामुपोध्दातं प्रचक्षते॥ इति।

इदमेवाधिकरणं गुरुमतमनुसृत्योपन्यस्यते। अष्टवर्षं ब्राह्माणमुपनीयत तमध्यापयीतेत्यत्राध्यापनं नियोगविषयः प्रतिभासते। नियोगश्च नियोज्यमपेक्षते। कश्चात्र नियोज्य इति चेत् - आचार्यककाम एव। संमानन -' (पा0सू01/3/36) इयादिना पाणिन्यनुशासनेनाचार्यके गम्यमाने नयतेर्धातोरात्मनेपदस्य विधानात्। उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेपि। तयोरेकप्रयोजनत्वात्।

अत एवोक्तं मनुना मुनिना -

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः। साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥ (मनु0-2/140) इति।

ततश्चाचार्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधि-प्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानं सेत्स्यति। प्रयोज्यव्यापारमन्तरेण प्रयोजकव्यापारस्यानिर्वाहात्। तर्ह्यध्येतव्यः' (तै0आ02/15) इत्यस्य विधित्वं न सिध्दतीति चेत् मा सैत्सीत्का नो हानिः पृथगध्ययनविधेरभ्युपगमे प्रयोजनाभावात्। विधिवाक्यस्य नित्यानुवादत्वेनाप्युपपत्तेः। तस्मादध्यन- विधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षौ प्रकारान्तरेण प्रदर्शनीयौ।

विचारशास्त्रमवैधत्वेनानारब्धव्यमिति पूर्वपक्षः वैधत्वेनारब्धव्यमिति राध्दान्तः। तत्र वैधत्वं वदता वदितव्यं किमध्यापनविधिर्माणवकस्यार्थावबोधमपि प्रयुङ्क्ते, किं वा पाठमात्रम् नाद्यः। विनाप्यर्थावबोधेनाध्यापनसिध्देः। न द्वितीयः। पाठमात्रे विचारस्य विषयप्रयोजनयोरसंभवात्। आपाततः प्रतिभातः संदिग्धोर्थो विचारशास्त्रस्य विषयो भवति। तथा सति यत्रार्थावगतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा विचारफलस्य निर्णयस्य प्रत्याशा दूरत एव।

तथा च यदसंदिग्धमप्रयोजनं न च तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः। यथा समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्पष्टालोकमध्यमध्यासीनो घट इति न्यायेन विषयप्रयोजनयोरसंभवेन विचरशास्त्रमनारभ्यमिति पूर्वः पक्षः।

अध्यापनविधिनार्थावबोधो मा प्रयोजि। तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य पुरुषस्य पौरुषेयेष्विव प्रबन्धेष्वाम्नायेप्यर्थावबोधः प्रप्नोत्येव। ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानोप्यर्थो न ववक्ष्यते 'मास्य गृहे भुङ्क्थाः' इति भोजनप्रतिषेधस्य मातृवाक्यतात्पर्यविषयत्वात्। तथाम्नायार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावदोषः प्राचीनः प्रदुःष्यादिति चेत् - मैवं वोचः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यसंभवात्। विषभोजनवाक्यस्याप्तप्रणीतत्वेन मुख्यार्थपरिग्रहे बाधः स्यादिति विवक्षा नाश्रीयते। अपौरुषेये तु वेदे प्रतीयमानोऽर्थः कुतो न विवक्ष्यते। विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य संदेहः स सर्वोपि विचारशास्त्रस्य विषयो

भविष्यति। तन्निर्णयश्च प्रयोजनम्। तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेनावगम्यमानस्यार्थस्य विचारार्हत्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वेन विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति राध्दान्तसंग्रहः।

स्यादेतत्। वेदस्य कथमपौरुषेयत्वमभिधीयते तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्। अथ मन्येथाः अपौरुषेया वेदाः संप्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मवदिति। तदेतन्मन्दम्। विशेषणासिध्देः। पौरुषेयवेदवादिभिः प्रलये सप्रदायविच्छेदस्य कक्षीकरणात्। किं च किमिदमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं नामाप्रमीयमाणकर्तृकत्वमस्मरणगोचरकर्तृकत्वं वा ? न प्रथमः कल्पः। परमेश्वरस्य कर्तुः प्रमितेरभ्युपगमात्। न द्वितीयः। विकल्पासहत्वात्। तथा हि किमेकेनास्मरणमभिप्रेयते सर्वैर्वा नाद्यः 'यो धर्मशीलो जितमानरोषः इत्यादिषु मुक्तकोक्तिषु व्यभिचारात्। न द्वितीयः सर्वास्मरणस्यासर्वज्ञदुर्ज्ञानत्वात्। पौरुषेयत्वे प्रमाणसंभवाच्च। वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवत्। वेदवाक्यान्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सत्ति वाक्यत्वान्मन्वादिवाक्यवदिति। ननु-

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्। वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा। (श्लो० बा० 7/366)

इत्यनुमानं प्रतिसाधनं प्रगल्भत इति चेत्- तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे।

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्। भारताध्ययनत्वेन सांप्रताध्ययनं यथा॥

इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वात्। ननु तत्र व्यासः कर्तेति स्मर्यते। को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्। इत्यादाविति चेत्- तदसारम्। ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत॥ (तै. आ. 3/12) इति पुरुषसूक्ते वेदस्य सकर्तृकताप्रतिपादनात्। किं चानित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यात्वाद् घटवत्। नन्विदमनुमानं स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रतिहतमिति चेत्- तदतिफल्गु। लूनपुनर्जातकेशकुन्दादाविव प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वेन बाधकत्वाभावात्। नन्वशरीरस्य परमेश्वरस्य ताल्वादिस्थानाभावेन वर्णोच्चारणासंभवात्कथं तत्प्रणीतत्वं वेदस्य स्यादिति चेत्- न तद्भद्रम्।

स्वभावतोऽशरीरस्यापि तस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहग्रहणसंभवात्। तस्माद्वेदस्यापौरुषेयत्ववाचोयुक्तिर्न युक्तेति चेत्-

तत्र समाधानमभिधीयते। किमिदं पौरुषेयत्वं सिसाधयिषितम् पुरुषादुत्पन्नत्वमात्रं यथास्मदादिभिरहरहरुच्चार्यमाणस्य वेदस्य प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्प्रकाशनाय रचितत्वं वा यथास्मदादिभिरेव निबध्यमानस्य प्रबन्धस्य प्रथमे न विप्रतिपत्तिः। द्वितीये किमनुमानबलात्तत्साधनमागमबलाद्वा नाद्यः। मालतीमाधवादिवाक्येषु सव्यभिचारत्वात्। अथ प्रमात्वे सतीति विशिष्यत इति चेत्- तदपि न विपश्चितो मनसि वैशद्यमापद्यते। प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकं हि वाक्यं वेदवाक्यम्। तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थप्रतिपादकमिति साध्यमाने मम माता वन्ध्येतिवद् व्याघातापातात्।

किं च परमेश्वरस्य लीलाविग्रहपरिग्रहाभ्युपगमेऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शनं न संजाघटीति। देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थ- ग्रहणोपायाभावात्। न च तच्चक्षुरादिकमेव तादृक्प्रतीतिजननक्षममिति मन्तव्यम्। दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया आश्रयणीयत्वात्। तदुक्तं गुरुभिः सर्वज्ञनिकारणवेलायाम् -

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात्। दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता॥ इति।

अत एव नागामबलात्तत्साधनम्। यथा 'तेन प्रोक्तम्' (पा.सू.4/3/101) इति पाणिन्यनुशासने जाग्रत्यपि काठक कालापतैत्तिरीयमित्यादिसमाख्याध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकविषयत्वेनोपपद्यते तद्वदत्रापि संप्रदायप्रवर्तकाविषयत्वेनाप्युपपद्यते।

न चानुमानबलाच्छब्दस्यानित्यत्वसिध्दिः। प्रत्यभिज्ञाविरोधात्। न चासत्यप्येकत्वे सामान्यनिबन्धनं तदिति सांप्रतम्। सामान्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपातादास्थीयते क्वचिद् व्यभिचारदर्शनाध्दा। तत्र क्वचिद् व्यभिचारदर्शने तदुत्प्रेक्षायामुक्तं स्वतः प्रमाण्यवादिभिः -

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम्। स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा विनश्यति॥ इति।

नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयम्। तासां प्रतिपुरुषं भेदोपलम्भात्। अन्यथा 'सोमशर्माधीत' इति विमागो न स्यादिति चेत्- तदपि शोभां न विभर्ति। गादिव्यक्तिभेदे प्रमाणाभावेन गत्वादिजातिविषयकल्पनायां प्रमाणाभावात्। यथा गोत्वमजानत एकमेव भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्तुपधान वशाद्भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव प्रथते तथा गव्यक्तिमजानत एकापि व्यञ्जकभेदात्तात्तध्दर्मानुबन्धिनी प्रतिभासते। एतेन विरुध्दधर्माध्यासाद्भेदसिध्दिरिति प्रत्युक्तम्। तत्र किं स्वाभाविको विरुध्दधर्माध्यासो भेदसाधकत्वेनाभिमतः प्रातीतिको वा प्रथमेऽसिध्दिः। अपरथा स्वाभाविकभेदाभ्युपगमे 'दश गकारानुदचारयच्चैत्रः' इति प्रतिपत्तिः स्यान्न तु दशकृत्वो गकार इति। द्वितीये तु न स्वाभाविकभेदसिध्दिः। न हि परोपाधिभेदेन स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते। मा भून्नभसोऽपि कुम्भाद्युपाधिभेदात्स्वाभाविको भेदः। तत्र व्यावृत्तव्यवहारो नादनिदानः। तदुक्तमाचार्यैः।

प्रयोजनं तु यज्जातेस्तद्वर्णादेव लप्स्यते। व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा॥ इति।

तथा च -

प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे जागति निरवग्रहा। अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्वाणि बाधते॥

एतेनेदमपास्तं यदवादि वागीश्वरेण मानमनोहरे- अनित्यः शब्दः इन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वाच्चक्षू- रूपवदिति'। शब्दद्रव्यत्ववादिनं प्रत्यसिध्देः। ध्वन्यंशे सिध्दसाधनत्वाच्च। अश्रावणत्वोपाधि- बाधितत्वाच्च। उदयनस्तु आश्रयाप्रत्यक्षत्वेऽप्यभावस्य प्रत्यक्षतां महता प्रबन्धेन प्रतिपादयन्निवृत्तः कोलाहलः, उत्पन्नः शब्द इति व्यवहाराचरणे कारणं प्रत्यक्षं शब्दानित्यत्वे प्रमाणयति स्म। सोऽपि विरुध्दधर्मसंसर्गस्यौपाधिकत्वोपपादनन्यायेन दत्तरक्तबलिवेतालसमः। यो हि नित्यत्वे सर्वदोपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो न्यायभूषणकारोक्तः सोऽपि ध्वनिसंस्कृतस्वोपलम्भा- भ्युपगमात्प्रतिक्षिप्तः। यत्तु युगपदिन्द्रियसंबन्धित्वेन प्रतिनियतसंस्कारक- संस्कार्यत्वाभावानुमानं तदात्मन्यनैकान्तिकमित्यलमतिकलहेन। ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकल- ङ्काङ्कुर- त्वेन स्वतःसिध्दं धर्मे प्रमाण्यमिति सुस्थितम्। स्यादेतत्।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः। नैयायिकास्ते परतः, सौगताश्चरमं स्वतः। प्रथमं परतः प्राहुः प्रमाण्यं, वेदवादिनः। प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम्॥

इति वादिविवाददर्शनात्कथंकारं स्वतः धर्मे प्रामाण्यमिति सिध्दवत्कृत्य स्वीक्रियते

किं च किमिदं स्वतः प्रमाण्यं नाम किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म आहोस्वित् स्वश्रयज्ञानजन्यत्वम् किमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् उताहो ज्ञानसामान्यसामग्रीजन्य-ज्ञानविशेषाश्रितत्वम् किं वा ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् तत्राद्यः सावद्यः। कार्यकारणभावस्य भेदसमानाधिकरणत्वेकस्मिन्न संभवात्। नापि द्वितीयः। गृणस्य सतो ज्ञानस्य प्रमाण्यं प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातात्। नापि तृतीयः। प्रमाण्यस्योपाधित्वे जातित्वे वा जन्मायोगात्। स्मृतित्वानाधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रमाण्योपाधिः। न च तस्योत्पत्तिसंभवः। अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्। अत एव न जातेरपि जानिर्युज्यते। नापि चतुर्थः। ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा। विशेषसामग्र्यां च सामान्यसामग्री अनुप्रविशति शिंशपासनाग्र्यामिव वृक्षसामग्री। अपरथा तस्याकस्मिकत्वं प्रसज्येत। तस्मात्परतस्त्वेन स्वीकृताप्रामाण्यं विज्ञानसामान्यसामग्रीजन्याश्रितमित्यतिव्यप्तिरापद्येत। पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः। किं दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव ज्ञानसामग्री- मात्रजन्यत्वं किं वा दोषाभावासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् नाद्यः। दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यवादि- भिरुररीकरणात्। नापि द्वितीयः। दोषाभावसहकृतत्वेन सामग्रयां सहकृतत्वे सिध्देऽनन्यथा सिध्दान्वयव्यतिरेकसिध्दतया दोषाभावस्य कारणताया वज्रलेपायमानत्वात्। अभावः कारणमेव न भवतीति चेत्तदा वक्तव्यमभावस्य कार्यत्वमस्ति न वा यदि नास्ति तदा घटप्रध्वंसानुत्पत्त्या घटस्य नित्यताप्रसङ्गः। अथास्ति किमपराध्दं कारणत्वेनेति सेयमुभयतस्पाशा रज्जुः। तदुदितमुदयनेन -

भावो यथा तथाभावः कारणं कार्यवन्मतः। इति। (न्या0 कु0 1/10) तथा च प्रयोगः - विमतं प्रमाण्यं ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनं कार्यत्वे सति तद्विशेषाश्रितत्वादप्रामाण्यवत्। प्रामाण्यं परतो

ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वादप्रामाण्यवत्। तस्मादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परतस्त्वे प्रमाणसंभवात्स्वतः सिध्दं प्रामाण्यमित्येतत्पूतिकुष्माण्डायत इति चेत्-

तदेतदाकाशमुष्टिहननायते। विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिसंभवात्। अस्ति चात्रानुमानम्। विमता प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तजन्या न भवति। अप्रमात्वानधिकरणत्वात्। घटादिप्रमावत्। न चौदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति शङ्कनीयम्। प्रमादोषव्यतिरिक्त ज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिसाधनग्रहग्रस्तत्वात्। ज्ञान सामग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसंभवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागोरवप्रसङ्गाच्च। ननु दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदाभावस्य प्रमां प्रति हेतुत्वं दुर्निवारमिति- चेन्न। दोषाभाव-स्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिध्दत्वात्।

तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः। अप्रमाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गोऽनपोदितः॥ इति।

तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव जायते। न च संशयानुदयप्रसङ्गो बाधक इति युक्तं वक्तुम्। सत्यपि प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबन्धकदोषादिसमवधानात्तदुपपत्तेः। किं च तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा आद्येऽनैकान्तिकता। द्वितीये तस्यापि परतः प्रमाण्यमेवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्था स्यात्।

यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन झटिति प्रचुरप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वाभावमापादयता प्रण्यगादि। 'प्रवृत्तिर्हीच्छामपेक्षते। तत्प्राचुर्यं चेच्छाप्राचुर्यम्। इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानम्। तच्चेष्टजातीयत्वलिङ्गानुभवम्। सोऽपीन्द्रियार्थसंनिकर्षम्। प्रामाण्यग्रहणं तु न क्वचिदुपयुज्यते इति। तदपि तस्करस्य पुरस्तात्कक्षे सुवर्णमुपेत्य सर्वाङ्गोद्घाटनमिव प्रतिभाति। यतः समीहितसाधनताज्ञानमेव प्रमाणतयावगम्यमानमिच्छां जनयतीत्यत्रैव स्फुट एव प्रामाण्यग्रहणस्योपयोगः। किं च क्वचिदपि चेन्निविर्चिकित्सा प्रवृत्तिः संशयादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथाभावसंभवात् प्रमाण्यनिश्चयो निरर्थकः स्यात्। तथोक्तम् - अनिश्चितस्य सत्त्वमेव

दुर्लभमिति। यदि सत्त्वं सुलभं भवेत्तदा प्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलिकं भवेदित्यलमतिप्रपञ्चेन। यस्मादुक्तम् -

तस्माद्सद्बोधकत्वेन प्राप्ता बुध्देः प्रमाणता। अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते॥ इति।

तस्माध्दर्मे स्वतःसिध्दप्रमाणभावे 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि विध्यर्थवादमन्त्र-नामधेयात्मके वेदे यजेतेत्यत्र तप्रत्ययः प्रकृत्यर्थोपरक्तां भावनामभिधत्त इति सिध्दे व्युत्पत्तिमभ्युपगच्छतामभिहितान्वयवादिनां भट्टाचार्याणां सिध्दान्तः। यागविषयं नियोगमिति कार्ये व्युत्पत्तिमनुसरतामन्विताभिधानवादिनां प्रभाकरगुरुणां सिध्दान्त इति सर्वमवदातम्॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

अथ पाणिनिदर्शनम्॥13॥

<mUla>नन्वयं प्रकृतिभागोऽयं प्रत्ययभाग इति प्रकृतिप्रत्ययविभागः कथमवगम्यत इति चेत्-पीतपातञ्जलजलानामेतच्चोद्यं चमत्कारं न करोति। व्याकरणशास्त्रस्य प्रकृतिप्रत्ययविभाग-प्रतिपादनपरताया प्रसिध्दत्वात्। तथा हि पतञ्जलेर्भगवतो महाभाष्यकारस्येदमादिमं वाक्यम्-'अथ शब्दानुशासनम्' (पात0 म0 भा0 1/1/1) इति। अस्यार्थः - अथेत्ययं शब्दोऽधिकारर्थः प्रयुज्यते। अधिकारः प्रस्तावः। प्रारम्भ इति यावत्। शब्दानुशासनशब्देन च पाणिनिप्रणीतं व्याकरणशास्त्रं विवक्ष्यते। शब्दानुशासनमित्येतावत्यभिधीयमाने संदेहः स्यात्। किं शब्दानुशासनं प्रस्तूयते न वेति। तथा मा प्रसाङ्क्षीदित्यथशब्दं प्रायुङ्क्त। अथ शब्दप्रयोगबलेनार्थान्तरव्युदासेन प्रस्तूयत इत्यस्याभिधीयमानत्वात्। अनेन हि वैदिकाः शब्दाः 'शं' नो देवीरभिष्टये' (अथर्व0 सं0 1/1/) इत्यादयस्तदुपकारिणो लौकिकाः शब्दाः 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनित्यादयश्चानुशिष्यन्ते व्युत्पाद्य संस्किरियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागवत्तया बोध्यन्त इति शब्दानुशासनम्।

अत्र केचित्पर्यनुयुञ्जते - अनुशासिक्रियायाः सकर्मकत्वात्कर्मभूतस्य शब्दस्य कर्तृ भूतस्याचार्यस्य प्राप्तौ सत्यामुभयप्राप्तौ कर्मणि' (पा0 सू0 2/3/66) इत्यनुशासनबलात्कर्मण्येषा षष्ठी विधातव्या। तथा च 'कर्मणि च' (पा.सू. 2/2/14) इति समासप्रतिषेधसंभवाच्छब्दानुशासनशब्दो न प्रमाणपथमवतरतीति। अत्रायं समाधिरभिधीयते यस्मिन्कृत्प्रत्यये कर्तृकर्मणोरूभयोः प्राप्तिरस्ति तत्र कर्मण्येव षष्ठीविभक्तिर्भवति न कर्तरीति बहुव्रीहिविज्ञानबलान्नियम्यते। तद्यथाश्चर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेन गोपालकेनेति। शब्दानुशासनमित्यत्र तु शब्दानामनुशासनं नार्थानामित्येतावतो विवक्षितस्यार्थस्याचार्यस्य कर्तुरुपादानेन विनापि सुप्रतिपादत्वादाचार्योपादानमकिंचित्करम्। तस्मादुभयप्राप्तेरभावादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येषा षष्ठी न भवति। किन्तु 'कर्तुकर्मणोः कृति' (पा0 सू0 2/3/65) इति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठीविभक्तिर्भवतीति कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवष्यिति। तथा चेध्मप्रव्रश्चनपलाशशातनादिवत्समासो भविष्यति। कर्तर्यपि षष्ठी भवतीति केचिद् ब्रुवते। अत

एवोक्तं काशिकावृत्तौ केचिदविशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वेति। अथवा शेषलक्षणेयं षष्ठी। तत्र किमपि चोद्यं नावतरत्येव। यद्येवं तर्हि शेषलक्षणायाः षष्ठ्याः सर्वत्र सुवचत्वात् षष्ठीसमासप्रतिषेधसूत्राणामानर्थक्यं प्राप्नुयादिति चेत्- सत्यम्। तेषां स्वरचिन्तायामुपयोगो वाक्यपदीये हरिणा प्रादर्शि। तदाह महोपाध्यायवर्धमानः -

लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः। वैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्तताम्॥ इति पाणिनिसूत्राणामर्थवत्त्वमसौ यतः। जनिकर्तृरिति ब्रूते तत्प्रयोजक इत्यपि॥ इति।

तथा च शब्दानुशासनापरनामधेयं व्याकरणशास्त्रमारब्धं वेदितव्यमिति वाक्यार्थः संपद्यते।

तस्यार्थस्य झटिति प्रतिपत्तये 'अथ व्याकरणम्' इत्येवाभिधीयताम्। अथ शब्दानुशासनमित्यधिकाक्षरं मुर्धाभिधीयत इति। मैवम्। शब्दानुशासनमित्यन्वर्थसमाख्योपादने तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्वाख्यानसिध्देः। अन्यथा प्रयोजनानभिधाने व्याकरणाध्ययनेऽध्येतृणां प्रवृत्ति रेव न प्रसज्येत्। ननु 'निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येतव्यः' इत्यध्येतव्यत्व विधानादेव प्रवृत्तिः, सेत्स्यति इति चेत्- मैवम्। तथा विधानेऽपि तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनानभिधाने तेषां प्रवृत्तेरनुपपत्तेः। तथा हि- पुराकिल वेदमधीत्याध्येतारस्त्वरितं वक्तारो भवन्ति।

वदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिध्दा लोकाच्च लौकिकाः।

तस्मादनर्थकं व्याकरणमिति। तस्माद्वेदाङ्गत्वं मन्यमानास्तदध्ययने प्रवृत्तिमकार्षुः। ततश्च इदानींतनानामपि तत्र प्रवृत्तिर्न सिध्येत्। सा मा प्रसाङ्क्षीदिति तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकं प्रयोजनमन्वाख्येयमेव। यद्यन्वाख्यातेऽपि प्रयोजने न प्रवर्तेरंस्तहि लौकिकशब्दसंस्कारज्ञानरहितास्ते याज्ञे कर्मणि प्रत्यवायभाजो भवेयुः। धर्माध्दीयेरन्। अत एव याज्ञिकाः पठन्ति- आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। अतस्तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्वाख्यानार्थमथ शब्दानुशासनमित्येव कथ्यते नाथ व्याकरणमिति। भवति च शब्दसंस्कारो व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनम्। तस्माच्छब्दानुशिष्टः संस्कारपदवेदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम्।

नन्वेवमप्यभिमतं प्रयोजनं न लभ्यते। तदुपायाभावात्। अथ प्रतिपदपाठ एवाभ्युपाय इति मन्येथास्तर्हि स ह्यनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपादपाठो भवेत्ः। शब्दापशब्द-भेदेनानन्त्याच्छब्दानाम्। एवं हि समाम्नायतेबृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपाठविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रोऽध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः। न च पारावाप्तिरभूत्। किमुताद्य यश्चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति। अधीतिबोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिर्ह्युपायैर्विद्योपयुक्ता भवति। तत्राध्ययनकालेनैव सर्वमायुरुपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति प्रयोजनं न सिध्येदिति चेत् - मैवम् शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठसाध्यत्वानङ्गीकारात्। प्रकृत्यादिविभाग-कल्पनावत्सु लक्ष्येषु सामान्यविशेषरूपाणां लक्षणानां पर्जन्यवत्सकृदेव प्रवृत्तौ बहूनां शब्दानामनुशासनोपलम्भाच्च। तथा हि। 'कर्मण्यण्' (पा0सू0 3/2/1) इत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मोपपदाध्दातुमात्रादण्प्रत्यये कृते 'कुम्भकारः' 'काण्डलावः' इत्यादीनां बहूनां शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते। एवमातोऽनुपसर्गे कः' (पा.सू.3/2/18) इत्येकेन विशेषलक्षणे-नाकारान्ताध्दातोः कप्रत्यये कृते धान्यदोः धनदः इयादीनां वहूनां शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते। बृहस्पतिरिन्द्रायेति प्रतिपदपाठस्याशक्यत्व- प्रतिपादनपरोऽर्थवादः।

नन्वन्येष्वप्यङ्गेषु सत्सु किमित्येतदेवाद्रियते उच्यते - प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति। तदुक्तम् -

आसन्नं ब्राह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः। प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः॥ (वा0 प0 1/11) इति।

तस्माद् व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात्प्रयोजनम्। पारंपर्येण तु वेदरक्षादीनि। अत एवोक्तं भगवता भाष्यकारेण- रक्षोहागमलध्वसंदेहा प्रयोजनम्। (पा0म0भा0) इति। साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति। तथा च कथितं कात्यायनेनशास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। अन्यैरप्युक्तम् - एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। तथा -

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बध्दवाग्रथैः। अथ पत्काषिणो यान्ति ये चिक्कमितभाषिणः॥

नन्वचेतनस्य शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेत्- मैवं मन्येथाः। महता देवेन साम्यश्रवणात्। तदाह श्रुतिः -

चत्वारि श्रृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बध्दो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश॥ (म0 ना0 10/1) इति।

व्याचकार च भाष्यकारः - चत्वारि श्रृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामख्यातोपसर्गनिपाताः। त्रयो अस्य पादा लडादिविषयास्त्रयो भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः। द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात्। सप्त हस्तासो अस्य तिङा सह सप्त सुब्बविभक्तयः। त्रिधा बध्दः त्रिषु स्थानेषु उरसि कण्ठे शिरसि च बध्दः। वृषभ इति प्रसिध्दवृषभत्वेन रूपणं क्रियते। वर्षणात्। वर्षणं च ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वम्। रोरवीति शब्दं करोति। शैति शब्दकर्मा इह शब्दशब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः। महो देवो मर्त्यां आविवेश। महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेशेति। महता देवेन परेण ब्रह्मणा साम्यमुक्तं स्यात्। (महाभाष्यम्, पृ.3) इति।

जगन्निदानं स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति हरिणाभाणि ब्रह्मकाण्डे -

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं तदक्षरम्। विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ (वाक्यप0 1/1) इति।

ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्तमिति चेत्- मैवम्। प्रकारान्तरस्य प्रसिध्दत्वात्। तदुक्तं प्रकीर्णके -

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा। अपोध्दृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत्॥ इति॥

कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति हेलाराजो व्याख्यातवान्। कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनित- संबन्धावच्छेदहेतव इति संबन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनादुपसर्गेष्वेवन्तर्भवन्तीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम्।

ननु भवता स्फोटात्मा नित्यः शब्द इति निजागद्यते। तन्न मृष्यामहे। तत्र प्रमाणाभावादिति केचित्। अत्रोच्यते- प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणम्। गौरीत्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः सर्वजनीनत्वात्। न ह्यसति बाधके पदानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम्। पदार्थप्रतीत्यन्यथा-नुपपत्तयापि स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः। न च वर्णेभ्य एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परीक्षाक्षमम्। विकल्पासहत्वात्। किं वर्णाः समस्ता व्यस्ता वार्थप्रत्ययं जनयन्ति नाद्यः वर्णानां क्षणिकानां समूहासंभवात्। नान्त्यः व्यस्तवर्णेभ्योऽर्थप्रत्ययासंभवात्। न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारः समस्तीति। तस्माद्वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोटः। वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति।

अत एव स्फुटयते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्गयः, स्फुटति स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहुः। तथा चोक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये- अथ गौरित्यत्र कः शब्दः येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः' (महाभा० पृ० 1) इति।

विवृतं च कैयटेन- वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाचकत्वमिच्छन्ति। वर्णानां वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्य- प्रसङ्गादित्यादिना तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः इत्यन्तेन प्रबन्धेन। ननु स्फोटस्याप्यर्थप्रत्यायकत्वं न घटते। विकल्पासहत्वात्। किमभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययत्यनभिव्यक्तो वा न चरमः। सर्वादार्थप्रत्ययलक्षणकार्योत्पादप्रसङ्गात्। स्फोटस्य नित्यत्वाभ्युपगमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा सत्त्वेन कार्यस्य विलम्बायोगात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयाऽभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययतीति कक्षीक्रियते तथाप्यभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति संभूय वा पक्षद्वयेऽपि वर्णानां वाचकत्वपक्षे भवता ये दोषा भाषितास्त एव स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षे व्यावर्तनीयाः। तदुक्तं भट्टाचार्यैर्मीमांसाश्लोकवार्तिके -

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः। सोऽपि पर्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते॥ इति।

विभक्त्यन्तेष्वेव वर्णेषु 'सुप्तिङन्तं पदम्' (पा0सू01/4/14) इति पाणिनिना, 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' (न्या0सू02/2/60) इति गौतमेन च पदसंज्ञाया विहितत्वात्संकेतग्रहेणानुग्रहवशाद्वर्णेष्वेव पदबुध्दिर्भविष्यति। तर्हि सर इत्येतस्मिन्पदे यावन्तो वर्णास्तावन्त एव रस इत्यत्रापि। एवं 'वनं नवं' 'नदी दीना' 'रामो मारो' 'राजा जारे'त्यादिष्वर्थभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न। क्रमभेदेन भेदसंभवात्। तदुक्तं तौतातितैः -

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपत्तये। वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः॥ इति।

तस्माद्यश्चोभयोः समो दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति न्यायाद्वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ नातिरिक्तस्फोटकल्पनावकल्पत इति चेत्- तदेतत्काशकुशावलम्बनकल्पनम्। विकल्पानुपपत्तेः। किं वर्णमात्रं पदप्रत्ययावलम्बनं वर्णसमूहो वा नाद्यः। परस्परविलक्षणवर्णमालायामभिन्नं निमित्तं पुष्पेषु विना सूत्रं मालाप्रत्ययवदित्येकं पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः। नापि द्वितीयः। उच्चरितप्रध्वस्तानां वर्णानां समूहभावासंभवात्। तत्र हि समूहव्यपदेशो ये पदार्था एकस्मिन्प्रदेशे सहावस्थिततया बहवोऽनुभूयन्ते। यथैकस्मिन्प्रदेशे सहावस्थिततयानुभूयमानेषु धवखदिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशो यथा वा गजनरतुरगादिषु। न च ते वर्णास्तथानुभूयन्ते। उत्पन्नप्रध्वस्तत्वात्। अभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तिः समूहासंभवात्। नापि वर्णेषु काल्पनिकः समूहः कल्पनीयः। परस्पराश्रयप्रसङ्गा। एकार्थप्रत्यायकत्वसिध्दौ तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रतीतिस्तत्सिध्दावेकार्थप्रत्यायकत्वसिध्दिरिति। तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासंभवात्स्फोटो-ऽभ्युपगन्तव्यः।

ननु स्फोटव्यञ्जकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पप्रसरेण घट्टकुटीप्रभातायितमिति चेत्- तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम्। वैषम्यसभवात्। तथा हि अभिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति। उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमम्। यथा स्वाध्यायः सकृत्पठ्यमानो नावधार्यते। अभ्यासेन तु स्फुटावसायः। यथा वा रजतत्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति। चरमे चेतसि यथावदभिव्यज्यते।

नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह। आवृत्तिपरिपाकायां बुध्दौ शब्दोऽवधार्यते॥ (वाक्यप0 1/84)

इति प्रामाणिकोक्तेः। तस्मादस्माच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इति व्यवहारवशाद्वर्णानामर्थ-वाचकत्वानुपपत्तेः। प्रथमे काण्डे तत्रभवद्भिर्भर्तृहरिभिरभिहितत्वान्निरवयवमर्थप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फोटाख्यमभ्युपगन्तव्यमिति। एतत्सर्वं परमार्थसंविल्लक्षणसत्ता- जातिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम्।

यदि सत्तैव सर्वेषां शब्दानामर्थस्तर्हि सर्वेषां शब्दानां पर्यायता स्यात्। तथा च क्वचिदपि युगपत्त्रिचतुरपदप्रयोगायोग इति महच्चातुर्यमायुष्मतः। तदुक्तम् -

पर्यायाणां प्रयोगो हि योगपद्येन नेष्यते। पर्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थं न संहता॥ इति।

तस्मादयं पक्षो न क्षोदक्षम इति चेत् - तदेतत्गगनरोमन्थकल्पम्। नीललोहितपीताद्युपरञ्जक-द्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव संबन्धिभेदात्सत्तायास्तदात्मनाभेदेन प्रतिपत्तिसिध्दौ गोसत्तादिरूप-गोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः। तथा चाप्तवाक्यम्-स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथकपृथक्। नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यते॥ इति।

तथा हरिणाप्युक्तम् -

संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु। जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः। तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते। सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः॥

आश्रयभूतैः संबन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदा गवाश्वादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिः। गोत्वादिकमपरं सामान्यं परमार्थतस्ततो भिन्नं न भवति। गोसत्तौव गोत्वं नापरमन्वयि प्रतिभासते। एवमश्वसत्ताऽश्वामित्यादि वाच्यम्। एवं च तस्यामेव गवादिभेदभिन्नायां सत्तायां जातौ सर्वे गोशब्दादयो वाचकत्वेन व्यवस्थिताः।

प्रातिपदिकार्थश्च सत्तेति प्रसिध्दम्। भाववचनो धातुरिति पक्षे भावः सत्तैवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव। क्रियावचनो धातुरिति पक्षेऽपि 'जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तर्िवत्तिनीम्' इति क्रियासमुद्देशे क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनाध्दात्वर्थः सत्ता भवत्येव। 'तस्य भावस्त्वतलौ' (पा0

सू05/1/119) इति भावार्थे त्वतलादीनां विधानात्सत्तावाचित्वं युक्तम्। सा च सत्तोदयव्ययवैधुर्यान्नित्या। सर्वस्य प्रपञ्चस्य तद्विवर्ततया देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यात्सा सत्ता महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकाद्वयार्थः। द्रव्यपदार्थवादिनोऽपि नये संविल्लक्षणं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ इति सम्बन्धसमुद्देशे समर्थितम् -

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्यते। असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते॥ अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा। गृहीतं गृहशब्देन शुध्दमेवाभिधीयते॥ इति।

भाष्यकारेणापि सिध्दे शब्दार्थसंबन्धे इत्येतद्वार्तिकव्याख्यानावसरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन ग्रन्थेनासत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थ इति निरूपितम्। जातिशब्दार्थवाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतजातिमभिदधति। तस्यामवगाह्यमानायां तत्संबन्धाद्द्रव्यमवगम्यते। शुक्लादयः शब्दाः गुणसमवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तत्संबन्धाप्रत्ययः। द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात्। संज्ञाशब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्छैशवकौमारयौवनाद्यवस्थादिभेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययबलात्सिध्दा देवदत्त-त्वादिजातिरभ्युपगन्तव्या। क्रियास्वपि जातिरालक्ष्यते। सैव धातुवाच्या। पचतीत्यादावनु-वृत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात्। द्रव्यपदार्थवादिव्याडिनये शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेयतया प्रतिभासते। जातिस्तूप- लक्षणतयेति नानन्त्यादिदोषावकाशः। पाणिन्याचार्यस्योभयं संमतम्। यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' (पा0 सू0 1/2/58) इत्यादिव्यवहारः। द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' (पा0सू0 1/2/64) इत्यादिः। व्याकरणस्य सर्वपार्षदत्वान्मतद्वयाभ्युपगमे न कश्चिद्विरोधः। तस्माददद्वयं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थ इति स्थितम्। तदुक्तम्

तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः। एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते॥ इति।

सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं सम्बन्धसमुद्देशे-

यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं चाविकल्पितम्। तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्रय्यन्तवेदिनः॥ इति।

द्रव्यसमुद्देशेऽपि

विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा। विकारापगमो यत्र तमाहुः प्रकृतिं पराम्॥ इति।

अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक्ततः। अपृथक्त्वेऽपि संबन्धस्तयोर्जीवात्मनोरिव॥ इति।

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्यामात्रकल्पितत्वेन प्रतिनियाताकारोपधीय-मानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः। अभेदे च पारमार्थिके संवृत्तिवशाद् व्यवहारदशायां स्वप्नावस्थावदुच्चावचः प्रपञ्चो विवर्तत इति कारिकार्थः।

तदाहुर्वेदान्तवादनिपुणाः -

यथा स्पप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः। एवं जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः॥ इति।

तदित्थं कूटस्थे परस्मिन्ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगभिन्नेऽवगतेऽनाद्याविद्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं निःश्रेयसं सेत्स्यति।

'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' (महाभारत, शा0पा0अ0 270) इत्यभियुक्तोक्तेः। तथा च शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं सिध्दम्।

तदुक्तम्-

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्। पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षते॥ वाक्यपदीयम् 1/14) इति।

तथा -

इदमाद्यं पदस्थानं सिध्दिसोपानपर्वणाम्। इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपध्दतिः॥ (वाक्य0 1/16) इति।

तस्माद् व्याकरणशास्त्रं परमुरुषार्थसाधनतयाऽध्येतव्यमिति सिध्दम्।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे पणिनिदर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

अथ सांख्यदर्शनम्॥14॥

<mUla>अथ सांख्यैराख्याते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरुके कथंकारं विवर्तवाद आदरणीयो भवेत्। ऐष हि तेषामाघोषः। संक्षेपेण हि सांख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः संभाव्यन्ते। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिद्विकृतिप्रकृतिश्च, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिदनुभय इति।

तत्र केवला प्रकृति प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः। नासावन्यस्य कस्यचित् विकृतिः। प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिद्यानात्। तदुक्तं- 'मूलप्रकृतिरविकृति' (सां0का03) इति। मूलं चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः।

महदादेः कार्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति। अनवस्थापातात्। न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यम्। प्रमाणाभावादिति भावः।

विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहंकारतन्मात्राणि। तदप्युक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त (सां.का.3) इति। अस्यार्थः। प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदादीनि तत्त्वानि। तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमहंकारस्य प्रकृतिः। मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः। एवमहंकारतत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः। प्रकृतिश्च तदेवाहंकारतत्त्वं तामसं सत्पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानम्। तदेव सात्त्विं सत्प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुध्दीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाण्0श्निपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च। रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम्। तदुक्तमीश्वर कृष्णेन- अभिमानोहंकारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः। एकदशकरणगणस्तन्मात्रपञ्चकं चैव॥ सात्त्वि एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्॥ बुध्दीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि। वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्याहुः॥ उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात्॥ (सां. का. 24-27) इति॥

विवृतं च तत्त्वकौमुद्यामाचार्यवाचस्पतिभिः।

केवला विकृतिस्तु वियदादीनि पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च। तदुक्तं षोडशकस्तु विकारः। (सां.का.3) इति। षोडश संख्यावच्छिन्नो गणः षोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः।

यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः। तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतम्। गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावः। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्चमहाभूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणानि जायन्ते। इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता। तदुक्तम् -

प्रकृतेर्महांस्ततोहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥ (सां.का.22) इति।

अनुभयात्मकः पुरुषः। तदुक्तं न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः (सां.का.3) इति। पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः।

एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम्। तदप्युक्तम् -

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिध्दत्वात्। त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिध्दिः प्रमाणाध्दि॥ (सा.का.4) इति।

इह कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः संगिरन्ते। नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति। वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तुसदिति। सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति।

तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः। असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः। तुच्छातुच्छयो- स्तादात्म्यानुपपत्तेश्च।

नापि सतोऽसज्जायते। कारकव्यापारात्प्रागसतः शशविषाणवत्सत्तासंबन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः। न हि नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्तुं पार्यते। ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्- तदचारु। असति धर्मिणि तध्दर्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः।

तस्मात्कारकव्यापारात्प्रागपि कार्यं सदेव। सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः कारणे किमपि निदर्शनं न दृश्यते। किं च कार्येण कारणं

संबध्दं तज्जनकमसंबध्दं वा। प्रथमे कार्यस्य सत्त्वमायातम्। सतोरेव संबन्ध इति नियमात्। चरमे सर्वं कार्यजातं सर्वस्माज्जायेत। असंबध्दत्वाविशेषात्। तदाख्यायि सांख्याचार्यैः -

असत्त्वान्नास्ति संबन्धः करणैः सत्त्वसङ्गिभिः असंबध्दस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः॥ इति।

अथैवमुच्येतासंबध्दमपि तत्तदेव जनयति यत्र यच्छक्तम्। शक्तिश्च कार्यदर्शनोन्नेयेति। तन्न संगच्छते। तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैल्यसत्त्वे संबध्दत्त्वासंबध्दत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात्। कार्यकारणयोरभेदाच्च कारणात्पृथक्कार्यस्य सत्त्वं न भवति। पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते। तध्दर्मत्वात्। न यदेवं न तदेवं यथा गोरश्वः। तध्दर्मश्च पटः। तस्मान्नार्थान्तरम्। तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्यं कुर्युरिति चेन्न। संस्थानभेदेनांविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः। यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते। निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते। न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः। यथोक्तं भगवद्गीतायाम् -

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। (गी. 2/16) इति।

ततश्च कार्यानुमानात्तत्प्रधानसिध्दिः। तदुक्तम् -

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥ (सां.का.9) इति।

नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तः प्रपञ्चः। बाधानुपलम्भात्। अधिष्ठानारोप्ययोश्चिज्जडयोः कलधौतशुक्त्यादिवत्सारूप्याभावेना- रोपासंभवाच्च।

ततश्च सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रपञ्चस्य तथाविधकारणमवधारणीयम्। तथा च प्रयेगः - विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मक- कारणकं तदन्वितत्वात्। यद्येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रूचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकम्। तथा चेदं तस्मात्तथेति। तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत्सत्त्वं या दुःखात्मकता तद्रजो या च मोहात्मकता तत्तम इति

त्रिगुणात्मककारणसिध्दिः। तथा हि। प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते। यथा मैत्रदारेषु सत्यवत्यां मैत्रस्य सुखमाविरस्ति। तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्। तत्सपत्नीनां दुःखम्। ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात्। तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति। तं प्रति तमोगुणसमुद्भावात्। एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति। परैरपह्रियमाणं दुःखाकरोति। उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते। उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः। मुह वैचित्येइत्यस्माध्दातोर्मोह-शब्दनिष्पत्तेः। उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्। तस्मात्सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते। तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥ (श्वे. 4/5) इति॥

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्याद्रजः सत्त्वतमोगुणत्रय-प्रतिपादनपराः।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानाधीष्ठितं महदायिकार्ये न व्याप्रियते। अतः केनचिच्चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यम्। तथा च सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकत्तव्यः स्यादिति चेत्- तदसंगतम्। अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः। दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्तमानं यथा वत्सविवृध्दयर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुष विमोक्षाय प्रवत्स्यति। तदुक्तम्-

वत्सविवृध्दिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य॥ (सां. का. 57) इति।

यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स गर्भस्रावेण गतः। विकल्पानुपपत्तेः। स किं सृष्टेः प्राक्प्रवर्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा। आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः। द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः। करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति। तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः। यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य संनिधानेन लोहस्य

व्यापारस्तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य संनिधानेन प्रधान व्यापारो युज्यते। प्रकृतिपुरुषसंबन्धश्च पङ्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते। पुरुषोपि भेदाग्रहाद्बुध्दिच्छायापत्त्या तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते। तत्प्रकृतिपुरुषविवेक-निबन्धनं न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। यथा खलु कौचित्पङ्ग्वन्धौ पथि सार्धेन गच्छन्तौ दैवकृतादुप्लवात्यरित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दहमतस्ततः परिभुमन्तौ भयाकुलौ दैववशात्संयोगमुपगच्छेताम्। तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः। ततः पङ्गुदर्शितेनमार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरुढः। तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुष- निबन्धनः सर्गः। यथोक्तम् -

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संबन्धस्तत्कृतः सर्गः॥ (सां. का. 21) इति।

ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः। निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यत इति चेत्-उच्यते। यथा भत्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्तारं पुनर्नोपेति यथा वा कृतप्रयोजना नर्तकी निवर्तते तथा प्रकृतिरपि। यथोक्तम्-

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्। पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः॥ (सां. का. 59) इति।

एतच्च निरीश्वरसांख्यशास्त्रप्रवर्तककपिलादिमतानुसारिणां मतमुपन्यस्तम्॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे सांख्यदर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

पातञ्जलदर्शनम्

अथ पातञ्जलदर्शनम्॥15॥

<mUla>सांप्रतं सेश्वरसांख्यप्रवर्तकपतञ्जलिप्रभृतिमुनिमतमनुवर्तमानानां मतमुपन्यस्यते। तत्र सांख्यप्रवचनापरनामधेयं योगशास्त्रं पतञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम्। तत्र प्रथमे पादे- 'अथ योगानुशासनम्' (पात. यो सू.1/1/) इति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध:' (पात. यो. सू. 1/2) इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्ष-द्भगवान्पतञ्जलि:। द्वितीये तप:स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग: (पात. यो. सू. 2/1/) इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि च पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि। तृतीये 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' (पात.यो.सू.3/1) इत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संयमपदावाच्यं तदवान्तरफलं विभूतिजातम्। चतुर्थे 'जन्मौषधिमन्त्रतप:समाधिजा: सिध्दय:' (पात. यो. सू. 4/1/) इत्यादिना सिध्दिपञ्चकप्रपञ्चनपुर:सरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम्। प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्राचीनान्येव संमतानि। षड्विंशस्तु परमेश्वर: क्लेशकर्मविपाकशयैरपरामृष्ट: पुरुष: स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसंप्रदायप्रवर्तक: संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभृतामनुग्राहकश्च।

ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य तप्यभाव: कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोऽनुग्राहकतया कक्षीक्रियत इति चेत्- उच्यते। तापकस्य रजस: सत्त्वमेव तप्यं बुध्दयात्मना परिणतमिति सत्त्वे परितप्यमाने तदारोपवशेन तदभेदावगाहिपुरुषोपि तप्यत इत्युच्यते। तदुक्तमाचार्यै: -

सत्त्वं तप्यं बुध्दिभावेन वृत्तं भावा ये वा राजसास्तापकास्ते। तप्याभेदग्राहिणी तामसी या वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्त आत्मा॥ इति।

पञ्चशिखेनाप्युक्तम्- अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपततीति। भोक्तृशक्तिरिति चिच्छक्तिरुच्यते। सा चात्मैव। परिणामिन्यर्थे बुध्दितत्त्वे प्रतिसंक्रान्तेव प्रतिविम्बितेव तद्वृत्तिमनुपततीति बुध्दौ प्रतिबिम्बिता सा चिच्छक्तिर्बुध्दि-च्छायापत्त्या बुध्दिवृत्त्यनुकारवतीति भाव:। तथा शुध्दोपि पुरुष: प्रत्ययं बौध्दमनुपश्यति

तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रतिभासत इति। इत्थं तप्यमानस्य पुरुषस्यादस्नैरन्तर्यदीर्घकालनुबन्धियमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन परमेश्वरप्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावनुपल्पवायां जातायामविद्यादयः पञ्च क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति। कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति। ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यमिति सिध्दम्।

तत्र अथयोगानुशासनम् (पात. यो. सू. 1/1/) इति प्रथमसूत्रेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारि- रूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रतिपाद्यते।

अत्राथशब्दोधिकारार्थः स्वीक्रियते। अथशब्दस्यानेकार्थत्वे संभवति कथमारम्भार्थत्वपक्षे पक्षपातः संभवेत्। अथशब्दस्य मङ्गलाद्यनेकार्थत्वं नामलिङ्गानुशासनेनानुशिष्टं

'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ।' (अम. को. 3/3/246) इति। अत्र प्रश्नकात्स्न्र्ययोरसंभवेप्यानन्तर्यमङ्गलपूर्वप्रकृतापेक्षारम्भलक्षणानां चतुर्णामर्थानां संभवादारम्भा- र्थत्वानुपपत्तिरिति चेत्-

मैवं मंस्थाः। विकल्पासहत्वात्। आनन्तर्यमथशब्दार्थ इति पक्षे यतः कुतश्चिदानन्तर्यं पूर्ववृत्तशमाद्यसाधारणात्कारणादानन्तर्यं वा। न प्रथमः।

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। (गी. 3.5)

इति न्यायेन सर्वो जन्तुरवश्यं किंचित्कृत्वा किंचित्करोत्येवेति तस्या इति तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्ततया तदर्थाथशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसक्तेः। न चरमः। शमाद्यनन्तरं योगस्य प्रवृत्तावपि तस्यानुशासनप्रवृत्यनुबन्धत्वेनोपात्ततया शब्दतः प्राधान्याभावात्। न च शब्दतः प्रधान भूतस्यानुशासनस्य शमाद्यानन्तर्यमथशब्दार्थः किं न स्यादिति वदितव्यम्। अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह। अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलसहितो योगो येन तदनुशासनमिति व्युत्पत्तेः। अनुशासनस्य च तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषानन्तरभावित्वेन शमदमाद्यानन्तर्यनियमाभावात्। जिज्ञासाज्ञानयोस्तु शमाद्यानन्तर्यमाम्नायते- 'तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' (बृ.4/4/23) इत्यादिना। नापि

तत्वज्ञानचिरव्यापयिषानन्तर्यमथशब्दार्थः। तस्य संभवेपि श्रोतृप्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरनुपयोगे-नानभिधेयत्वात्। तत्रापि निःश्रेयसहेतुतया योगानुशासनं प्रमितं न वा। आद्ये तदभावेप्युपादेयत्वं भवेत्। द्वितीये तद्भावेपि हेयत्वं स्यात्। प्रमितं चास्य निःश्रेयसनिदानत्वम्।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति। (का.2.12) इति श्रुतेः। समाधावचला बुध्दिस्तदा योगमवाप्स्यसि। (गी.2/53) इति स्मृतेश्च। अत एव शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनो-पयोगाद्यानन्तर्यं पराकृतम्। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र.सू.1/1/1) इत्यत्र तु ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वेनाधिकारार्थत्वं परित्यज्य साधनचतुष्टयसंपत्तिविशिष्टाधिकारिसमर्पणाय शमदमादिवाक्यविहिताच्छमादेरनन्तर्यमथशब्दार्थ इति शंकराचार्यैर्निरटङ्कि।

अथ मा नाम भूदानन्तर्यार्थोथशब्दः। मङ्गलार्थः किं न स्यात्। न स्यात् मङ्गलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात्। अगर्हिताभीष्टावाप्तिर्मङ्गलम्। अभीष्टं च सुखावाप्तिदुःखपरिहाररूपतयेष्टम्। योगानुशासनस्य च सुखदुःखनिवृत्त्योरन्यतरत्वाभावान्न मङ्गलता। तथा च योगानुशासनं मङ्गलमिति न संपनीपद्यते। मृदङ्गध्वनेरिवाथशब्दश्रवणस्य कार्यतया मङ्गलस्य वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरसंभवाच्च। यथार्थिकार्थो वाक्यार्थे न निविशते तथा कार्यमपि न निविशेत। अपदार्थत्वाविशेषात्। पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते। अन्यथा शब्दप्रमाणकानां शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति मुद्राभङ्गः कृतो भवेत्। ननु प्रारिप्सितप्रबन्ध-परिसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहप्रशमनाय शिष्टाचार परिपालनाय च शास्त्रारम्भे मङ्गलाचरणमनुष्ठेयम्। 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, आयुष्मत्पुरुषकाणि वीरपुरुषकाणि च भवन्ति' (पात.मा.भा. 1/3/1) इत्यभियुक्तोक्तेः। भवति च मङ्गलार्थोथशब्दः-

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ॥

इति स्मृतिसंभवात्। तथा च वृध्दिरादैच् (पा.सू.1/1/1) इत्यादौ वृध्दयादिशब्दवदथशब्दो मङ्गलार्थः स्यादिति चेत्- मैवं भाषिष्ठाः। अर्थान्तराभिधानाय प्रयुक्तस्याथशब्दस्य वीणावेण्वादिध्वनिवच्छ्रवणमात्रेण मङ्गलफलत्वोपपत्तेः। अथार्थान्तरारम्भवाक्यार्थधीफलक-

स्याथशब्दस्य कथमन्यफलकतेति चेन्न। अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भवत्तत्संभवात्। न च स्मृतिव्याकोपः। माङ्गलिकाविति मङ्गलप्रयोजनत्वविवक्षया प्रवृत्तेः।

नापि पूर्वप्रकृतापेक्षोथशब्दः। फलत आनन्तर्याव्यतिरेकेण प्रागुक्तदूषणानुषङ्गात्। किमय-मथशब्दोधिकारार्थोथानन्तर्यार्थ इत्यादिविमर्शवाक्ये पक्षान्तरोपन्यासे तत्संभवेऽपि प्रकृते तदसंभवाच्च।

तस्मात्पारिशेष्यादधिकारपदवेदनीयप्रारम्भार्थोथशब्द इति विशेषो भाष्यते। यथाथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरित्यत्राथशब्दः ऋतुविशेषप्रारम्भार्थः परिगृहीतो यथा चाथशब्दानुशासनम् (पात म.भा. 1/1) इत्यत्राथशब्दो व्याकरणशास्त्राधिकारर्थस्तद्वत्। तदभाषि व्यासभाष्ये योगसूत्रविवरणपरे अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यत इति। तद्व्याचख्यौ वाचस्पतिः। तदित्थम्-अमुष्याथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षेशास्त्रेण प्रस्तूयमानस्य योगस्योपवर्तनात्समस्तशास्त्रतात्पर्यार्थ-व्याख्यानेन शिष्यस्य सुखावबोधप्रवृत्तिर्भवतीत्यथशब्दस्याधिकारार्थत्वमुपपन्नम्।

ननु 'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः'।

इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः पतञ्जलिः कथं योगस्य शासितेति चेत्-अध्दा। अत एव तत्र तत्र पुराणादौ विशिष्य योगस्य विप्रकीर्णतया दुर्ग्राह्यार्थत्वं मन्यमानेन भगवता कृपासिन्धुना फणिपतिना सारं संजिघृक्षुणानुशासनमारब्धं न तु साक्षाच्छासनम्। यदायमथशब्दोधिकारार्थ-स्तदैवं वाक्यार्थः संपद्यते- योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति। तस्मादयमथशब्दो-धिकारद्योतको मङ्गलार्थश्चेति सिध्दम्।

तत्र शास्त्रे व्युत्पाद्यमानतया योगः ससाधनः सफलो विषयः। तद्व्युत्पादनमवान्तरफलम्। व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं परमप्रयोजनम्। शास्त्रयोगयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबन्धः। योगस्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावलक्षणः संबन्धः। स च श्रुत्यादिप्रसिध्द इति प्रागेवावादिषम्। मोक्षमपेक्षमाणा एवाधिकारिण इत्यर्थसिध्दम्। न चा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र.सू.1/1/1) इत्यादावधिकारिणोर्थतः सिध्दिराशङ्कनीया। तत्राथशब्देनानन्तर्याभिधान-प्रणाडिकयाऽधिकारिसमर्पणसिध्दावार्थिकत्व- शङ्कानुदयात्। अत एवोक्तं श्रुतिप्राप्ते

प्रकरणादीनामनवकाश इति। अस्यार्थः - यत्र हि श्रुत्यार्थो न लभ्यते तत्रैव प्रकरणादयोर्थं समर्पयन्ति नेतरत्र। यत्र तु शब्दादेवार्थस्योपलम्भस्तत्र नेतरस्य संभवः। शीघ्रबोधिन्या श्रुत्या विनियोगस्य बोधनेन निराकाङ्क्षतयेतरेषामनवकाशात्। किं च श्रुत्या बोधितेर्थे तद्विरुध्दार्थे प्रकरणादि समर्पयत्यविरुध्दं वा न प्रथमः। विरुध्दार्थबोधकस्य तस्य बाधितत्वत्। न चरमः। वैयर्थ्यात्। तदाह- 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (जै.सू.3/3/14) इति।

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा। मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया॥ इति च।

तस्माद्विषयादिमत्त्वात्ब्रह्मविचारकशास्त्रवद्योगानुशासनं शास्त्रमारम्भणीयमिति स्थितिम्।

ननु व्युत्पाद्यमानतया योग एवात्र प्रस्तुतो न शास्त्रमिति चेत्- सत्यम्। प्रतिपाद्यतया योगः प्रधान्येन प्रस्तुतः। स च तद्विषयेण शास्त्रेण प्रतिपाद्यत इति तत्प्रतिपादने करणं शास्त्रम्। करणगोचरश्च कर्तृव्यापारो न कर्मगोचरतामाचरति। यथा छेत्तुर्देवदत्तस्य व्यापारभूतमुद्यमन-निपातनादिकर्म करणभूतपरशुगोचरं न कर्मभूतवृक्षादिगोचरम्। तथा च वक्तुः पतञ्जलेः प्रवचनव्यापारापेक्षया योगविषयस्याधिकृतता करणस्य शास्त्रस्य। अभिधानव्यापारापेक्षया तु योगस्यैवेति विभागः। ततश्च योगशास्त्रस्यारम्भः संभावनां भजते।

अत्र चानुशासनीयो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्यते। ननु युजिर्योग इति संयोगार्थतया परिपठिताद्युजेर्निष्पन्नो योगशब्दः संयोगवचन एव स्यान्न तु निरोधवचनः। अत एवोक्तं याज्ञवल्क्येन -

संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः। इति।

तदेतद्वार्तम्। जीवपरयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादेरसंभवात्। अजसंयोगस्य कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च। मीमांसकमतानुसारेण तदङ्गीकारेऽपि नित्यसिध्दस्य तस्य साध्यत्वाभावेन शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च। धातूनामनेकार्थत्वेन युजेः समाध्यर्थत्वोपपत्तेश्च। तदुक्तम् -

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः। अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्॥ इति।

अत एव केचन युजिं समाधावपि पठन्ति- 'युज समाधा'विति। नापि याज्ञवल्क्यवचनव्याकोपः। तत्रस्थस्यापि योगशब्दस्य समाध्यर्थत्वात्।

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः। ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः॥

इति तैवोक्तत्वाच्च। तदुक्तं भगवता व्यासेन। (योगभा 1/1/) योगः समाधिरिति।

नन्वेवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्जलिना (पात.यो.सू.2/29)- 'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि योगस्ये'ति। न चाङ्गयेवाङ्गतां गन्तुमुत्सहते। उपकार्योपकारकभावस्य दर्शपूर्णमासप्रयाजादौ भिन्नायतन- त्वेनात्यन्तभेदात्। अतः समाधिरपि न योगशब्दार्थो युज्यत इति चेत्- तन्न युज्यते। व्युत्पत्तिमात्राभिधित्सया 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' (पात. यो. सू. 3/3) इति निरूपितचरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो योगस्याभेदविवक्षया व्यपदेशोपपत्तेः। न च व्युत्पत्तिबलादेव सर्वत्र शब्दः प्रवर्तते। तथात्वे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेस्तिष्ठन्गौर्न स्यात्। गच्छन्देवदत्तश्च गौः स्यात्।

प्रवृत्तिनिमित्तं च प्रागुक्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति। तदुक्तं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' (पात. यो. सू. 1/2) इति।

ननु वृत्तीनां निरोधश्चेद्योगोभिमतस्तासां ज्ञानत्वेनात्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीयस्तदाश्रयो भवेत्। प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्वनियमात्। ततश्च -

उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्

इति न्यायेनात्मनः कौटस्थं विहन्येतेति चेत्- तदपि न घटते। निरोधप्रतियोगिभूतानां प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिस्वरूपाणां वृत्तीनामन्तःकरणाद्यपरपर्यायचित्तधर्मत्वाङ्गीकारात्। कूटस्थनित्या चिच्छक्तिरपरिणामिनी विज्ञानधर्माश्रयो भवितुं नार्हत्येव। न च चितिशक्तेरपरिणामित्वमसिध्दमिति मन्तव्यम्। 'चितिशक्तिरपरिणामिनी सदा ज्ञातृत्वात्। न यदेवं न तदेवं यथा चित्तादि- इत्याद्यनुमानसंभवात्। तथा यद्यसौ पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातत्वं नोपपद्येत। चिद्रूपस्य पुरुषस्य

सदैवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदन्तरङ्गं निर्मलं सत्त्वं तस्यापि सदैव स्थितत्वात् येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य दृश्यस्य सदैव चिच्छायापत्त्या भानोपपत्त्या पुरुषस्य निःसङ्गत्वं संभवति। ततश्च सिध्दं तस्य सदा ज्ञातृत्वमिति न कदाचित्परिणामित्वशङ्कावतरति। चित्तं पुनर्येन विषयेणोपरक्तं भवति स विषयोज्ञातः, येनोपरक्तं न भवति तदज्ञातमिति वस्तुनोऽयस्कान्तमणिकल्पस्य ज्ञानाज्ञानकारणभूतोपरागानुपरागधर्मित्वादयः सधर्मकं चित्तं परिणामीत्युच्यते।

ननु चित्तस्येन्द्रियाणां चाहंकारिकाणां सर्वगतत्वासर्वविषयैरस्ति सदा संबन्धः। तथा च सर्वेषां सर्वदा सवत्र ज्ञानं प्रसज्येतेति चेत्- न सर्वगतत्वेऽपि चित्तं यत्र शरीरे वृत्तिमत्तेन शरीरेण सह संबन्धो येषां विषयाणां तेष्वेवास्य ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गाभावात्। अत एवायस्कान्तमणिकल्पा विषया अयः सधर्मकं चित्तमिन्द्रियप्रणालिकयाभिसंबन्ध्यो-परञ्जयन्तीत्युक्तम्। तस्माच्चित्तस्य धर्मा वृत्तयोनात्मनः। तथा च श्रुतिः - 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रध्दाश्रध्दाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव (बृ. 1/53) इति। चिच्छक्तेरपरिणामित्वं पञ्चशिखाचार्यैराख्यायिअपरणामिनी भोक्तृशक्तिरिति। पतञ्जलिनापि- 'सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्' (पात.यो.सू. 4/18) इति। चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते- चित्तं परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् श्रोत्रादिवदिति।

परिणामश्च त्रिविधः प्रसिध्दो धर्मलक्षणावस्थाभेदात्। धर्मिणश्चित्तस्य नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः। यथा कनकस्य कटकमुकुटकेयूरादि। धर्मस्य वर्तमानत्वादिर्लक्षणपरिणामः। नीलाद्यालोचनस्य स्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः। कटकादेस्तु नवपुराणत्वादिरवस्थापरिणामः। एवमन्यत्रापि यथासंभवं परिणामत्रितयमूहनीयम्। तथा च प्रमाणदिवृत्तीनां चित्तधर्मत्वात्तन्निरोधोपि तदाश्रय एवेति न किंचिदनुपपन्नम्।

ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे सषुप्तयादौ क्षिप्तमूढादिचित्तवृत्तीनां निरोधसंभवाद्योगत्वप्रसङ्गः। न चैतयुज्यते। क्षिप्ताद्यवस्थासु क्लेशप्रहाणादेरसंभवान्निः-श्रेयसपरिपन्थित्वाच्च। तथा हि- क्षिप्तं नाम तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमस्थिरं चित्तमुच्यते।

तमः समुद्रे मग्न निद्रावृत्तिभावितं मूढमिति गीयते। क्षिप्ताद्विशिष्टं चित्तं विक्षिप्तमिति गीयते। विशेषो नाम

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम्। (गी.6/34) इति न्यायेनास्थिरस्यापि मनसः कादाचित्कसमुद्भूतविषयस्थैर्यसंभवेन स्थैर्यम्। अस्थिरत्वं च स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुशयजनितं वा। तदाह- 'व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्ध- भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेन्तरायाः' (पात. यो. सू.1/30) इति। तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिर्व्याधिः। चित्तस्याकर्मण्यत्वं स्त्यानम्। विरुध्दकोटिद्वयावगाहि ज्ञानं संशयः। समाधिसाधनानामभावनं प्रमादः। शरीरवाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यम्। विषयाभिलाषोऽविरतिः। अतस्मिंस्तद्बुध्दि- भ्रान्तिदर्शनम्। कुतश्चिन्निमित्तात्समाधिभूमेरलाभोऽलब्धभूमिकत्वम्। लब्धायामपि तस्यां चित्तस्याप्रतिष्ठानवस्थितत्वमित्यर्थः। तस्मान्नवृत्तिनिरोधो योगपक्षनिक्षेपमर्हतीति चेत्- मैवं वोचः। हेयभूतक्षिप्ताद्यवस्थात्रये वृत्तिनिरोधस्य योगत्वासंभवेऽप्युपादेययोरेकाग्रनिरुध्दा- वस्थयोर्वृत्तिनिरोधस्य योगत्वसंभवात्। एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते। निरुध्दसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुध्दमिति भण्यते।

स च समाधिर्द्विविधः। संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदात्। तत्रैकाग्रचेतसि यः प्रमाणादिवृत्तीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स संप्रज्ञातः समाधिः। सम्यक्प्रज्ञायतेऽस्मिन्प्रकृतेर्विविक्ततया ध्येयमिति व्युत्पत्तेः। स चतुर्विधः। सवितर्कादिभेदात्। समाधिर्नाम भावना। सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनम्। भाव्यं च द्विविधम्- ईश्वरस्तत्त्वानि च। तान्यपि द्विविधानि जडाजडभेदात्। जडानि प्रकृतिमहदहंकारादीनि चतुर्विंशतिः। अजडः पुरुषः। तत्र तदा पृथ्व्यादीनि स्थूलानि विषयत्वेनादाय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखसंभेदेन च भावना प्रवर्तते स समाधिः सवितर्कः। यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्तते तदा सविचारः। यदा रजस्तमोलेशानुविध्दं चित्तं भाव्यते तदा सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्योद्रेकात्सानन्दः। यदा रजस्तमोलेशानभिभूतं शुध्दं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्तते भावना तदा तस्यां सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकाच्च सत्तामात्रावशेषत्वेन सास्मितः

समाधिः। तदुक्तं पतञ्जलिनावितर्कविचारानन्दास्मितारुपानुगमात्संप्रज्ञातः। (पात. यो. सू. 1/17) इति। सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः। ननु सर्ववृत्तिनिरोधो योग इत्युक्ते संप्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात्। तत्र सत्त्वप्रधानायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणायां वृत्तेरनिरोधादिति चेत्- तदेतद्वार्तम्। क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारात्।

क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिध्दाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः (पात.यो.सू.2/3)इति। नन्वविद्येत्यत्र किमाश्रीयते पूर्वपदार्थप्राधान्यममक्षिकं वर्तत इतिवत्। उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् अन्यपदार्थप्राधान्यं वा अमक्षिको देश इतिवत्। तत्र न पूर्वः। पूर्वपदार्थप्रधानत्वे अविद्यायां प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशादिकारकत्वानुपपत्तेः। अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावापत्तेश्च। न द्वितीयः। कस्यचिदभावेन विशिष्टाया विद्यायाः क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तब्दीजत्वानुपपत्तेः। न तृतीयः। नञोस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्चेति वृत्तिकारवचनानुसारेणाविद्यमाना विद्या यस्याः सा अविद्या बुध्दिरिति समासार्थसिध्दौ तस्या अविद्यायाः क्लेशदिबीजत्वानुपपत्तेः। विवेकख्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिनिरोधसंपन्नायास्तस्या-स्तथात्वप्रसङ्गाच्च। उक्तं चास्मितादीनां क्लेशानामविद्यानिदानत्वम्- अविद्या क्षेत्रमुत्तारेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्' (पात.यो.सू.2/4) इति। प्रसुप्तत्वं प्रबोधसहकार्यभावेनानभिव्यक्तिः। तनुत्वं प्रतिपक्षभावनया शिथिलीकरणम्। विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिभवः। उदारत्वं सहकारि संनिधिवशात्कार्यकारित्वम्। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम्-

प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम्। विच्छिन्नोदाररुपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम्॥

इति।

द्वन्द्ववत्स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्रधानत्वं नाशङ्कितम्। तस्मात्पक्षत्रयेपि क्लेशा-दिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिध्दं हीयेतेति चेत् -

तदपि न शोभनं विभाति। पर्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्याशब्देन विद्याविरुध्दस्य विपर्ययज्ञान-स्याभिधानमिति वृध्दैरङ्गीकारात्। तदाह-

नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः। वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ॥ इति। वृध्दप्रयोगगम्यो हि शब्दार्थः सर्व एव नः। तेन यत्र प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयते॥ इति। वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तं लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः संबन्धः। लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ उत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्य तद्विरुध्दतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुध्दे प्रवृत्तिरिति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्- 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' (पात.सू.2/5) इति। अतस्मिंस्तब्दुध्दिर्विपर्यय इत्युक्तं भवति। तद्यथा- अनित्ये घटादौ नित्यत्वाभिमानः। अशुचौ कायादौ शुचित्वप्रत्ययः -

स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि। कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः॥ इति।

'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' (पात. यो. सू. 2/15) इति न्यायेन दुःखे स्रक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः। अनात्मनि देहादावात्मबुध्दिः। तदुक्तम् -

अनात्मनि च देहादावात्मबुध्दिस्तु देहिनाम्। अविद्या तत्कृतो बन्धस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते॥ इति।

एवमियमविद्या चतुष्पदा भवति। नन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु किंचिदनुगतं सामान्यलक्षणं वर्णनीयम्। अन्यथा विशेषस्यासिध्देः। तथा चोक्तं भट्टाचार्यैः -

सामान्यलक्षणं मुक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम्। न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यता॥ इति।

तदपि न वाच्यम्। अतस्मिंस्तद्बुध्दिरिति सामान्यलक्षणाभिधानेन दत्तोत्तरत्वात्।

सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानोऽस्मिता। तदप्युक्तं-'दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता' (पात.यो.सू.2/6) इति।

सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गर्धो रागः। दुःखाभिज्ञस्य तदनुस्मृतिपुरस्सरं तत्साधनेषु निवृत्तिर्द्वेषः। तदुक्तं- 'सुखानुशयी रागः' (पात.यो.सू.2/7) 'दुःखानुशयी द्वेषः' (पात.यो.सू.2/8) इति।

किमत्रानुशयिशब्दे ताच्छील्यार्थे णिनिरिनिर्वा मत्वर्थीयोभिमतः नाद्यः। 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (पा.सू.3/2/78) इत्यत्र सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाध्दातोर्णिनेरनुत्पत्तेः। यथाकथंचित्तदङ्गीकारेऽप्यचोञ्णिति' (पा.सू.7/2/115) इति वृध्दिप्रसक्तावतिशाय्यादिपदवदनुशायिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात्। न द्वितीयः।

'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ'

इति तत्प्रतिषेधात्। अत्र चानुशयशब्दस्याजन्तत्वेन कृदन्तत्वात्। तस्मादनुशयिशब्दो दुरुपपाद इति चेत्- नैतद्भद्रम्। भावानवबोधात्। प्रायिकाभिप्रायमिदं वचनम्। अत एवोक्तं वृत्तिकारेण इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिसंबध्यते इति। तेन क्वचिद्भवति कार्यी कार्यिकस्तण्डुलीतण्डुलिकः इति। तथा च कृदन्ताज्जातेश्चप्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम्। अनुशयशब्दस्य कृदन्ततयेनेरुपपत्तिरिति सिध्दम्।

पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलात्सर्वस्य प्राणभृन्मात्रस्याकमेरा च विदुषः संजायमानः शरीरविषयादेर्मम वियोगो मा भूदितिप्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्तमानो भयरूपोभिनिवेशः प्रञ्चमः क्लेशः। मा न भूवं हि भूयासमिति प्रार्थनायाः प्रत्यात्ममनुभवसिध्दत्वात्। तदाह-'स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः' (पात.यो.सू.2.9) इति। ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिन्शन्तीति क्लेशाः प्रसिध्दाः।

कर्माणि विहितप्रतिषिध्दरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनि। विपाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्भोगाः। आ फलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशया धर्माधर्मसंस्काराः। तत्परिपन्थिचित्तावृत्तिनिरोधो योगः। निरोधो नाभावमात्रमभिमतम्। तस्य तुच्छत्वेन भावरूपसाक्षात्कारजननक्षमत्वासंभवात्। किं तु तदाश्रयो मधुमतीमधुप्रतीकाविशोकासंस्कारशेषाव्यपदेश्यश्चित्तस्यावस्थाविशेषः। निरुध्यन्ते-ऽस्मिन्प्रमाणाद्याश्चित्तवृत्तय इति व्युत्पत्तेरूपपत्तेः।

'अभ्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः। तत्र स्थितौ यत्नोभ्यासः'। (पात.यो.सू. 1/12/13)। वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः प्रशान्तवाहितारूपः परिणामविरोषः स्थिति। तं निमित्तीकृत्य यत्नः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः। चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'तिवन्निमित्तार्थेयं

सप्तमीत्युक्तं भवति। 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् (पात. यो. सू. 1/15)। ऐहिकपारत्रिकविषयादौ दोषदर्शनान्निरभिलाषस्य 'ममैते विषया वश्या:' 'नाहमेतेषां वश्य:' इति विमर्शो वैराग्यमित्युक्तं भवति।

समाधिपरिपन्थिक्लेशतनूकरणार्थं समाधिलाभार्थं च प्रथमं क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यम्। क्रियायोगसंपादनेऽभ्यासवैराग्ययो: संभवात्। तदुक्तं भगवता -

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारुढस्य तस्यैव शम: कारणमुच्यते॥ (भ.गी.6/3) इति।

क्रियायोगश्चोपदिष्ट: पतञ्जलिना- 'तप:स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग:' (पात. यो. सू 2/1) इति। तप:स्वरूपं निरुपितं याज्ञवलक्येन-

विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि:। शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम्॥ इति।

प्रणवगायत्रीप्रभृतीनां मन्त्राणामध्ययनं स्वाध्याय:।

ते च मन्त्रा द्विविधा:- वैदिकास्तान्त्रिकाश्च। वैदिकाश्च द्विविधा:-प्रगीता: अप्रगीताश्च। तत्र प्रगीता: सामानि। अप्रगीताश्च द्विविधा:- छन्दोबध्दास्तद्विलक्षणाश्च। तत्र प्रथमा ऋचो, द्वितीया यजूंषि। तदुक्तं जैमिनिना- 'तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था। गीतिषु सामाख्या। शेषे यजु:शब्द: (जै.सू.2/1/33-35) इति। तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिका:। ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधा: स्त्रीपुंनपुंसकभेदात्। तदाह -

स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रिविधि मन्त्रजातय:। स्त्रीमन्त्रा वह्निजायान्ता नमोन्ता: स्युर्नपुंसका:॥

शेषा: पुमांसस्ते शस्ता: सिध्दा वश्यादिकर्मणि। इति। जननादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिध्दिहेतुत्वात्सिध्दत्वम्। स च संस्कारो दशविध: कथित: शारदातिलकेमन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा: सिध्दिदायिन:। निर्दोषतां प्रयान्त्याशु ते मन्त्रा: साधु संस्कृता:॥ जननं जीवनं चैव ताडनं बोधनं तथा। अभिषेकोऽथ विमलीकरणाप्यायने पुन:। तर्पणं दीपनं गप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रिया:। मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुध्दारो जननं स्मृतम्॥ प्रणवान्तरितान्कृत्वा मन्त्रवर्णाञ्जपेत्सुधी:। मन्त्रार्णसंख्यया तध्दि जीवनं संप्रचक्षते॥

मन्त्रवर्णान्समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम्॥ विलिख्य मन्त्रवर्णांस्तु प्रसूनैः करवीरजैः। मन्त्राक्षरेण संख्यातैर्हन्यात्तद्बोधनं स्मृतम्॥ स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुध्दये॥ संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत्॥ तारव्योमाग्नि-मनुयुग्ज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः। कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः॥ वारिवीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम्॥ तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते। जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्॥ संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यत्कृत्वा संप्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते॥ रुध्दकीलितविच्छिन्न-सुप्तशप्तादयोपि च। मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेभिरुत्तमैः॥ इति। तदलमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योध्दोषणेन।

ईश्वरप्रणिधानं नामाभिहितानामनभिहितानां च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम्। यत्रेदमुक्तम् -

कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम्। तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्॥ इति।

क्रियाफलसंन्यासोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव। फलानभिसंधानेन कर्मकारणात्। तथा च गीयते गीतासु भगवता -

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि॥ (भ.गी.2/47) इति।

फलाभिसंधेरुपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्नीलकण्ठभारतीश्रीचरणैः -

अपि प्रयत्नसंपन्नं कामेनोपहतं तपः। न तुष्टये महेशस्य श्वलीढमिव पायसम्॥ इति।

सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगसाधनत्वाद्योग इति शुध्दसारोपलक्षणा-वृत्त्याश्रयणेन निरुप्यते यथायुर्घृतमिति।

शुध्दसारोपलक्षणा नाम लक्षणाप्रभेदः। मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपादनं लक्षणा। सा द्विविधा। रुढिमूला प्रयोजनमूला च। तदुक्तं काव्यप्रकाशे -

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रुढितोऽथ प्रयोजनात्। अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया॥ (का.प्र.2/9) इति।

यच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परामृश्यते। सा लक्षणेति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वोपपत्तिः। तदुक्तं कैयटैः-निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददत इति। तत्र 'कर्मणि कुशल' इत्यादि रुढिलक्षणाया उदाहरणम्। कुशाल्लाँतीति व्युत्पत्या दर्भादानकर्तरि यौगिकं कुशलपदं विवेचकत्वसारुप्यात्प्रवीणे प्रवर्तमानमनादिवृध्दव्यवहारपरम्परानुपातित्वे-नाभिधानवत्प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रवर्तते। तदाह -

निरुढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्। (त.वा.) इति।

तस्माद्रूढिलक्षणायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति। यद्यपि प्रयुक्तः शब्दः प्रथमं मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्ष्यत इत्यर्थधर्मोऽयं लक्षणा तथापि तत्प्रतिपादके शब्दे समारोपितः सञ्शब्दव्यापार इति व्यपदिश्यते। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं लक्षणारोपिता क्रियेति। प्रयोजनलक्षणा तु षड्विधा। उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा गौणसारोपा गौणसाध्यवसाना शुध्दसारोपा शुध्दसाध्यवसाना चेति। कुन्ताः प्रविशन्ति, मञ्चाः कोशन्ति, गौर्वाहीकः, गौरयम्, आयुर्घृतम्, आयुरेवेदम्-इति यथाक्रममुदाहरणानि द्रष्टव्यानि। तदुक्तम् -

स्वसिध्दये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्। उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुध्दैव सा द्विधा॥ सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा। विषय्यन्तःकृतेन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका॥ भेदाविमौ च साद्दश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा। गौणौ शुध्दौ च विज्ञेयौ लक्षणा तेन षड्विधा॥ (का.प्र.2/10-12) इति।

तदलं काव्यमीमांसामर्मनिर्मन्थनेन।

स च योगो यमादिभेदवशादष्टाङ्ग इति निर्दिष्टः। तत्र यमा अहिंसादयः। तदाह पतञ्जलिः- अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। (पात. यो. सू. 2/30) इति। नियमाः शैचादयः। तदप्याह-'शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (पात. यो. सू. 2/32) इति। एते च यमनियमा विष्णुपुराणे दर्शिताः।

ब्रह्मचर्यमाहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान्। सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन्॥ स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान्। कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः॥ एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः। विशिष्टफलदाः कामे निष्कामाणां विमुक्तिदाः॥ (वि.पु.6/7/36-38) इति।

स्थिरसुखमासनं (पात.यो.सू.2/46) पद्मासनभद्रासनवीरासनस्वस्तिकासनदण्डकासनसोपाश्रय-पर्यङ्कक्रौञ्चनिषदनोष्ट्र निषदनसमसंस्थानभेदाद्दशविधम्।

पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाध्दस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु। ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे॥ पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामभिपूजितम्।

इत्यादिना याज्ञवल्क्यः पद्मासनादिस्वरूपं निरुपितवान्। तत्सर्वं तत एवावगन्तव्यम्। तस्मिन्नासनस्थैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति। स च श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदस्वरूपः। तत्र श्वासो नाम बाह्यस्य वायोरन्तरानयनम्। प्रश्वासः पुनः कोष्ठयस्य बहिर्निःसारणम्। तयोरुभयोरपि संचरणाभावः प्राणायामः। ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणम्। तद्विशेषेषु रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु तदनुगतेरयोगादिति चेत्-नैष दोषः। सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगति-विच्छेदसंभवात्। तथा हि- कोष्ठयस्य वायोर्बहिर्निःसरणं रेचकः प्राणायामो यः प्रश्वासत्वेन प्रागुक्तः। बाह्यस्य वायोरन्तर्धारणं पूरको यः श्वासरूपः। अन्तःस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः। यस्मिञ्जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणाख्यो वायुरवस्थाप्यते। तत्र सर्वत्र श्वासप्रश्वासद्वयगतिविच्छेदोस्त्येवेति नास्ति शङ्कावकाशः। तदुक्तं तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः (पात. यो. सू. 2/49) इति।

स च वायुः सूर्योदयमारभ्य सार्धघटिकाद्वयं घटीयन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायेनैकैकस्यां नाडयां भवति। एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्राणि जायन्ते। अत एवोक्तं मन्त्रसमर्पण रहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्णणे -

षट्शतानि गणेशाय षट्सहस्र स्वयंभुवे। विष्णवे षट्सहस्र च षट्सहस्र पिनाकिने॥ सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने। सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि कृतं जपम्॥ इति।

तथा नाडीसंचारणदशायां वायोः संचरणे पृथिव्यादीनि तत्त्वानि वर्णविशेषवशात्पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैरवगन्तव्यानि। तदुक्तमभियुक्तैः -

सार्धं घटीद्वयं नाडयोरेकैकार्कोदयाद्वहेत्। अरघट्टघटीभ्रान्तिन्यायो नाडयोः पुनः पुनः॥ शतानि तत्र जायन्ते निश्वासोच्छवासयोर्नव। खखषट्कद्विकैः संख्याहोरात्रे सकले पुनः॥ षट्त्रिंशद्गुरुवर्णानां या वेला भणने भवेत्। सा वेला मरुतो नाडयन्तरे संचरतो भवेत्॥ प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाडयोश्च वहमानयोः। वहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानि यतात्मभिः॥ ऊर्ध्वं वह्निरधस्तोयं तिरश्चीनः समीरणः। भूमिरर्धपुटे व्योम सर्वगं प्रवहेत्पुनः॥ वायोर्वह्नेरपां पृथ्व्या व्योम्नस्तत्त्वं वहेत्क्रमात्। वहन्त्योरुभयोर्नाडयोर्ज्ञातव्योऽयं क्रमः सदा॥ पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशच्चत्वारिंशत्तथाम्भसः। अग्नेस्त्रिंशत्पुनर्वायोर्विंशतिर्नभसो दश॥ प्रवाहकालसंख्येयं हेतुस्तत्र प्रदर्श्यते। पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः॥ त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत्। गुणं प्रति दश पलान्युर्व्यां पञ्चाशदित्यतः॥ एकैकहानिस्तोयादेस्तथा पञ्च गुणाः क्षितेः। गन्धो रसश्च रूपं च स्पर्शः शब्दः क्रमादमी॥ तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्याच्छान्तिः कार्ये फलोन्नतिः। दीप्तास्थिराव्यूहवृत्तिस्तेजोवाद्यम्बरेषु च॥ पृथ्व्यप्तेजोमरुद्व्योमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते। आद्ये स्थैर्यं स्वचित्तस्य शैत्ये कामोद्भवो भवेत्॥ तृतीये कोपसंतापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता। पञ्चमे शून्यतैव स्यादथ वाधर्मवासना॥ श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये। सृक्किण्योः प्रान्त्यकोपान्त्याङ्गुली शेषे दृगन्तयोः॥ न्यस्यान्तःस्थपृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत्क्रमात्। पीतश्वेतारुणश्यामैर्बिन्दुर्भिर्निरुपाधि खम्॥ इत्यादिना।

यथावद्वायुतत्त्वमवगम्य तन्नियमने विधीयमाने विवेकज्ञानावरणकर्मक्षयो भवति। तपो न परं प्राणायामादिति।

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः। प्राणायामैस्तु दह्यन्ते तद्वदिन्द्रियजा मलाः॥ इति च।

तेदवं यमादिभिः संस्कृतमनस्कस्य योगिनः संयमाय प्रत्याहारः कर्तव्यः। चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविकृतस्वरूपप्रवण-चित्तानुकारः प्रत्याहारः। इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्रियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। ननु तदा चित्तमभिनिविशते नेन्द्रियाणि। तेषां बाह्यविषयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावात्। अतः कथं चित्तानुकारः। अध्दा। अत एव वस्तुतस्तस्यासंभवमाभिसंधायसादृश्यार्थमिवशब्दं चकार सूत्रकारः- 'स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः (पा. यो. सू. 2/54) इति। सादृश्यं च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासंप्रयोगः। यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्षणीयम्। यथा मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्तन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तमिति। तदुक्तं विष्णुपुराणे -

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्। कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः॥ वश्यता परमा तेन जायतेतिचलात्मनाम्। इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः॥ (वि.पु.6/7/43,44) इति।

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनासाग्रादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं धरणा। तदाह-'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' (पात.यो.सू.3/1/) इति पौराणिकाश्च -

प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम्। वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये॥ (वि.पु. 6/7/45) इति।

तस्मिन्देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रहाणेन प्रवाहो ध्यानम्। तदुक्तं - 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' (पात. यो. सू. 3/2) इति। अन्यैरप्युक्तम् -

तद्रूपप्रत्ययैकाग्रया संततिश्चान्यनिःस्पृहा। तध्दयानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप॥ (वि.पु. 6/7/89) इति।

प्रसङ्गाच्चरममङ्गं प्रागेव (द.15. पं. 147) प्रत्यपीपदाम।

तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन समाधिप्रतिपक्षक्लेशप्रक्षयेऽभ्यासवैराग्य-वशान्मधुमत्यादिसिध्दिलाभो भवति।

अथ किमेवमकस्मादस्मानतिविकटाभिरत्यन्ताप्रसिध्दाभिः कर्णाटगौडलाटभाषाभिर्भीषयते भवान्। न हि वयं भवन्तं भीषयामहे। किं तु मधुमत्यादिपदार्थव्युत्पादनेन तोषयामः। ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूयतामवधानेन। तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमालशसुखप्रकाश-मयसत्त्वभावनयानवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपऋतंभरप्रज्ञाख्या समाधिसिध्दिः। तदुक्तम्- 'ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा' (पात. यो. सू. 1/48) इति।

ऋतं सत्यं बिभर्ति कदाचिदपि न विपर्ययेणाच्छाद्यते। तत्र स्थितौ दाढर्ये सति द्वितीयस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः। चत्वारः खलु योगिनः प्रसिध्दाः प्राथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः। न त्वनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं ज्योतिर्वशीकृतमित्युक्तं भवति। ऋतंभरप्रज्ञो द्वितीयः। भूतेन्द्रियजयी तृतीयः। परवैराग्यसंपन्नश्चतुर्थः। मनोजवित्वादयो मधुप्रतीकसिध्दयः। तदुक्तं-'मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च (पात.यो.सू.3/48) इति। मनोजवित्वं नाम कायस्य मनोवदनुत्तमो गतिलाभः। विकरणभावः कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणामभिमतदेश कालविषयापेक्षवृत्तिलाभः। प्रधानजयः प्रकृतिविकारेषु सर्वेषु वशित्वम्। एताश्च सिध्दयः करणपञ्चकरूपजयात्तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति। यथा मधुन एकदेशोऽपि स्वदते तथा प्रत्येकमेव ताः सिध्दयः स्वदन्त इति मधुप्रतीकाः। सर्वभावाधिष्ठातृत्वादिरूपा विशोका सिध्दिः। तदाह 'सत्त्वपुरुषान्यता-ख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं च' (पात.यो.सू.3/49) इति। सर्वेषां व्यवसायाव्यवसायात्मकानां गुण परिणामरूपाणां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वभावाधिष्ठातृत्वम्। तेषामेव शान्तोदिताव्यपदेश्य- धर्मित्वेन स्थितानां विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम्। तदुक्तं-'विशोका वा

ज्योतिष्मती' (पात.यो.सू. 1/36) इति। सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जात्यादिबीजानां क्लेशानां निरोधसमर्थो निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातपदवेदनीयः संस्कारशेषताव्यपदेश्यश्चित्तस्यावस्थाविशेषः। तदुक्तं- 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यः (पात. यो. सू. 1/18) इति। एवं च सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधौरेयस्य क्लेशबीजानि निर्दग्धशालिबीजकल्पानि प्रसवसामर्थ्यविधुराणि मनसा सार्धं प्रत्यस्तं गच्छन्ति।

तदेतेषु प्रलीनेषु निरुपप्लवविवेकख्यातिपरिपाकवशात्कार्यकारणात्मकानां प्रधाने लयः, चितिशक्तिः स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुध्दिसत्त्वाभिसंबन्धविधुरा वा कैवल्यं लभत इति सिध्दम्। द्वयी च मुक्तिरुक्ता पतञ्जलिना-'पुरुषार्थशून्यनां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः'। (पात.यो.सू.4/34) इति। न चास्मिन्सत्यपि कस्मान्न जायते जन्तुरिति वदितव्यम्। कारणाभावात्कार्याभाव इति प्रमाणसिध्दार्थे नियोगानुयोगयोरयोगात्। अपरथा कारणाभावेऽपि कार्यसंभवे मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयुः। तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थो भवेत्। तथा च श्रुतिः-'अन्धो मणिमविन्दत्। तमनङ्गुलिरावयत्। अग्रीवः प्रत्यमुञ्चत्। तमजिह्वा असश्चत' (तै.आ.1/11/5)। अविन्ददविध्यत। आवथद्गृहीतवान्। प्रत्यमुञ्जत्पिनध्दवान्। असश्चताभ्यपूजयत्स्तुतवानिति यावत्। एवं च चिकित्साशास्त्रवद्योगशास्त्रं चतर्ुव्यूहम्। यथा चिकित्साशास्त्रं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भेषजमिति तथेदमपि संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति। तत्र दुःखमयः संसारो हेयः। प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयभोगहेतुः। तस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम्। तदुपायः सम्यग्दर्शनम्। एवमन्यदपि शास्त्रं यथासंभवं चतर्ुव्यूहमूहनीयमिति सर्वमवदातम्।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनम्॥</mUla>

❖❖❖

अथ शांकरदर्शनम्॥16॥

<mUla>सोयं परिणामवादः प्रामाणिकगर्हणमर्हति। न ह्यचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं प्रवर्तते। सुवर्णादौ रुचकाद्युपादाने हेमकारादिचेतनाधिष्ठानोपलम्भेन नित्यत्वसाधककृतकत्ववत्सुखदुःख-मोहात्मनान्वितत्वादेः साधनस्य साध्यविपर्ययव्याप्ततया विरुध्दत्वात्। स्वरूपासिध्दत्वाच्च। आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्यो विभिन्नप्रत्ययवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षमीक्ष्यन्ते। यद्यमी सुखादिस्वभावा भवेयुस्तदा हेमन्तेपि चन्दनः सुखः स्यात्। न हि चन्दनः कदाचिदचन्दनः। तथा निदानेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत्। न ह्यसौ कदाचिदकुङ्कुमपङ्क इति। एवं कण्टकः क्रमेलकस्येव मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात्। न ह्यसौ कांश्चित्प्रत्येव कण्टक इति। तस्माच्चन्दनकुङ्कुमादयो विशेषाः कालविशेषाद्यपेक्षया सुखादिहेतवो न तु सुखादिस्वभावा इति रमणीयम्। तस्माध्देतुरसिध्द इति सिध्दम्।

नापि श्रुतिः प्राधानकारणत्ववादे प्रमाणम्। यतः- यदग्ने रोहित ग्वं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य (छा06/4/1) इति च्छान्दोग्यशाखायां तेजोबन्नात्मिकायाः प्रकृतेर्लोहितशुक्लकृष्णरूपाणि समाम्नातानि तान्येवात्र प्रत्यभिज्ञायन्ते। तत्र श्रौतप्रत्यभिज्ञायाः प्राबल्याल्लोहितादिशब्दानां मुख्यार्थसंभवाच्च तेजोबन्नात्मिका जरायुजाण्डज-स्वेदजोद्भिज्जचतुष्टयस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिरवसीयते। यद्यपि तेजोबन्नानां प्रकृतेर्जातत्वेन योगवृत्त्या न जायत इत्यजत्वं न सिध्यति तथापि रुढिवृत्त्यावगतमजात्वमुक्तप्रकृतौ सुखावबोधाय प्रकल्प्यते। यथा असौ वादित्यो देवमधु (छा.3/1/1) इत्यादिवाक्येनादित्यस्य मधुत्वं परिकल्प्यते तथा तेजोबन्नात्मिकाप्रकृतिरेवाजेति। अतोजामेकामित्यादिका श्रुतिरपि न प्रधानप्रतिपादिका।

यदवादि निदर्शनं पूर्ववादिना क्षीरादिकमचेतनं चेतनानधिष्ठितमेव वत्सविवृध्दयर्थं प्रवर्तत इति। नैतद्रमणीयम्। बुध्दिविशेषशालिनः परमेश्वरस्य तत्राप्यधिष्ठातृत्वाभ्युपगमात्। न च परमेश्वरस्य करुणया प्रवृत्त्यङ्गीकारे प्रागुक्तविकल्पावसरः। सृष्टेः प्राक् प्राणिनां दुःखसंबन्धासंभवेपि

तन्निदानादृष्टसंबन्धसंभवेन तत्प्रहाणेच्छया प्रवृत्त्युपपत्तेः। किं च पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं तद्विवेक्तव्यम्। किं प्रधानं केवलं भोगार्थे प्रवर्तते। किं वा केवलमोक्षार्थ-माहोस्विदुभयार्थम्। न तावदाद्यः कल्पोवकल्पते। अनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य तात्त्विभोगासंभवात्। अनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च। येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन विधातव्यम्। भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव विदध्यान्न मोक्षमिति। नापि द्वितीयः। चिध्दातोर्नित्यशुध्दबुध्दमुक्तस्वभावतया कर्मानुभववासनानामसंभवेन प्रधानप्रवृत्तेः प्रागपि मुक्ततया तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। शब्दाद्युपभोगार्थमप्रवृत्तत्वेन प्रधानस्य तदजनकत्वप्रसङ्गाच्च। नापि तृतीयः। प्रागुक्तदूषणलङ्घनालङ्घितत्वात्। प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रकृतेरौदासीन्यायोगाच्च। ननु सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिः पुरुषार्थः। तस्यां जातायां सा निवर्तते कृतकार्यत्वादिति चेत्-तदसमञ्जसम्। अचेतनायाः प्रकृतेर्विचार्य कार्यकारित्वायोगात्। यथेयं कृतेपि शब्दाद्युपलम्भे तदर्थं पुनः प्रवर्तत एवमत्रापि पुनः प्रवर्तेत। स्वभावस्यानपायात्। किं च सा प्रकृतिर्विवेकख्यातिवशादुच्छिद्यते न वा। उच्छेदे सर्वस्य संप्रति संसारोस्तमियात्। अनुच्छेदे न कस्यचिन्मोक्षः। ननु प्रधानाभेदेपि तत्तत्पुरुषाविवेकख्यातिलक्षणविद्यासदसत्त्वनिबन्धनौ बन्धमोक्षावुपपद्येयातामिति चेत्-हन्त तर्हि कृतं प्रकृत्या। अविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः। नन्वविद्यापक्षेप्येष दोषः प्रादुःष्यादिति चेत्- तदेतत्प्रत्यवस्थानमस्थाने। न हि वयं प्रधानवदविद्यां सर्वेषु जीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपालभ्येमहि। अपि त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते। तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पद्यते तस्यैवाविद्यासमुच्छिद्यते नान्यस्य। भिन्नायतनयोस्तयो-र्विरोधाभावात्। अतो न समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गदोषः। तस्मात्परिणामः परित्यक्तव्यः। स्वीकर्तव्यश्च विवर्तवादः। ननु जीवजडयोः सारूप्याभावेन चिद्विवर्तत्वं प्रपञ्चस्य न संपरिपद्यते इति प्रागवादिष्मेति चेत्-नैतत्साधु। न हि सारूप्यनिबन्धनाः सर्वे विभ्रमा इति व्याप्तिरस्ति। असरुपादपि कामादेः कान्तालिङ्गनादिष्विव स्वप्नविभ्रमस्योपलम्भात्। किं च कादाचित्के विभ्रमे सारूप्यापेक्षा नानाद्यविद्यानिबन्धने प्रपञ्चे। तदवोचदाचार्यवाचस्पतिः।

विवर्तस्तु प्रपञ्चोयं ब्रह्मणोऽपिरिणामिनः। अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते॥ इति।

तदेवत्सर्वं वेदान्तशास्त्रपरिश्रमशालिनां सुगमं सुघटं च।

तच्च वेदान्तशास्त्रं चतुर्लक्षणम्। भगवता बादरायणेन प्रणीतस्य वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषय इति शंकराचार्याः प्रत्यपीपदन्। तत्र प्रथमे समन्वयाध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानम्। द्वितीयेऽविरोधाध्याये सांख्यादितर्कविरोध निराकरणम्। तृतीये साधनाध्याये व्रह्मविद्यासाधनम्। चतुर्थे फलाध्याये विद्याफलम्। तत्र प्रत्यध्यायं पादचतुष्टयम्। तत्र प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गं वाक्यजातं मीमांस्यते। द्वितीयेऽस्पष्टब्रह्मलिङ्ग-मुपास्यविषयम्। तृतीये तादृशं ज्ञेयविषयम्। चतुर्थेऽव्यक्ताजापदादि संदिग्धं पदजातमिति। अविरोधस्य द्वितीयस्य प्रथमे सांख्ययोगकणादादिस्मृतिविरोधपरिहारः। द्वितीये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वम्। तृतीये पञ्चमहाभूतश्रुतीनां जीवश्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारः। चतुर्थे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः। तृतीयस्य प्रथमे जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपुरःसरं वैराग्यम्। द्वितीये त्वंपदतत्पदार्थपरिशोधनम्। तृतीये सगुणविद्यासु गुणोपसंहारः। चतुर्थे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरंगान्तरंगाश्रमयज्ञशमादिसाधनजातम्। चतुर्थस्य प्रथमे ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवतः पापपुण्यक्लेशवैधुर्यलक्षणा मुक्तिः। द्वितीये मरणोत्क्रमणप्रकारः। तृतीये सगुणब्रह्मोपासकस्योत्तरमार्गः। चतुर्थे निर्गुणसगुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यब्रह्मलोकावस्थानानि। तदित्थं ब्रह्मविचारशास्त्राध्यायपादार्थसंग्रहः।

तत्र प्रथममधिकरणमथातो ब्रह्मजिज्ञासा (व्र.सू.1/1/1) इति ब्रह्ममीमांसारम्भोपपादनपरम्। अधिकरणं च पञ्चावयवं प्रसिध्दम्। ते च विषयादयः पञ्चावयवा निरूप्यन्ते। आत्मा वारे द्रष्टव्यः (बृ.2/4/5) इत्येतद्वाक्यं विषयः। ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न वेति संदेहः। जिज्ञास्यत्वव्यापकयोः संदेहप्रयोजनयोः संभवासंभवाभ्याम्।

तत्र कस्येदं जिज्ञास्यत्वमवगम्यते। अहमनुभवगम्यस्य श्रुतिगम्यस्य वा। नाद्यः। सर्वजनीनेनाहमनुभवेनेदमास्पददेहादिभ्यो विवेकेनात्मनः स्पष्टं प्रतिभासमानत्वात्। ननु स्थूलोहं कृशोहमित्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यानुभवादध्यस्तात्मभावदेहालम्बनोयमहंकार इति चेन्न। बाल्याद्यवस्थासु भिन्नपरिमाणतया बदरामलकादिवत्परस्परभेदेन शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेः।

अथोच्चेत यथा पीलुपाकपक्षे पिठरपाकपक्षे वा कालभेदेनैकास्मिन्वस्तुनि पाकजभेदो युज्यते तथैकस्मिञ्शरीराभिधे वस्तुनि कालभेदेन परिमाणभेदः। अत एव लौकिकाः शरीरमात्मनः सकाशादभिन्नं प्रतिपद्यमानाः प्रत्यभिजानते चेति। न तद्भद्रम्। मणिमन्त्रौषधाद्युपायभेदेन भूमिकाधानवन्नानाविधान्देहान्प्रतिपद्यमानस्याहमालम्बनस्य भिन्नस्यात्मनः शरीराद्भेदेन भासमानत्वात्। अत एव चक्षुरादीनामप्यहमालम्बनत्वमशक्यशङ्कम्। नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः (न्या.कुसु 1/15) इति न्यायेन चक्षुरादौ नष्टेपि रूपादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः। नाप्यन्तःकरणस्याहमालम्बनत्वमास्थेयम्। अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुध्दधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति न्यायेन कर्तृकरणभूतयोरात्मान्तःकरणयोस्तक्षवासिवत्संभेदासंभवात्। यद्यभेदएव नाद्रियते तर्हि स्थूलोहं कृशोहं कृष्णोहमित्यादि संख्यानमुत्सन्नसंकथं स्यात्। न स्यात्। एवं लोके शास्त्रे चोभयथा शब्द प्रयोगदर्शनेन मुख्यार्थत्वानुपपत्तौ मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिकत्वेनोपपत्तेः। न द्वितीयः। अहमनुभवगम्यस्यैव श्रुतिगम्यत्वात्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै.2/1/1) इत्यादिश्रुतिभ्यो हि ब्रह्मावगम्यते। ब्रह्मभावश्चाहमात्मा ब्रह्म (बृ.2/5/19) तत्त्वमसि (छा.6/8/7) इत्यादिश्रुतिष्वहंप्रत्यय- गम्यस्यैव बोध्यते। तथा चेदमनुमानं समसूचि। विमतमजिज्ञास्यमसंदिग्धत्वात्करतलामलकवत्।

तथा फलं न फलभावमीक्षते। पुरुषैरर्थ्यत इति व्युत्पत्त्या निःशेषदुःखोपशमलक्षितं परमानन्दैकरसं च पुरुषार्थशब्दस्यार्थः सकलपुरुषधौरेयैः प्रेप्स्यते नैतत्सांसारिकं सुखजातम्। तस्यैहिकस्य पारलौकिकस्य च सातिशयतया च सदृक्षतया च प्रेक्षावद्भिरर्थ्यमानत्वानुपपत्तेः। यत्तत्परिपन्थि दुःखजातं तज्जिहास्यते। तच्चाविद्यापरपर्यायसंसार एव। कर्तृत्वादिसकलानर्थकरत्वादविद्यायाः। समित्येकीकरणे वर्तते। संभेदादौ तथा चोपलम्भात्। तथा चात्मानं देहेनैकीकृत्य स्वर्गनरकर्मागयोः सरति येन पुरुषः स संसारोऽविद्याशब्दार्थः। तन्निवृत्तिः फलं फलवतामभिमतम्। तथा कथितम् -

अविद्यास्तमयोमोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः। इति।

तच्च काशकुशावलम्बनकल्पम्। आत्मयाथात्म्यानुभवेन सह वर्तमानस्य संसारस्य रूपरसवद्विरोधाभावेन निवर्त्यनिवर्तकभावाभावात्। ननु सहानुवर्तमानो बोधः संसारं मा बाधिष्ट। सहावर्तमानस्तु बोधः प्रकाशस्तमोवद्बाधिष्यत इति चेत्- तदेतद्रिक्तं वचः। अहमनुभवादन्यस्यात्मज्ञानस्य मूषिकविषाणायमानत्वात्। नन्वन्योयमनुभवः पामराणां मा स्म भवन्नाम। वेदान्तवचननिचयपर्यालोचनक्षमाणां परीक्षकाणां संभवत्येवेत्यपि न वक्तव्यम्। अबाधितानुभवविरोधेन वेदान्तवाक्यानां ग्रावप्लवनादिवाक्यकल्पत्वात्। न ह्यागमाः परःशतं घटं पटयितुमुत्सहन्ते। न चाध्ययनविधिव्याकोपः। गुरुमतानुसारेण हुंफडादिवाक्यवज्ज-पमात्रोपयोगित्वेनाचार्यमतानुसारेण वा यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यवत्स्तावकत्वेन वेदान्तसिध्दान्तस्याध्येतव्यत्वसंभवात्। तथा च प्रयोगः - विवादास्पदं ब्रह्म विचार्यपदं न भवत्यफलत्वात्काकदन्तवदिति। तदाहुराचार्याः -

अहंधियात्मनः सिध्देस्तस्यैव ब्रह्मभावतः। तज्ज्ञानान्मुक्त्यभावाश्च जिज्ञासा नावकल्पते॥ इति।

न च भेदेनाध्यस्तदेहादिनिवृत्तिः फलमित्यफलत्वहेतुरसिध्द इति वेदितव्यम्। भेदग्रहो हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति न्यायेन भेदाग्रहपरिपन्थिनं भेदसंस्कारमपेक्षते। अनाकलितकलधौतस्य शुक्तिशकले तत्समारोपानुपलम्भात्। संस्कारश्च प्रमितिमाकाङ्क्षति। अननुभूते संस्कारानुदयात्। न च भ्रान्तिरूपोनुभवस्तत्करणामिति भणितव्यम्। भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वेन क्वचित्प्रमितेरवश्याभ्युपगमयितव्यत्वात्। प्रयोगश्चविमतावात्मानात्मानौ भेदेन प्रमितावभेदायोग्यत्वात्। तमःप्रकाशवत्। न चात्मानात्मनोरभेदायोग्यत्वलक्षणो हेतुरसिध्द इति शङ्कनीयम्। विकल्पासहत्वात्। तथा हि- आनात्मात्मपरिशेषः स्यादात्मानात्मपरिशेषो वा। आद्ये मुक्तिदशायामिव परिदृश्यमानं जगदस्तमियात्। द्वितीये जगदान्ध्यं प्रसज्येत। तमः प्रकाशवद्विरुध्दस्वभावत्वाच्च दृग्दृश्ययोरात्मानात्मनोरभेदायोग्यत्वमवधेयम्। ततश्चार्थाध्या सानुपपत्तौ तत्पूर्वकस्य ज्ञानाध्यासस्यासंभवेन ब्रह्मणो विचार्यत्वासंभवाद्विचारात्मिका चतुर्लक्षणशारीरकमीमांसा नारम्भणीयेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिध्दान्तोभिधीयते -

अहंपदाधिगम्यादन्यदात्मतत्त्वं नास्तीति न वक्तव्यम्। निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मतत्त्वस्य श्रुत्यादिषु प्रसिध्दत्वात्। न च तेषामुपचरितार्थता। उपक्रमोपसंहारादिषड्विघतात्पर्यलिङ्गवत्तया तत्त्वं बोधयतामुपचरितार्थत्वानुपपत्तेः। लिङ्गषट्कं च पूर्वाचार्यैर्दर्शितम् -

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥ इति।

तत्र सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमः। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारः। तयोर्ब्रह्मविषयत्वेनैक्यरूप्यमेकलिङ्गम्। असकृत्तत्त्वमसीत्युक्तिरभ्यासः। मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं फलम्। सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेश नियमानानि पञ्चार्थवादाः। मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः। तस्मादेतैर्लिङ्गैर्वेदान्तानां नित्यशुध्दबुध्दमुक्तस्वभावब्रह्मात्मपरत्वं निश्चेतव्यम्। तदित्थमौपनिषदस्यात्मतत्त्वस्याहमनुभवेऽनवभासमानत्वात्तस्यानुभवस्याध्यस्तात्मविषयत्वं सिध्दम्।

कणभक्षाक्षचरणादिकक्षीकृतस्यात्मनो भानाभावादहमनुभवस्याध्यस्तात्मविषयत्वमेषितव्यम्। न तावदहमनुभवः सर्वगतत्वगात्मनोवगमयितुमीष्टे। अहमिहास्मि सदने जानान इति प्रादेशिकत्वग्रहणात्। न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वं प्रतिभासत इति वेदितव्यम्। अहमित्युल्लेखायोगात्। ननु यथा राज्ञः सर्वप्रयोजनविधातरि भृत्ये ममात्मा भद्रसेन इत्युपचारस्तद्वदात्मवचनस्याहंशब्दस्य देह उपचार इति चेत् मैवं वोचः। उपचरितात्मभावस्य देहादेः स्वसमानाकृतिशिलापुत्रकादिवज्ज्ञातृत्वायोगात्। न च ज्ञातृत्वमप्युपचरितम्। प्रयोक्तुः स्वप्रतिपत्तिप्रकाशके प्रयोगे प्रतिपत्तृत्वोपचारानुपपत्तेः। अथ देहधर्मः प्रादेशिकत्वमात्मन्युपचर्येत तदा देहात्मनोर्भेदेन भवितव्यम्। प्रसिध्दभेदे माणवके सिंहशब्दवत्सांप्रतिकगौणत्वे तिरोहितभेदेन सार्षपादौ रसे तैलशब्दवन्निरूढगौणत्वे वा गौणमुख्ययोर्भेदाध्यवसायस्य नियतत्वात्। अथ मम शरीरमिति भेद भानसंभवाद्गौणत्वं मन्येथास्तदयुक्तम्। अहंशब्दार्थस्य देहादिभ्यो निष्कृष्यासाधारणधर्मवत्त्वेन प्रतिभासमानत्वाभावात्। अपरथा लोकायतिकमतं नोदयमासादयेत्। मम शरीरमित्युक्तिस्तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकी। मम शरीरमिति ब्रुवाण्ोनापि कस्त्वमिति पृष्टेन वक्षस्थलन्यस्तहस्तेन

शृङ्गग्राहिकयायमहमिति प्रतिवचनस्य दीयमानत्वेन देहात्मप्रत्ययस्य सकलानुभवसिध्दत्वात्। तदुक्तम् -

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्॥ इति।

तथा च व्यापकस्य भेदभानस्य निवृत्तेर्व्याप्यस्य गौणत्वस्य निवृत्तिरिति निरवद्यम्।

नन्वभिज्ञया भेदसिध्दिर्मा संभून्नाम। प्रत्यभिज्ञया तु सोहमित्येवंरूपया तत्सिध्दिः संभविष्यतीति चेन्न। विकल्पासहत्वात्। किमियं प्रत्यभिज्ञा पामराणां स्यात्परीक्षकाणां वा। नाद्यः। देह व्यतिरिक्तात्मैक्यमवगाहमानायाः प्रत्यभिज्ञाया अनुदयात्। प्रत्युत श्यामस्य लौहित्यवत्कारणविशेषादल्पस्यापि महापरिमाणत्वमविरुध्दमनुभवतां तद्देह एव तस्याः संभवाच्च। न द्वितीयः। व्यवहारसमये पामरसाम्यानतिरेकात्। अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षज्ञानविनाश्यत्वानुपपत्तेश्च। यदुक्तं भगवता भाष्यकारेण पञ्चादिभिश्चाविशेषात्। (ब्र.सू.भा.1/1/1) इति। भामतीकारैरप्युक्तं शास्त्रंचिन्तकाः खल्वेवं विचारयन्ति न प्रतिपत्तार इति। तथा चात्मगोचर स्याध्यासात्मरूपत्वं सुस्थम्।

न चार्हतमतानुसारेणाहंप्रत्ययप्रामाण्यायात्मनो देहपरिमाणत्वमङ्गीकरणीयमिति सांप्रतम्। मध्यमपरिमाणस्य सावयवत्वेन देहादिवदनित्यत्वे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयावयवसमुदाय आत्मेत्यभ्युपगम्येत तदा वक्तव्यम्। किं प्रत्येकमवयवानां चैतन्यं सांघातस्य वा। नाद्यः। बहूनां चेतनानामहमहमिकया प्रधानभावमनुभवतामैकमत्याभावेन समसमयं विरुध्ददिक्क्रियतयाशरीरस्यापि विशरणनिष्क्रियत्वयोरन्यतरापातात्। द्वितीयेपि संघातापत्तिः किं शरीरोपाधिकी स्वाभाविकी यादृच्छिकी वा। नाद्यः। एकस्मिन्नवयवे छिन्ने चिदात्मनोप्यवयवश्छिन्न इत्यचेतनत्वापातात्। न द्वितीयः। अनेकेषामवयवानामन्योन्य-साहित्यनियमादर्शनात्। न तृतीयः। संश्लेषवद्विश्लेषस्यापि यादृच्छिकत्वेन सुखेन वसतामकस्मादचेतनत्वप्रसङ्गात्।

न चाणुपरिमाणत्वमात्मनः शङ्कनीयम्। स्थूलोहं दीर्घोहमिति प्रत्ययानुपपत्तेः।

न च विज्ञानात्मभाषिणां नैष दोषः। विशुध्दसावयवत्वाभावादिति गणनीयम्। यः सुषुप्तः सोहं जागर्तीति स्थिरगोचरस्याहमुल्लेखस्य क्षणभङ्गिविज्ञानगोचरत्वे अतस्मिस्तद्बुध्दिरूप-मिथ्याध्यासस्य तदवस्थानात्। तदनेन कृशोहं कृष्णोहमित्यादीनां प्रख्यानानां बुध्दया सरूपताख्यानेनौपचारिकत्वं प्रत्याख्यातम्। ताव्यापकभेदभानासंभवस्य प्रागेव प्रपञ्चितत्वात्। तथा च प्रयोगः - विमतं शास्त्रं विषयप्रयोजनसहितमाविद्यक-बन्धनिवर्तकत्वात्सुप्तोत्थितबोधवत्। यथा स्वप्नावस्थायां मायापरिकल्पितयोषादिकृत-बन्धनिवर्तकस्य सुप्तोत्थितबोधस्य मन्दिरमध्ये सुखेन शय्यायामवतिष्ठमानो देहो विषयः। तस्य सुप्तबोधेनानिश्चयात्। स्वप्नमायाविजृम्भितानर्थनिवृत्तिः प्रयोजनम्। एवं मननादिजन्यपरोक्ष-ज्ञानद्वारेणाध्यासिककर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थनिषेधकस्य शास्त्रस्य सच्चिदानन्दैकरसं प्रत्यगात्मभूतं ब्रह्म विषयः। तस्याहमनुभवेनानिश्चयात्। अध्यासनिवृत्तिः प्रयोजनम्। तथा चाफलत्वादिति हेतुरसिध्द इति सिध्दम्। तदुक्तम् -

श्रुतिगम्यात्मतत्त्वं तु नाहंबुध्दयावगम्यते। अपि श्वे कामतो मोहा नात्मन्यस्तविपर्यये॥ इति।

इतोयमसंदिग्धत्वादिति हेतुरप्यसिध्द इति सिध्दम्।

यद्यपि सर्वः प्राणी प्रत्यगात्मास्तित्वं प्रत्येत्यहमस्मीति। न हि कश्चिदपि नाहमस्मीति विप्रतिपद्यते। प्रत्यगात्मैव ब्रह्म तत्त्वमसि (छा.6/8/7) इति सामानाधिकरण्यात्। तस्मादात्मतत्त्वमसंदिग्धं सिध्दम्। तथापि धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविधा इति न्यायेन विशेषप्रतिपत्तिरूपपद्यत एव। तथा हि। चैतन्यविशिष्टं देहमात्मेति लोकायता मन्यन्ते। इन्द्रियाण्यात्मेत्यन्ये। अन्तःकरणमात्मेत्यपरे। क्षणभङ्गुरं संतन्यमानं विज्ञानमात्मेति बौध्दा बुध्यन्ते। देहपरिमाण आत्मेति जैना जिनाः प्रतिजानते। कृर्तत्वादिविशिष्ट परमेश्वराद्भिन्नो जीवात्मेति नैयायिकादयो वर्णयन्ति। द्रव्यबोधस्वभावमात्मेत्याचार्याः परिचक्षते। भोक्तैव केवलं न कर्तेति सांख्याः संगिरन्ते। चिद्रूपः कर्तृत्वादिरहितः परस्मादभिन्नः प्रत्यगात्मेत्यौपनिषदा भाष्यन्ते। एवं प्रसिध्दे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ तद्विशेषसंशयो युज्यते। तथा च संदेहसंभवाज्जिज्ञास्यत्वं ब्रह्मणः सिध्दम्। तदित्थं ब्रह्मणो विचार्यत्वसंभवेन तद्विचारात्मकं

ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति युक्तम्। जन्माद्यस्य यतः। (ब्र.सू.1/1/2) इत्यादिसर्वस्य शास्त्रस्यैतद्विचारापेक्षत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायसंगतमिदमधिकरणम्।

नन्वित्थंभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा। न कदाचित्तत्र प्रत्यक्षं श्रमते। अतीन्द्रियत्वात्। नाप्यनुमानम्। व्याप्तस्य लिङ्गस्याभावात्। नाप्यागमः। यतो वाचो निवर्तन्ते (तै.2/1/1) इति श्रुत्यैवागमगम्यत्वनिषेधात्। उपमानादिकमशक्यशङ्कम्। नियतविषयत्वात्। तस्माद्ब्रह्मणि प्रमाणं न संभवतीति चेत्-मैवं वोचः। प्रत्यक्षाद्यसंभवेप्यागमस्य सत्त्वात्। यतो वाचो निवर्तन्ते इति वागोचरत्वनिषेधात्कथमेतदिति चेत्- श्रुतिरेव निषेधति वेदान्तवेद्यत्वं ब्रह्मणः श्रुतिरेव विधत्ते। न हि वेदप्रतिपादितेर्थेनुपपन्ने वैदिकानां बुध्दिः खिद्यते। अपि तु तदुपपादनमार्गमेव विचारयति। तस्मादुभयमपि प्रतिपादनीयम्। विषात्वनिषेधकानि वाक्यानि। वाक्यजन्यवृत्तिव्यक्तस्फुरणलक्षणफलासंभवविवक्षया प्रवृत्तानि। विषयत्वबोधकानि तु वृत्तिजन्यावरणभङ्गलक्षणफलसंभवविवक्षया। तदुक्तं भगवद्भिः -

अनाधेयफलत्वेन श्रुतेर्ब्रह्म न गोचरम्। प्रमेयं प्रमितौ तु स्यादात्माकारसमर्पणात्॥ इति। न प्रकाश्यं प्रमाणेन प्रकाशो ब्रह्मणः स्वयम्। तज्जन्यावृतिभङ्गत्वात्प्रमेयमिति गीयते॥ इति च।

ननु स्यादेष मनोरथो यदि सिध्देर्थे वेदस्य प्रामाण्यं सिध्येत्। संगतिग्रहणायत्तत्वात्प्रामाण्य-निश्चयस्य। संगतिग्रहणस्य च वृध्दव्यवहारायत्तत्वात्। वृध्दव्यवहारस्य च लोके कार्यैकनियतत्वात्। न ह्यस्ति संभवः शब्दानां कार्येर्थे संगतिग्रहः सिध्दार्थाभिधायकत्वं तत्र वा प्रामाण्यमिति। न हि तुरङ्गत्वे गृहीतसंगतिकं तुरङ्गपदं गोत्वमाचष्टे तत्र वा प्रामाण्यं भजते। तस्मात्कार्यगृहीतसंगतिकानां शब्दानां कार्य एव प्रामाण्यम्। ननु मुखविकासादिलिङ्गाध्दर्षहेतुं प्रसिध्दार्थमनुमाय यत्र शब्दस्य संगतिग्रहो यथा पुत्रस्ते जात इत्यादिषु तत्रावश्यं कार्यमन्तरेणैव शब्दस्य सिध्देर्थे प्रामाण्यमाश्रीयत इति चेन्न। पुत्रजन्मवदेव प्रियासुखप्रसवादेरनेकस्य हर्षहेतोरुपस्थीयमानत्वेन परिशेषावधारणानुपपत्तेः। पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिध्दार्थपरेषु प्रयोगेषु द्वारं- द्वारमित्यादिवत्कार्याध्याहारेण प्रयोगोपपत्तेश्च। शास्त्रत्वप्रसिध्दया च न वेदान्तानां सिध्दार्थपरत्वम्। प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणामेव वाक्यानां शास्त्रत्वप्रसिध्देः। तदुक्तं भट्टाचार्यैः -

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा। पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥ इति।

न चैतेषां स्वरूपपरत्वे प्रयोजनमस्ति। श्रुतवेदान्तार्थस्यापि पुंसः सांसारिकधर्माणामनिवृत्तेः। तस्माद्वेदान्तानामप्यात्मा ज्ञातव्य इति समाम्नातेन विधिनैकवाक्यतामाश्रित्य कार्यपरतैवाश्रयणीयेति सिध्दम्। ततश्च केवलसिध्दरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं न सिध्यतीति चेत्।

अत्र प्रतिविधीयते- न तावत्सिध्दे व्युत्पत्त्यसिध्दिः। प्रागुन्नीतया नीत्या पुत्रस्ते जात इति वाक्यात्सिध्दपरादपि व्युत्पत्तिसिध्देः। न च परिशेषावधारणानुपपत्तिः। प्रियासुखप्रसवादेरपि संभवादिति भणितव्यम्। पुत्रपदाङ्कितपटप्रदर्शनवत्प्रियासुखप्रसवादि- सूचकाभावात्। पुत्रजन्मैव तत्सूचकमिति चेत्- प्रथमप्रतीतपुत्रजन्मपरित्यागे कारणाभावात्। पुत्रजननस्यैवाधिकानन्द-हेतुत्वाच्च।

पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः।

इति विद्यमानत्वात्। तथा चाकथच्चित्सुखाचार्यः -

दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेस्तत्पदाङ्कितवाससा। वार्ताहारेण यातस्य परिशेषविनिश्चितेः॥ (चित्सुपृ.४४) इति।

यदुक्तं सिध्दार्थपरेषु कार्याध्याहार इति तदयुक्तम्। मुख्यार्थविषयतया सिध्देपि प्रयोगसिध्दावध्याहारानुपपत्तेः। यदुक्तं शास्त्रत्वप्रसिध्दया च न स्वरूपपरत्वमिति तदप्ययुक्तम्। हितशासनादपि शास्त्रत्वोपपत्तेः। न च प्रयोजनाभावः। श्रुतमतवेदान्तद्रजन्याद्वितीयात्मविज्ञानाभ्यासेन विद्योदये संसारनिदानाविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मात्मतालक्षणपरमपुरुषार्थसिध्देः। न चात्र विधिः संभवति। विकल्पासहत्वात्। तथा हि-किं शाब्दज्ञानं विधेयं किं वा भावनात्मकमाहोस्वित्साक्षात्काररूपम्। नाद्यः। विदितपदार्थसंगतिकस्याधीतशब्दन्याय-तत्त्वस्यान्तरेणपि विधिं शब्दादेवोपपत्तेः। नापि द्वितीयः। भावनाया ज्ञानप्रकर्षहेतु-भावस्यान्वयव्यतिरेकसिध्दतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्। अप्राप्तप्रापकस्यैव विधित्वाङ्गीकारात्। तृतीये साक्षात्कारः किं ब्रह्मस्वरूपः किं वान्तःकरणपरिणामभेदः। नाद्यः। तस्य नित्यत्वेनाविधेयत्वात्। नापि द्वितीयः। आनन्दसाक्षात्काररूपतया फलत्वेनाविधेयत्वात्।

तस्माज्ज्ञातव्य इत्यादीनामविधायकत्वादर्हे कृत्यतृचश्च (पा.सू. 3/3/169) इति कृत्यप्रत्ययानमर्हार्थे विधानादर्हार्थतैव व्याख्येया। तथा च सर्वेषांवेदान्तवाक्यानामुपक्रमोपसंहारदिषड्विधतात्पर्योपेतत्वान्नित्यशुध्दबुध्दमुक्तस्वभावब्रह्मात्मपरत्वमास्थेयम्।

निष्प्रदेशे परमाणौ प्रदेशवृत्तित्वेनाभिमतस्य संयोगस्य दुरुपपादनतया तन्निबन्धनस्य द्वणुकस्यासिध्दौ त्र्यणुकादिक्रमेणारम्भवादसंभवादचेतनायाः प्रकृतेर्महदादिरूपेण परिणामवादासंभवाच्च ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्यानिर्वचनीयः प्रपञ्चश्चिद्विवर्त इति सिध्दम्। स्वरूपापरित्यागेन रूपान्तरापत्तिर्विवर्त इति सत्यमिथ्याख्यावभास इति। अवभासोध्यास इति पर्यायः। स चाध्यासो द्विविधः अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेति। तदुक्तम् -

प्रमाणदोषसंस्कारजन्मान्यस्य परात्मता। तध्दीश्चाध्यास इति हि द्वयमिष्टं मनीषिभिः॥ इति।

पुनरपि द्विविधोध्यासः। निरुपाधिकसोपाधिकभेदात्। तदप्युक्तम् -

दोषेण कर्मणा वापि क्षोभिताज्ञानसंभवः। तत्त्वविद्याविरोधी च भ्रमोयं निरुपाधिकः॥

उपाधिसंनिधिप्राप्तक्षोभाविद्याविजृम्भितम्। उपाध्यपगमापोह्यमाहुः सोपाधिकं भ्रमम्॥ इति।

तत्र स्वरूपेण कल्पिताहमाद्यध्यासो निरूपाधिकः। तदप्युक्तम् -

नीलिमेव वियत्येषा भ्रान्त्या ब्रह्मणि संसृतिः। घटव्योमेव भोक्तायं भ्रान्तो भेदेन स स्वतः॥ इति।

अत एव भाष्यकारः शुक्तिका रजतवदवभासत एकश्चन्द्रः स द्वितीयवदिति निदर्शनद्वयमुदाजहार। शिष्टं शास्त्र एव स्पष्टमिति विस्तरभियोपरम्यते। एवं च दृग्दृश्यौ द्वावेव पदार्थाविति वेदान्तिनां सिध्दान्त इति सर्वमवदातम्।

अत्र प्रभाकरः- शुक्तिका रजतवदवभासत इति दृष्टान्तो नेष्टः। रजतप्रत्ययस्य शुक्तिकालम्बनत्वानुपपत्तेः। तथा हि- इदं रजतमिति प्रतीतौ शुक्तेरालम्बनत्वं पुरोदेशसत्तामात्रेणावलम्ब्यते कारणत्वेन भासमानत्वेन वा। नाद्यः। पुरोवर्तिनां लोष्टादीनामप्यालम्बनत्वप्रसङ्गात्। अथ कलधौतबोधकरणसंस्कारोद्बोधकारणत्वेन तद्द्वारा रजतज्ञानकारणत्वादालम्बनत्वं मन्यसे। तदपि न संगच्छते। चक्षुरादीनामपि कारणत्वेन विषयत्वापातात्। अथ भासमानतया

विषयत्वमिष्यते तदप्यश्लिष्टम्। रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनत्वानुपपत्तेः। यस्मिन्विज्ञाने यदवभासते तत्तदालम्बनम्। अत्र च कलधौतानुभवः शक्तिकालम्बनत्वकल्पनायां विरुध्यते। तथा चाचकथन्नयायवीथ्यां शालिकनाथः-

अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते। वेद्यः स एव नान्यध्दि वेद्यावेद्यत्वलक्षणम्॥ इदं रजतमित्यत्र रजतं त्ववभासते। तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात्॥ तेनान्यस्यान्यथा भासः प्रतीत्यैव पराहतः। अन्यस्मिन्भासमाने हि न परं भासते यतः॥ (प्रक.प.4/23-25) इति।

किं च मिथ्याज्ञानोत्पत्तौ सामग्री न समस्ति। किं केवलानीन्द्रियादीनि कारणानि दोषदूषितानि वा। नाद्यः। तेषां समीचीनज्ञान- जननसामर्थ्योपलम्भात्। अन्यथा समीचीनं रजतज्ञानं कदाचिदुदयमासादयेत्। न द्वितीयः। दोषाणामौत्सर्गिककार्यप्रसव- शक्तिप्रतिबन्धमात्रप्रभावत्वात्। न हि दुष्टं कुटजबीजं वटाङ्कुरं जनयितुमीष्टे। न वा तैलकलुषितं शालिबीजमशाल्यङ्कुर-जननायालम्। किं तु स्वकार्यं न करोति। ननु दावदहनदग्धस्य वेत्रबीजस्य कदलीकाण्डजनकत्वं दृष्टमिति चेत्-तन्न स्थाने। दग्धस्यावेत्रबीजत्वेन दोषाणां विपरीतकार्यकारित्वं प्रत्यनुदाहरणात्। न च भस्मकदोषदूषितस्य कौक्षेयस्याशुशुक्षणेर्बह्वन्नपचन- सामर्थ्यं दृष्टमित्येष्टव्यम्। अशितपीताद्याहारपरिणतौ जाठरस्य जातवेदसः शक्तत्वात्। तदुक्तम्-

अयथार्थस्य बोधस्य नोत्पत्तावस्ति कारणम्। दोषाश्चेन्न हि दोषाणां कार्यशक्तिविघातता॥ भस्मकादिषु कार्यस्य विघातादेव दोषता। अग्नेर्हि रसनिष्पत्तिः कार्यं जठरवर्तिनः॥ (प्रक. प. 4/73-74) इति।

अपि चासत्यप्यर्थे ज्ञानप्रादुर्भावाभ्युपगमे समीचीनस्थलेपि ज्ञानानां स्वगोचरव्यभिचारशङ्का-ङ्कुरसंभवेन निरङ्कुशो व्यवहारो लुप्यते। तदाह -

यदि चार्थं परित्यज्य काचिद्बुध्दिः प्रकाशते। व्यभिचारवति स्वार्थे कथं विश्वासकारणम्॥ (प्रक. प. 4/66) इति।

ननु रजतगोचरैकविशिष्टज्ञानानङ्गीकारे विशिष्टव्यवहारो न सिध्येत्। अतस्तत्सिध्दयेपि विपर्ययोङ्गीकार्य इति चेन्न। इदं रजतमिति ग्रहणस्मरणाभिधस्य बोधद्वयस्य व्यवहारकारत्वाङ्गीकारात्। यद्येवमिदं शुक्तिकाशकलं तद्रजतमित्यतोपि विशिष्टव्यवहारः स्यादिति। तन्न। तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य दोषदूषितचक्षुर्जन्यत्वेनानाकलित-शुक्तित्वादिविशेषितस्य सामान्यमात्रग्रहणरूपत्वाद्रजतमिति ज्ञानस्यासंनिहितविषयस्य संप्रयोग-लिङ्गाद्यप्रसूततया सदृशावबोधितसंस्कारमात्रप्रभवत्वेन परिशेषप्राप्तस्मृतिभावस्य दोषहेतुकतया गृहीततत्तांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रत्वोपपत्तेः। तदप्युक्तम् -

नन्वत्र रजताभासः कथमेष घटिष्यते। उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम्॥ शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद्भेदहेतवः। ते न ज्ञाता अभिभवाज्ज्ञाता सामान्यरूपता॥ अनन्तरं च रजतस्मृतिर्जाता तयापि च। मनोदोषात्तदित्यंशपरामर्शविवर्जितम्॥ रजतं विषयीकृत्य नैव शुक्तेर्विवेचितम्। स्मृत्यातो रजताभास उपपन्नो भवष्यिति॥ (प्रक. प. 4/26-29)

न ह्यसंनिहितं तावत्प्रत्यक्षं रजतं भवेत्। लिङ्गाद्यभावाच्चान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः॥ परिशेषात्स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः। (प्रक. प. 4/31-32)

ननु किमिदमेकैकं व्यवहारकारणमुत संभूय। न प्रथमः। देशभेदेन प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न चरमः। प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञाना- योगपद्यात् (वै.सू.3/2/3) इत्यादिना ज्ञानयौगपद्यनिषेधात्। अतो ज्ञानद्वयं हेतुरित्ययुक्तं वच इति चेत्- मैवं वोचः। अविनश्यतोः सहावस्थाननिषेधेपि विनश्यदविनश्यतोः सहावस्थानस्यानिषिध्दत्वेन निरन्तरोत्पन्नयोस्तदुपपत्तेः। ननु रजतज्ञानाद्रजतार्थी रजते प्रवर्ततां नाम। पौरस्त्ये वस्तुनि कथं प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न। स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदयोर्ग्रहण- स्मरणयोः संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण वस्तुतः परस्परं विभिन्नयोरप्यभेदोचितसामानाधिकरण्य- व्यपदेशहेतुत्वोपपत्तेः। ग्रहणस्मरणयोः संनिहितरजतज्ञानसारूप्यं कथम्। यथा चैतत्तथा निशम्यताम्। संनिहितरजतगोचरं हि विज्ञानमिदमंशरजतांशयोरसंसर्गं नावगाहते। तयोः संसृष्टत्वेनासंसर्गस्यैवाभावात्। नापि स्वगतं

भेदम्। एकज्ञानत्वात्। एवं ग्रहणस्मरणे अपि दोषवशाद्विद्यमानमपीदमंशरजतांशयोरसंसर्ग भेदं नावगाहत इति। भेदाग्रहणमेव सारूप्यम्। तदुक्तं गुरुमतानुसारिभिः -

ग्रहणस्मरणे चेमे विवेकानवभासिनी। सम्यग्रजतबोधाच्च भिन्ने यद्यपि तत्त्वतः॥ तथापि भिन्ने नाभाते भेदाग्रहसमत्वतः। सम्यग्रजतबोधस्तु समक्षैकार्थगोचरः॥ ततो भिन्ने अबुध्दा च ग्रहणस्मरणे इमे। समानेनैव रूपेण केवलं मन्यते जनः॥ अपरोक्षावभासेन समानार्थग्रहेण च। अवैलक्षण्यसांवीत्तिरिति तावत्समर्थिता॥ व्यवहारोपि तत्तुल्यस्तत एव प्रवर्तते। (प्रक.प.4/33/37)

एवमगृहीतविवेकमापन्नसंनिहितरूप्यज्ञानसारूप्यं ग्रहणस्मरणद्वयमयथाव्यवहारहेतुरिति सिध्दम्। यद्येवमयथाव्यवहारो ग्रहण- स्मरणजन्यस्तर्हि पीतः शङ्ख इत्यादौ स न सिध्दस्तत्र तयोरभावादिति चेन्न। अगृहीतविवेकयोः प्राप्तसमीचीनसंसर्गज्ञानसारुप्यत्वे ग्रहणयोरेव व्यवहारसंपादकत्वोपपत्तेः। नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य पीतिमादोष वशाद्द्रव्यरहितो गृह्यते। शङ्खोप्यकलितशुक्लगुणः स्वरूपतो गृह्यते। तदनयोर्गुणगुणिनोः संसर्गयोग्ययोरसंसर्गाग्रह- सारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययावैलक्षण्याब्दवहार उपपद्यते। यथोक्तम् -

पीतशङ्खावबोधे हि पित्तास्येन्द्रियवर्तिनः। पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितो दोषतस्तथा॥ शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा न च गृह्यते। केवलं द्रव्यमात्रं तु प्रथते रूपवर्जितम्॥ गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि। भासमाने तयोर्बुध्दिरसंबन्धं न बुध्यते॥ सत्यपीतावभासेन समे भाते मती इमे। व्यवहारोपि तत्तुल्यं एवमत्रापि युज्यते॥ (प्रक. प. 4/48/51) इति।

नन्विदं रजतमिति भ्रान्तिज्ञानानभ्युपगमे रजतप्रसक्तेरसत्त्वान्नेदं रजतमिति निषेधः कथं कलधौताभावं बोधयतीति चेत्- नैष दोषः। भेदाग्रहप्रसञ्जितस्य शुक्तौ रजतव्यवहारस्य निषेधस्वीकारेण कल्पना लाघवसद्भावात्। तदुक्तं पञ्चिकाप्रकरणे -

मिथ्याभावोपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात्। रजतव्यवहारांशे विसंवादयतो नरात्॥ बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम्। प्रसज्यमानरजतव्यवहारानवारणात्॥ (प्रक. प. 4/38-39) इति।

तदनेन प्राचीनयोर्ज्ञानयोः सत्यत्वे कथं भ्रमत्वप्रसिध्दिरिति शङ्का पराकृता। अयथाव्यवहारप्रवर्तकत्वेन तदुपपत्तेः।

किं च नेदं रजतमिति बाधकावबोधो नाभावमवगाहते। भावव्यतिरेकेणाभावस्य दुर्ग्रहणत्वात्। यद्येवमङ्ग नास्तीति प्रत्ययस्य किमालम्बनम्। अपरथा माहाभानिकपक्षानुप्रवेश इति चेत्- मैवं भाषिष्ठाः। अभावस्य धार्मिप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरुप्यत्वेवावश्याभ्युपगमनीये दृश्ये प्रतियोगिन्यदृश्ये वा स्मर्यमाणेधिकरणमात्रबुध्देरेवनास्तीति व्यवहारोपपत्तावतिरिक्ता- भावकल्पनायां प्रमाणाभावात्। तदुक्तममृतकलायाम् -

अत्रोच्यते द्वयी संविद्वस्तुनो भूतलादिनः। एका संसृष्टविषया तन्मात्रविषया परा। तन्मात्रविषया वापि द्वयी साथ निगद्यते। प्रतियोगिन्यदृश्ये च दृश्ये च प्रतियोगिनि॥ तत्र तन्मात्रधीर्येयं स्मृते च प्रतियोगिनि। नास्तित्वं सैव भूभागे घटादिप्रतियोगिनः॥ (प्रक. प. 6/37/39) इति।

अत एव च प्राभाकरमतानुसारिभिः प्रमाणपारायणे प्रत्यक्षादीनिपञ्चैव प्रमाणानि प्रपञ्चितानि। नन्वेवमभावस्याभावे नकारस्य वैयर्थ्यमापद्येत। अनुशासनविरोधश्चापतेदिति चेत् - तदेतद्वार्तम्। एकोनपञ्चाशद्वर्णानां मध्ये कस्यापि वर्णस्याभावार्थत्वादर्शनेन वर्णस्य सतो नकारस्य तदर्थत्वानुपपत्तेः। न चैवमनुशासनविरोधः। तदन्यतदभावतद्विरुध्देष्वर्थेष्वनुशासनस्यैवमर्थः स्यात्। तथा हि- चेतनानां मध्ये कश्चन कस्यचिच्छत्रुः कश्चन कस्याचिन्मित्रं कश्चन कस्य चिदुदासीनस्तथैवाचेतनानामपि। तदन्यपदेन तदुदासीनो नकारार्थः। विरुध्दपदेन शत्रुर्नकारार्थः। तदभावपदेन मित्रं नकारार्थः। तथा चाब्राह्मणपद एवैतत्त्रयं प्रतीयते शूद्र इत्युदासीनो यवन इति शत्रुः क्षत्रिय इति मित्रम्। एवं सर्वत्र नञ्प्रयोगस्थले द्रष्टव्यमिति न कश्चिदभावो भावव्यतिरिक्तः संभवति। तस्मादुक्तया रीत्या भ्रमप्रसिध्दया विवादाध्यासिताः प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वाद्दण्डीति प्रत्ययवदिति सिध्दम्।

तदपरे न क्षमन्ते। इह खलु निखिलप्रेक्षावान्समीहिततत्साधनयोरन्यतरप्रवेदने प्रवर्तते। न च रजतमर्थयमानस्य शुक्तिकाशकलज्ञानं तद्रूपमनुभावयितुं प्रभवति। शुक्तिकाशकलस्य समीहिततत्साधनयोरन्यतरभावाभावात्। नापि रजतस्मरणं पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिकारणम्। तस्यानुभवपारन्त्र्यतयानुभवदेश एव प्रवर्तकत्वात्। नापि भेदाग्रहो व्यवहारकारणम्। ग्रहणनिबन्धत्वाच्चेतनेव्यवहारस्य। ननु न वयमेकैकस्य कारणत्वं ब्रूमहे येनैवमुपालभ्येमहि। किं त्वगृहीतविवेकस्य ज्ञानद्वयस्य प्राप्तसमीचीनपुरःस्थितरजतज्ञानसारूप्यस्येत्यनुक्तो-पालम्भोयमिति चेत्- तदप्ययुक्तम्। विकल्पासहत्वात्। तथा हि- समीचीनरजतावभाससारूप्यं भासमानं प्रवर्तकं सत्तामात्रेण वा। आद्ये विकल्पे भेदाग्रहापरपर्यायस्य सारूप्यस्य समीचीनसंनिभे इमे ज्ञाने इति विशेषाकारेण गृह्यमाणस्य प्रवृत्तिकारणत्वं किं वानयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहो विद्यत इति सामान्याकारेण गृह्यमाणस्य सारूप्यस्य। नाद्यः। समीचीनज्ञानवत्तत्संनिभज्ञानस्य तदुचितव्यवहारप्रवर्तकत्वानुपपत्तेः। न खलु गोसंनिभो गवय इत्यवभासो गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति। न द्वितीयः। व्याहतत्वात्। न खल्वनाकलितभेदस्यानयोरिति अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रह इति च प्रतिपत्तिर्भवति। अतः परिशेषात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहरूपस्य सारूप्यस्य व्यवहारकारणत्वमङ्गीकर्तव्यम्। एवमेवास्त्विवति चेत्- तर्हीदमिह संप्रधार्यम्- किमयं भेदाग्रहः समारोपोत्पादनक्रमेण व्यवहारकारणमस्तूतानु-त्पादितारोप एव स्वयमिति। न च द्वितीयः पक्ष एव श्रेयान्। तावतैव व्यवहारोत्पत्तावारोपस्य गौरवदोषदुष्टत्वादिति मन्तव्यम्। विशिष्टव्यवहारस्य विशिष्टाज्ञानपूर्वकत्वनियमेनाज्ञानपूर्वक-त्वानुपपत्तेः।

नन्वयं व्यवहारो नाज्ञानपूर्वक इत्यनाकलितपराभिसंधिः स्वसिध्दान्तसिध्दार्थाद्यदि कश्चिच्छङ्केत स प्रतिवक्तव्यः। शुक्तिकाविषयस्य ग्रहणस्यासमीहितविषयत्वेन रजतार्थिप्रवृत्तिहेतुत्वासंभवाद-न्वयव्यतिरेकाभ्यां रजतज्ञानस्य समीहितविषयत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वसंभवाच्चेदमर्थाभिसंभिन्न-ग्रहविविक्तस्यापि रजतस्मरणस्य कारणत्वं वक्तव्यम्। तच्च वक्तुं न शक्यते। जानाति इच्छति ततः प्रवर्तत इति न्यायेन ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानविषयत्वेन भाव्यम्। तथा

चेदंकारास्पदाभिमुखप्रवृत्तस्य रजतार्थिनस्तदिच्छानिबन्धनम्। अन्यथान्यदिच्छन्नन्यद्व्यवहरतीति व्याहन्येत। तथा च यदीदंकारास्पदं रजतावभासगोचरतां नाचरेत्कथं रजतार्थी तदिच्छेत्। यद्यरजतत्वाग्रहणादिति ब्रूयात्। रजतत्वाग्रहात्कस्मादयं नोपेक्षेतेति। युगपत्तद्भवभेदाग्रहाभेदाग्रहनिबन्धनाभ्यामुपादानोपेक्षाभ्यां पुरतः पृष्ठतश्चाकृष्यमाणः पुरुषो दोलायमानतया रूप्यारोपमन्तरेणोपादानपक्ष एव न व्यवस्थाप्यत इत्यनिच्छताप्यच्छमतिना समारोपः समाश्रयणीयः। यथाह- भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वमारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुस्मृत्य तज्जातीयत्वेनास्यापि तदनुमाय तदर्थी प्रवर्तत इति प्रथमः पक्षः प्रशस्यः।

न च तटस्थरजतस्मरणपक्षेपि हेतोर्गृहीतत्वेनायं मार्गः समान इति वाच्यम्। रजतत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वाभावात्। न च पक्षधर्मताया अभावेपि व्याप्तिबलाद्गमकत्वं शङ्कयम्। व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्। तदाहुः शबरस्वामिनः:- ज्ञातसंबन्धस्यैव पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्यैकदेशदर्शनाल्लिङ्गिविशिष्टधर्म्यैकदेशबुध्दिरनुमानमिति। आचार्योप्यवोचत्-

स एष चोभयात्मा यो गम्ये गमक इष्यते। असिध्देनैकदेशेन गम्यासिध्देर्न बोधकः॥ इति।

ननु भवत्पक्षेपि पुरःस्थितस्येदमर्थस्य परमार्थतो रजतत्वं नास्तीति न रजतत्वं धर्म्यैकदेश इति चेन्न। यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेनानुमित्याभासानुगुणस्यैकदेशस्य विद्यामानत्वात्। तथा च प्रयोगः - विवादाध्यासितं रजतज्ञानं पुरोवर्तिविषयं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्। यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं यथोभयवादिसंमतं सत्यरजतज्ञानम्। विवादपदं शुक्तिशकलं रजतज्ञानविषयोऽव्यवधानेन रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वाद्रजतपदसमानाधिकरणपदान्तरवाच्यत्वाद्वा वस्तुरजतवत्।

यदुक्तं रजतज्ञानस्य शुक्तिकालम्बनत्वेनुभवविरोध इति तदप्ययुक्तम्। विकल्पासहत्वात्। तथा हि- तत्र किं रजताकारप्रतीतिं प्रति शुक्तेरालम्बनत्वेनुभवविरोध उद्भाव्यत इदमंशस्य वा। नाद्यः। अनङ्गीकारपराहतत्वात्। न द्वितीयः। इदंतानियतदेशाधिकरणस्य चाकचक्यविशिष्टस्य वस्तुनो रजतज्ञानालम्बनत्वमनवलम्बमानस्य भवत एवानुभवविरोधात्। इदं रजतमिति सामानाधिकरण्येन पुरोवर्तिन्यङ्गुलिनिर्देशपूर्वकमुपादानादिव्यवहारदर्शनाच्च।

यच्चोक्तम्-दोषाणामौत्सर्गिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिबन्धकतया विपरीतकारित्वं नास्तीति। तदप्ययुक्तम्। दावदग्धवेत्रबीजादौ तथा दर्शनात्। न च दग्धस्य वेत्रबीजत्वं नास्तीति मन्तव्यम्। श्यामस्य घटस्य रक्ततामात्रेण घटत्वनिवृत्तिप्रसङ्गात्। ननु घटोयमित्यनुवृत्तयोः प्रत्ययप्रयोगयोः सद्भावाध्दटत्वस्य सद्भाव इति चेन्न। अत्रापीदं वेत्रबीजमिति तयोः समानत्वात्। तथा भस्मकदोषदूषितस्य जाठराग्नेर्बह्वन्नपचनसामर्थ्यं दृश्यते। न च बह्वन्न पचनसामर्थ्यं जाठरस्यैव जातवेदसो न भस्मकव्याधेरिति वक्तुं युक्तम्। तस्य मन्दमल्पपचनसामर्थ्येपि सहसा महत्पचनस्य भस्मकव्याधिसाहायकमन्तरेणानुपपत्तेः। अन्यथा सर्वेषां तथापत्तेः किं च ज्ञानानां यथार्थव्यवहारकारणत्वेपि दोषवशादयथार्थव्यवहारकारणत्वमङ्गीकुर्वाणो भवानेव पर्यनुयोज्यो भवति। तदुक्तं भाष्ये-यश्चोभयोः समानो दोषो द्योतते तत्र कश्चोद्यो भवतीति। अत्राप्युक्तम् -

यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे॥ इति।

तथापि मामकस्यानुमानस्य किं दूषणं दत्तमासीत्। यद्यनुमानदूषणं विना न परितुष्यति हन्त कालात्ययापदिष्ठता। कृष्णवर्त्मानुष्णात्वानुमानवत्। एतावन्तं कालं यदिदं रजतमित्यभादसौ शुक्तिरिति प्रत्यक्षेण प्राचीनप्रत्ययस्यायथार्थत्वं प्रवेदयता यथार्थत्वानुमानस्यापहृत-विषयत्वाद्बाध्यत्वसंभवात्।

यच्चोक्तं स्वगोचरव्यभिचारे सर्वानाश्वासप्रसङ्ग इति। तदसाम्प्रतम्। संविदां क्वचित्संवादिव्यवहारजनकत्वेपि न सर्वत्र तच्छङ्कया प्रवृत्त्युच्छेद इति यथा तावके मते तथा मामकेप्यसौ पन्था न वारित इति समानयोगक्षेमत्वात्। तौतातितमतमवलम्ब्य विधिविवेकं व्याकुर्वाणैराचार्यवाचस्पतिमिश्रैर्बोधकत्वेन स्वतः प्रमाण्यं नाव्यभिचारेणेति न्यायकणिकायां प्रत्यपादि। तस्मादविश्वासशङ्कानवकाशं लभते।

ननु माध्यमिकमतावलम्बनेन रजतादिविभ्रमालम्बनमसदिति चेत्-तदुक्तम्। असतोऽपरोक्ष-प्रतिभासायोग्यत्वात्। तदुपादित्सयाप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च। ननु विज्ञानमेव वासनादिस्वकारणसामर्थ्या-सादितदृष्टान्तसिध्दस्वभावविशेषमसत्प्रकाशनसमर्थनमुपजातम्। असत्प्रकाशनशक्तिरविद्या संवृतिरिति पर्यायाः। तस्मादविद्यावशादसन्तो भान्तीति चेत्-तदपि वक्तुमशक्यम्। शक्यस्य

दुर्निरूप्यत्वात्। किमत्र शक्यं कार्यं ज्ञाप्यं वा। नाद्यः। असतः कारणत्वानुपपत्तेः। न द्वितीयः। शक्यस्य कारणत्वेनाङ्गीकृतत्वात्। ज्ञानादन्यस्य ज्ञानस्यानुपलब्धेश्च। उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञाप्यत्वेन ज्ञापकारान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेश्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया विज्ञानं सद्रूपमेवासतः प्रकाशकमिति कक्षीक्रियत इति चेत् अत्र देवानांप्रियः प्रष्टव्यः पुनः। असौ सदसतोः संबन्धो निरूप्य निरूपकभावोऽविनाभावो वा। नाद्यः। असत उपकाराधारत्वायोगेनानुपकृततया निरूप्यत्वानुपपत्तेः। न चरमः। धूमधूमध्वजयोरिव तदुत्पत्तिलक्षणस्य शिंशपावृक्षयोरिव तादात्म्यलक्षणस्य वा अविनाभावनिदानस्य सदसतोरसंभवात्। तस्माद्विज्ञानमेवासत्प्रकाशक-मित्यसद्वादिनामयमसत्प्रलाप इत्यारोप्यमाणं नासत्।

ननु विज्ञानवादिनयानुसारेण प्रतीयमानं रजतं ज्ञानात्मकम्। तत्र च युक्तिरभिधीयते- यद्यथानुभूयते तत्तथा। अन्यथात्वं तु बलवद्बाधकोपनिपातादास्थीयत इत्युभयवादिसंमतोर्थः। तत्र च नेदं रजतमिति निषिध्देदंभावं रजतमर्थादान्तरज्ञानरूपमवतिष्ठते। न चेदंतया निषेधे सत्यनिदंतया च बहिरपि व्यवस्थोपपत्तेः कुतः संविदाकारतेति वाच्यम्। व्यवहितस्यापरोक्ष-त्वानुपपत्तावपरोक्षस्य विज्ञानस्य कक्षीकर्तव्यत्वात्। तथा च प्रयोगः- विवादपदं विज्ञानाकारः संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वाद्विज्ञानवदिति। तदनुपपन्नम्। विकल्पासहत्वात्। बाधकोवबोधः किं साक्षाज्ज्ञानाकारतां बोधयत्यर्थाद्वा। नाद्यः। नेदं रजतमितिप्रत्ययस्य रजतविवेकमात्रगोचरस्य ज्ञानाभेदगोचरायामनुभवविरोधात्। नेदं रजतमिति रजतस्य पुरोवर्तित्वप्रतिषेधो ज्ञानाकारतां कल्पयतीति चेत्- तदेतद्वार्तम्। प्रसक्तप्रतिषेधात्मनो बाधकावबोधस्य तत्रैव सत्वात्प्रतिषेधोपपत्तेः। विज्ञानाकारत्वसाधनमप्यविज्ञानाकारे बहिष्ठे साक्षिप्रत्यक्षे भावरूपाज्ञाने वर्तत इति सव्यभिचारः।

नन्वन्यथाख्यातिवादिमतानुसारेण रजतस्य देशान्तरसत्त्वेन भाव्यम्। अन्यथा तस्य प्रतिषेधप्रतियोगित्वानुपपत्तेः। न हि कश्चित्प्रेक्षावाञ्शशविषाणं प्रतिषेध्दुं प्रभवति। तदुक्तम् -

व्यावर्त्याभावत्तैव भाविकी हि विशेष्यता। अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिताः। (न्या.कु.3/2) इति।

तथा च तस्य देशान्तरसत्त्वमाश्रयणीयमिति चेत्- तदपि न प्रमाणपध्दतिमध्यास्ते। असतः संसर्गस्येव कलधौतस्य निषेधप्रतियोगित्वोपपत्तेः।

नन्विदं रजतमिति ज्ञानमेकमनेकं वा। न तावदाद्यः। अपसिध्दान्तापत्तेरसंभवाच्च। तथा हि। शुक्तीदमंशेन्द्रियसंप्रयोगादिदमाकारान्तःपरिणामरूपमेकं ज्ञानं जायते। न च तत्र कलधौतं विषयभावमाकल्पयितुमुत्सहते। असंप्रयुक्तत्वात्तस्य। विषयत्वाङ्गीकारे सर्वज्ञत्वापत्तेः। न च चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायितया तज्ज्ञानस्य तज्जन्यत्वं वाच्यम्। इदमंशज्ञानोत्पत्तौ तदुपक्षयोपपत्तेः। न चापि संस्काराद्रजतज्ञानस्य जन्म। स्मृतित्वापत्तेः। अथेन्द्रियदोषस्य तत्करणत्वम्। तदप्ययुक्तम्। स्वातन्त्र्येण तस्य ज्ञानहेतुत्वानुपपत्तेः। न हि ग्रहणस्मरणाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति। तस्मादिदमंशरजततादात्म्यविषयमेकं विज्ञानं न घटते। नाप्यनेकमख्यातिमतापत्तेरिति चेत् -

उच्यते। प्रथमं दोषकलुषितेन चक्षुषेदंतामात्रविषयान्तःकरणवृत्तिरुत्पद्यते। अनन्तरं तया वृत्त्या चैतन्यावरणाभिभवे सति तच्चैतन्यमभिव्यज्यते। पश्चादिदमंशचैतन्यनिष्ठा अविद्या रागादिदोषकलुषिता कलधौताकारेण परिणमते। इदमाकारन्तःकरणापरिणामावच्छिन्न-चैतन्यनिष्ठा कलधौतगोचरपरिणामसंस्कारसचिवा कलधौतज्ञानाभासाकारेण परिणमते। तौ च रजतवृत्तिपरिणामौस्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनाव्यवधानेन भास्येते। तथा च सवृत्तिकाया अविद्यायाः साक्षिभास्यत्वाभ्युपगमे वृत्त्यन्तरवेद्यत्वाभावान्नानवस्था। यद्यप्यन्तःकरणवृत्ति-रविद्यावृत्तिश्चेति द्वे इमे ज्ञाने तथापि विषयाधीनं फलम्। ज्ञातो घट इति विषयावच्छिन्नतया फलप्रतीतेः तद्विषयश्च सत्यमिथ्याभूतयोरिदमंशरजतांशयोरन्योन्यात्मकतयैकत्वमापन्नः। तस्माद्विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वाज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते। तदुक्तम्।

शुक्तीदमंशचैतन्यस्थिताविद्या विजृम्भते। रागादिदोषसंस्कारसचिवा रजतात्मना॥ इदमाकार-वृत्त्यक्तचैतन्यस्था तथाविधा। विवर्तते तद्रजतज्ञानाभासात्मनाप्यसौ॥ सत्यमिथ्या-त्मनोरैक्यादेकस्तद्विषयो मतः। तदायत्तफलैकत्वाज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते॥ इति॥

पञ्चपादिकायामपि फलैक्याज्ज्ञानैक्यमुपचर्यत इत्यभिप्रायेण सा चैकमेव ज्ञानमेकफलं जनयति (प.पा.पृ9प.15) इत्युक्तम्।

ननु शुक्तिकामस्तके भाव्यमानस्य कलधौतस्य तत्रैव सत्यत्वाभ्युपगमे नेदं रजतमिति निषेधः कथं प्रभवेतिदि चेन्न। प्रातिभासिकसत्यत्वेपि व्यावहारिकसत्यत्वाभावेन प्रतिपन्नोपाधौ प्रतियोगित्वसंभवात्। तदुक्तं पञ्चपादिकाविवरणे (पृ.31.प.1)- त्रिविधं सत्त्वम्। परमार्थसत्त्वं ब्रह्मणः। अर्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वं मायोपाधिकमाकाशादेः। अविद्योपाधिकं सत्त्वं रजतादेरिति। अन्यत्राप्युक्तम् -

कालत्रये ज्ञातृकाले प्रतीतिसमये तथा। बाधाभावात्पदार्थानां सत्त्वत्रैविध्यमिष्यते॥ तात्त्विं ब्रह्मणः सत्त्वं व्योमादेर्व्यावहारिकम्। रूप्यादेरर्थजातस्य प्रातिभासिकमिष्यते॥ इति। लौकिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं लौकिकेवधौ। तत्प्रातिभासिकं सत्त्वं बाध्यं सत्येव मातरि॥ वैदिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं वैदिकेवधौ। तद्व्यावहारिकं सत्त्वं बाध्यं मात्रा सहैव तत्॥ इति च।

ततः ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या भ्रान्तिगोचरस्य मायामयस्य रजतादेः सदसद्विलक्षणत्व-लक्षणमनिर्वचनीयत्वं सिध्दम्। तमवोच च्चित्सुखाचार्यः-

प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत्। गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः॥ (चित्सु.पृ.79) इति।

ननु मायाविद्ययोः स्वाश्रयव्यामोहहेतुत्वतदभावाभ्यां भेदस्य जागरुकत्वेनाविद्यामयत्वे वक्तव्ये मायामयत्वोक्तिरारोप्यस्यायुक्तेति चेत्- तदयुक्तम्। अनिर्वचनीयत्वतत्त्वाभासप्रतिबन्धकत्वादि-लक्षणजातस्य मायाविद्ययोः समानत्वात्। किं चाश्रयशब्देन द्रष्टोच्यते कर्ता वा। नाद्यः। मन्त्रौषधादिनिमित्तमायादर्शिनस्तस्य व्यामोहदर्शनात्। न द्वितीयः। विष्णोः स्वाश्रितमाययैव रामावतारे मोहितत्वेन तत्र मायावित्वस्याप्रयोजकत्वात्। बाधनिश्चयमन्त्रादिप्रतीकारबोधयोरेव प्रयोजकत्वात्। अपरथा पङ्ग्वन्धवत्कर्तापिव्यामुह्येत। न चेच्छानुविधानाननुविधानाभ्यां तयोर्भेद इति भणितव्यम्। मायास्थले मणिमन्त्रौषधादिप्रयोगवदविद्यास्थलेपि द्विचन्द्रकेशोण्ड्रकादिविभ्रम-निमित्ताङ्गुल्यवष्टम्भादावपि स्वातन्त्र्योपलम्भात्। अत एव तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिभाष्यादिषु

मायाविद्ययोरभेदेन व्यवहारः संगच्छते। क्वचिद्विक्षेपप्राधान्येनावरण- प्राधान्येन च मायाविद्ययोर्भेदे तद्व्यवहारो न विरुध्यते। तदुक्तम् -

माया विक्षिपदज्ञानमीशेच्छावशवर्ति वा। अविद्याच्छादयत्तत्त्वं स्वातन्त्र्यानुविधायि वा॥ इति।

नन्वविद्यासद्भावे किं प्रमाणम्। अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीति प्रत्यक्षप्रतिभास एव। ननु ज्ञानाभावविषयोयं नाभिप्रेतमर्थं गमयतीति चेत्- न तावदनुपलब्धिवादिनश्चोद्यमेतत्। परोक्ष-प्रतिभासहेतुत्वात्तस्याः। अयमपि परोक्षप्रतिभास एवेति चेत्- न तावल्लिङ्गशब्दानुपपद्य-मानार्थजन्यः। ज्ञातकरणत्वात्तेषाम्। न चैतत्सामग्रीकाले ज्ञानमस्ति। अनुभूयते वा। अनुपलब्ध्या जन्यत इति चेत्- न तावदियमज्ञाता करणम्। प्रत्यक्षेतरस्य ज्ञातकरणत्व-नियमात्। नापि ज्ञातैव करणम्। अनुपलब्ध्यनवस्थानात्। न च यथा परेषामभावग्रहणे योग्यानुपलब्धिः सहकारिणी तथा नः करणमिति शङ्कयम्। ज्ञानकरण इव सहकारिणि ज्ञातत्वनियमाभावात्। अस्तु वा तथा ज्ञेयाभावग्रहणे करणम्। ज्ञानाभावग्रहणेकरणं न भवत्येवेति वक्ष्यते।

प्रत्यक्षाभाववादे तु प्रत्यक्षेण तावध्दर्मिप्रतियोगिज्ञानयोः सतोरात्मनि ज्ञानमात्राभावग्रहणं न ब्रूयात्। घटवति भूतले घटाभावस्येव ज्ञानमात्राभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तयोरसतोस्तु सुतराम्। कारणाभावात्। अतोपि योग्यानुपलब्ध्या वा फललिङ्गाद्यभावेन वात्मनि ज्ञानमात्राभावग्रहणं दुर्लभमिति परमतेप्ययं न्यायः समानः। तदेवमात्मनि प्रत्यक्षेण वान्येन वा ज्ञानमात्राभावस्य ग्रहणमशक्यमिति स्थितम्।

ननु ज्ञानविशेषाभावः प्रत्यक्षेण गृह्यताम्। न तावत्स्मरणाभावः। अभावग्रहणे प्रतियोगिस्मरणस्य कारणत्वात्। नाप्यनुभवाभावः। तस्यावर्जनीयत्वात्। नन्वात्मति घटानुभवाभावः प्रत्यक्षविषयस्तर्ह्यहमज्ञ इति ज्ञानसामान्यवचनो ज्ञानातिज्ज्ञानविशेषेऽनुभवे लक्षणया वर्तनीयः। लक्षणा च संबन्धेनुपपत्तौ च सत्यां वर्तते। संबन्धस्तावदनुभवत्व-ज्ञानत्वयोरेकव्यक्तिसमावेशो व्याप्यव्यापकभावो वा विद्यत एव। अनुपपत्तिं तु न पश्यामः। नन्वनुभवाभावे प्रत्यक्षस्य प्रमेयलाभस्तेनैव तस्यार्थवत्ता सिध्यति। सत्यम्। प्रयोजन-

मेतन्नानुपपत्तिः। अन्योन्याश्रयात्। नन्वहमज्ञ इत्यत्र नञ् आत्मनि ज्ञानमात्राभावं न ब्रूते। ज्ञानवति तस्मिंस्तदभावात्। नाप्यनुभवाभावम्। ज्ञानोक्तेस्तदनभिधायकत्वात्। नैरर्थक्यं च न युक्तमित्यनयैवानुपपत्त्या लक्षणेति चेत्- उक्तलक्षणैवाविद्या तदर्थोस्तु। संदेह इति चेन्न। असमत्वात्कोटिद्वयस्य। अन्यत्र हि प्रतियोगिनिवृत्तिर्नञर्थः। अत्र तु प्रतियोगिव्याप्यनिवृत्तिरिति। जानाति समभिव्याहृतस्य नञः क्वचिदुक्तलक्षणाविद्याविषयत्वसिध्दिमन्तरेण न संदेह इत्यवश्यंभावेन सैव जानातिसमभिव्याहृतस्य नञः सर्वत्र तद्विषयत्वमवगमयति विलुम्पति ज्ञानाभावकोटयन्तरमिति क्व संदेहावकाशः। तदेवं लक्षणाहेत्वभावेऽनुभवाभावोप्यात्मनि न प्रत्यक्षेण गृह्यत इति परिशेषादुक्तलक्षणाविद्यैवाज्ञ इति प्रतिभासस्य विषय इति स्थितम्।

अस्तु वा ज्ञानाभावप्रतिभासः। अयमभावश्च प्रतियोगी यत्र निषिध्यते न ततस्तत्त्वान्तरमन्यदधिकरणभावात्। मा भूदन्य भावत्वमन्याभावत्वं तु स्यात्। ननु तदपि विरुध्दम्। सत्यं सति भेदे। स च प्रमाणात्। तच्च सति प्रतियोग्यभावाधिकरणतस्तत्त्वान्तरे। ननु घटवति भूतले घटाभावमितिव्यवहृती स्यातामिति चेत्- मा भूतामेते प्रतियोगिना सहानुभूयमानेधिकरणे। प्रतियोगिस्मरणे सत्यनुभूयमानेधिकरणे तु स्याताम्। एवमप्युपपत्तौ न तत्त्वान्तरविषयत्वं कल्प्यम्। कानुपपत्तिरिति चेद्बाधकाभावस्तावदुक्त एव। बाधकं तु कल्पनागौरमेव। तथा हि तत्त्वान्तरत्वं तावेदकं कल्प्यम्। तस्यापरोक्षत्वायेन्द्रियसंनिकर्षः कल्प्यः। स च संयोगादिर्न भवतीति संयुक्तविशेषणत्वादिः कल्प्य इत्यतो वरमुक्तलक्षणस्याधिकरणस्य व्यवहारविषयेङ्गीकारः। सति चैवं ज्ञानाभावेनापि प्रतियोगिस्मृतौ सत्यामनुभूयमानमधिकरणं ज्ञातैव। स च न केवलमन्तःकरणम्। जडत्वात्। नापि केवल आत्मैव। अपरिणामित्वादगुणत्वाच्च। अत उभयोरभेदाध्यासः। आत्माध्यासश्चोक्तलक्षणा-विद्यात्मेत्यायातमविद्यायामेवाहमज्ञ इति प्रतिभासः प्रमाणमिति।

अनुमानं च - विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेश-गतवस्त्वन्तरपूर्वक प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्। अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति। वस्तुपूर्वकमित्युक्त आत्मवस्तु पूर्वकत्वेनार्थान्तरता। तदर्थं वस्त्वन्तरेति। तथापि विषयभूते

वस्त्वन्तरेर्थान्तरता। तदर्थं स्वदेशगतेति। अदृष्टादिकं प्रत्यादेष्टुं स्वनिवर्त्येति। उत्तरज्ञाननिवर्त्यं प्रथमज्ञानं निवर्तयितुं स्वविषयावरणेति। प्रागभावं प्रतिक्षेप्तुं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति। स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्ते विषयेणार्थान्तरता। तदर्थं विषयावरणेति। तादृशमन्धकारं व्यासेध्दुं स्वनिवर्त्येति। विषयगतामज्ञाततां निराकर्तृं स्वदेशगतेति। मिथ्याज्ञानमपोहितुं वस्त्वन्तरेति। धारावाहिकविज्ञाने व्यभिचारं व्यासेध्दुमप्रकाशितेति। मध्यवर्तिप्रदीपप्रभायां साध्यसाधनवैधुर्यप्रतिरोधाय प्रथमोत्पन्नविशेषणम्। सौरालोकव्याप्तदेशस्थप्रदीपप्रभाप्रतिक्षेपाया-न्धकारेति। न च ज्ञानसाधके प्रमाणे व्यभिचारः शङ्कनीयः। विप्रतिपन्नं प्रत्यसत्त्वनिवृत्तिमात्रस्य प्रमाणकृत्यत्वात्। तदुक्तं देवताधिकरणे कल्पतरुकारैरनुमानादि-भिरसत्त्वनिवृत्तिः क्रियत इति। ननु साधनविकलो दृष्टान्त इति चेन्न। प्रकाशशब्देन तमोविरोध्याकारस्य विवक्षितत्वात्। तदुक्तं विवरणविवरणे सहजसर्वज्ञविष्णुभट्टोपाध्यायैः - न चात्र पक्षदृष्टान्तयोरेकप्रकाशरूपानन्वयः शङ्कनीयः। तमोविरोध्याकारो हि प्रकाशशब्दवाच्यः। तेनाकारेणैक्यमुभयत्रास्तीति। नरेन्द्रगिरिश्रीचरणौस्त्वित्थमुक्तम्अप्रकाशितप्रकाशव्यवहारहेतुत्वं हेत्वर्थः। तस्य चोभयत्रानुगतत्वान्नासिध्दयादिरिति।

श्रुतेश्च। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः (श्वे.1/10) इत्यादिका श्रुतिः।

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते। योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः॥ इति च।

एतेनैतत्प्रत्युक्तं यदुक्तं भास्करेण क्षपणकचरणं प्रमाणशरणे भेदाभेदवादिनां भावरूपज्ञानं नास्ति किं तु ज्ञानाभाव इति। तथा च भास्करप्रणीतशारीरकमीमांसाभाष्यग्रन्थः। यदेव पररूपादर्शनं सैवाविद्येति भावरूपाज्ञानानभ्युपगमे जीवेश्वरादिविभागा- नुपपत्तेः। न च भाविकः परमात्मनोंशो जीव इति वाच्यम्।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्॥ (6/19) इत्यादिश्रुतिविरोधात्।

केचन शाक्ताः - शक्तिं मायाशब्दार्थभूतां जगत्कारणत्वेनाङ्गीकृतां सत्यामभ्युपेत्य मातुलिङ्गगदाखेटविधारिणी महालक्ष्मीस्तस्याः प्रथमावतार इति वर्णयन्ति। सा च कालरात्रिः सरस्वतीति द्वे शक्ती उत्पाद्य ब्राह्मणं पुरुषं श्रियं च स्त्रियमुत्पादयामास। स्वयं मिथुनं जनयित्वा

स्वसुते अप्याह-अहमिव युवामपि मिथुनमुत्पादयतमिति। ततः कालरात्रिर्महादेवं पुरुषं स्वरां स्त्रियं च जनयामास। सरस्वती च विष्णुं पुरुषं गौरीं च स्त्रियमुदपादयत्। ततश्चादिर्विवाहमकरोदकारयच्च। एवं ब्रह्मणे स्वरां विष्णवे श्रियं शिवाय गौरीं दत्त्वा शक्तियुक्तानां तेषां सृष्टिस्थितिसंहाराख्यानि कर्माणि प्रत्यपादयदिति। तदेतन्मतं श्रुत्यादिमूलप्रमाणविधुरतया स्वोत्प्रेक्षामात्रपरिकल्पितमिति स्वरूपव्याक्रियैव निराक्रियेत्युपेक्षणीयम्। ततश्चानिर्वचनीयानाद्यविद्यालसितः प्रत्यगात्मनि प्रतीयमानः प्रमातृत्वादिप्रपञ्च इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

ननु किमर्थं प्रमातृत्वादीनामाविद्यकत्वं निगद्यते। ब्रह्मज्ञानेन निवर्तनाय जीवस्य ब्रह्मभावाय वा। न प्रथमः। शास्त्रप्रामाण्यादेव सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तेरूपपत्तेः। उपलम्भाच्च। तथाहि -

सेतुं दृष्ट्वा विमुच्यत ब्रह्महा ब्रह्महत्यया।

इत्यादिना पापं सनीस्रस्यते। विषयदोषदर्शनेन रागो दन्दह्यते। ताक्ष्र्यध्यानेन विषं शम्यते। एवं कतृत्वादिबन्धः पारमार्थिकोपि तत्त्वज्ञानेन निवर्त्येत। न चरमः। औपाधिकस्य जीवभावस्योपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ ब्रह्मभावसंभवात्। तस्माद्बन्धस्याविद्यकत्व- वाचोयुक्तिः सावद्येति चेत्- नैतदनवद्यम्। सत्यस्यात्मवज्ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः। बन्धस्य मिथ्यात्वमन्तरेण शास्त्रप्रामाण्यादपि तदसिध्देश्च। शास्त्रमपि।

लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेपि बोधकः।

इति न्यायेन लोकावलोकितां पदशक्तिं पदार्थयोग्यतां चोररीकृत्य प्रचरतीति। अपरथा आदित्यो यूपः (तै.ब्रा.2/1/5) यजमानः प्रस्तरः (तैसं.1/7/4) इयादिवाक्यस्तोमस्य यथाश्रुतेर्थे प्रामाण्यापत्तेः। वैदिक्याः क्रियायाः समक्षक्षयितया पारत्रिकफलकरणत्वान्यथानुपपत्त्या अपूर्वाङ्गीकरणानुपपत्तिश्च। लोके च शुक्तिव्यक्तितत्त्वाभिव्यक्तावपनीयमानस्यारोपितस्य मिथ्यात्वदृष्टौ तद्दृष्टान्तावष्टम्भेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारविद्यापनोद्यस्याविद्यकस्य बन्धस्य मिथ्यात्वानुमानसंभवात्। विमतं मिथ्या अधिष्ठानत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाच्छुक्तिकारूप्यवदिति। न च विमतं सत्यं भासमानत्वादिति प्रतिप्रयोगे समानबलतया बाधप्रतिरोधः। प्रतिरोधभियान्यतरदोषत्वसंभवादिति वदितव्यम्। मरुमरीचिकोदकादौ सव्यभिचारात्। अबाधितत्वेन विशेषणान्न

दोष इति चेत्- मैवं भाषिष्ठाः। विशेषणासिध्देः। तत्रेदं भवान्पृष्टो व्याचष्टाम्। कतिपयपुरुष-कतिपयकालाबाधितत्वं हेतुविशेषणं क्रियते सर्वथा बाधवैधुर्यं वा। न प्रथमः।

यत्नेनानुमितोप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः। अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते॥ (वाक्यप.1/34)

इति न्यायेन त्रिचतुरप्रतिपत्तृप्रतिपादितस्यापि प्रतिपत्त्रन्तरेण प्रकारान्तरमुररीकृत्य प्रतिपादनात्। नापि चरमः। सर्वधा बाधबैधुर्यस्यासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वात्। यद्येवं हन्त तर्हि ज्ञानात्मनोपि सत्यत्वं नावगम्यत इति चेत्-मैवं मंस्थाः। तत्सत्यं स आत्मा (छा.6/8/7) इत्यागमसंवादगतेः। न च प्रपञ्चेप्ययं न्याय इति मन्तव्यम्। तादृशस्यागमस्यानुपलम्भात्। प्रत्युताद्वितीयत्वं श्रावयन्त्याः श्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्व एव पक्षपातात्। ननु कल्पनामात्रशरीरस्य पक्षसपक्षविपक्षादेः सर्वसुलभत्वेन जयपराजयव्यवस्थाया कथं कथा प्रथेत। कात्र कथंता।

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः। (श्लो.वा.1/1/2 सूत्रे) इति न्यायेन त्रिचतुरकक्ष्याविश्रान्तस्य तत्तदाभासलक्षणानालिङ्गितस्य दूषणभूषणादेस्तत्र कथाङ्गत्वा-ङ्गीकारात्। अत एवोक्तं खण्डनकारेणव्यावहारिकीं प्रमाणसत्तामादाय विचारारम्भः (ख.पृ.44) इति। न च भेदग्राहिभिः प्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्जघन्यतेतिशङ्कयम्। ब्रह्मणि पारमार्थिकसत्यत्वेन तदावेदिकायास्तत्त्वावेदन- लक्षणप्रामाण्यायाः श्रुतेर्व्यावहारिकप्रमाणभावानां प्रत्यक्षादीनां च विभिन्नविषयतया परस्परं बाध्यबाधकभावासंभवात्। तदप्युक्तं तेनैव -

तदद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः। नानुमानादि तं कर्तुं तवापि क्षमते मते॥ (ख.1/20)

धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ। क्षेमुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ॥ (ख.1/24)

तस्मात्तत्वज्ञानेन निवर्तनायास्य बन्धस्याज्ञानकल्पितत्वमङ्गीकर्तव्यम्। यत उक्तं यतो ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमिति।

यदुक्तं सत्यस्यापि दुरितस्य सेतुदर्शनेन निवृत्तिरूपलभ्यत इति। तदयुक्तम्। विहितक्रियानुष्ठानेन जनितस्य धर्मस्याधर्म- निवर्तकत्व ध्रौव्यात्। धर्मेण पापमपनुदन्ति (म.ना.22/1) इति श्रुतेः। प्रमाणवस्तुपरतन्त्रशालिन्या दर्शनक्रियायाश्चोदितपुरुषप्रयत्नतन्त्रत्वाभावेन विधानासंभवात्।

ब्रह्महत्यां प्रमुच्येत तस्मिन्स्नात्वा महोदधौ।

इत्यादिस्मृतिविहितब्रह्मचर्याङ्गसहितदूरतरदेशगमनसाध्यब्रह्महननिवृत्तिफलकसेतुस्नानप्रशंसार्थत्वात्। यस्य हि दर्शनमात्रेणैव दुरितोपशमः किमुत स्नानेन। अन्यथा दूरगमनानर्थक्यं प्रसज्जेत। तत्र खरादीनामप्यनर्थनिवृत्तिरापतेत्। अन्धस्य न स्याच्च। ननु -

अग्निचित्कपिला राजा सती भिक्षुर्महोदधिः। दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तत्मात्पश्येत नित्यशः॥

इति क्वचिद्दर्शनक्रियाया अपि विधानं दरीदृश्यत इति चेत्- मैवं वोचः। तत्राप्यनयैवानुपपत्त्याग्निचिदाद्यर्घपरिचर्यादावेव तात्पर्यावधारणात्। यच्चोक्तं विषयदोषदर्शनाद्रागो दन्दह्यत इति। तत्र विषयदोषदर्शनेन विरोधभूतानभिरतिसंज्ञकवैराग्यैकप्रादुर्भावाद्रागनिवृत्तौ तददर्शनमात्रमिति न व्यभिचारः। यदपि तार्क्ष्यध्यानादिना विषादि सत्यं विनश्यतीति। तन्न श्लिष्यते। तत्रापि मन्त्रप्रयोगादिक्रियाया एव विषाद्यपनोदकत्वात्। ध्यानस्य प्रमात्वाभावाच्च। यदवाद्यौपाधिकस्य जीवभावस्योपाधिकनिवृत्या निवृत्तौ ब्रह्मभावोपपत्तेर्न तदर्थमर्थवैतथ्यकथनमिति। तदपि काशकुशावलम्बनकल्पम्। विकल्पासहत्वात्। किमुपाधेः सत्यत्वमभिप्रेत्य मिथ्यात्वं वा। न प्रथमः। प्रमाणाभावात्। नापरः। इष्टापत्तेः। तस्मादाविद्यको भेद इति श्रुतावद्वितीयत्वोपपत्तयेऽभिधीयते न तु व्यसनितया।

यदि वस्तुतः सर्वोपद्रवरहितमात्मतत्त्वं तर्हि कथंकारं देहादिरूपं कारागारं कारंकारं पुनःपुनस्तत्र प्रविशति। तदतिफल्गु। अविद्याया अनादित्वेन दत्तोत्तरत्वात्। अतो निवृत्त्युपाय एवान्वेषणीयः प्रेक्षावता। न तु विस्मयः कर्तव्यः। ततश्च तत्त्वमस्यादिविद्यया तदविद्यानिवृत्तौ निरतिशयानन्दात्मलाभरूपपरमपुरुषार्थः सेत्स्यति। तथा चापस्तम्बस्मृतिः - आत्मलाभान्न परं विद्यत इति। नन्वसौ नित्यलब्धः। न हि स्वयमेव स्वस्यालब्धो भवति। सत्यम्। किंत्वनादिमायासंबन्धात्क्षीरोदक- वत्समुदाचारवृत्तितां न लभते। तथा च यथा शबरादिभिर्बाल्यात्स्वसुतैः सह वर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मानमवगच्छन्बन्धुभिर्य एवंभूतो राजा स त्वमसीति बोधिते स्वरूपे लब्धस्वरूप इव भवति तथा वेश्यास्थानीययानाद्यविद्यया स्वभावान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसीत्यादिकया श्रुत्या स्वभावं नीयते एतदाहुस्त्रैविद्यवृध्दाः -

नीचानां वसतो तदीयतनयै सार्धं चिरं वर्धितस्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा। संवादे महदादिभिः सह वसंस्तद्वद्भवेत्पुरुषः स्वात्मानं सुखदुःखजालकलितं मिथ्यैव धिङ्मन्यते॥ दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृताम् राजा स त्वमसीति रक्षितृमुखाच्छ्रुत्वा यथावत्स तु। राजीभूय जयार्थमेव यतते तद्वत्पुमान्बोधितः श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते॥

एतेनैतत्प्रत्युक्तं यदुक्तं परैः किं द्वयोस्तादात्म्यमेकस्य वा। नाद्यः। अद्वैतभङ्गप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। असंभवादिति। तन्न। अविद्यापरिकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वेन तत्त्वमस्यादितादात्म्य-वादप्रामाण्योपपत्तेः। तौ च पर्यनुयोगपरिहारावग्राहिषातां मनीषिभिः।

न द्वयोरस्ति तादात्म्यं न चैकस्याद्वयत्वतः। अप्रमाण्यं श्रुतेरेवं नारोपध्वंसमात्रतः॥ इति।

ततश्च तत्त्वमसीति तत्त्वंपदार्थश्रवणमननभावनाबलभुवा साक्षात्कारेणानाद्यविद्यानिवृत्तौ सच्चिदानन्दैकरसब्रह्माविर्भावः संपत्स्यत इति ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं प्रथमसूत्रोक्तं युक्तम्।

अज्ञातं विषयो ब्रह्म ज्ञातं तच्च प्रयोजनम्। मुमुक्षुरधिकारी स्यात्संबन्धः शक्तितः श्रुतेः॥ इति।

जन्माद्यस्य यतः (ब्र.सू.1/1/2) इति द्वितीयसूत्रे ब्रह्म स्वरूपलक्षणतटस्थलक्षणाभ्यां न्यरूपि। तत्र स्वरूपान्तर्गतत्वे सति व्यावर्तकं स्वरूपलक्षणं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै.2/1/1) इत्यादि वेदान्तैः प्रतिपादितम्। तस्य सत्यज्ञानाद्यात्मकस्वरूपान्तर्गतत्वे सति व्यावर्तकत्वात्। तटस्थलक्षणं यतो वा इमानि। (तै.2/1) इत्यादीनि वाक्यानि निरूपयन्ति जगज्जन्मादि-कारणत्वेन। तदुक्तं विवरणे -

जगज्जन्मस्थितिध्वंसा यतः सिध्यन्ति कारणात्। तत्स्वरूपतटस्थाभ्यां लक्षणाभ्यां प्रदर्श्यते॥ इति।

शास्त्रयोनित्वात् (ब्र.सू. 1/1/3) इति तृतीयसूत्रे प्रथमवर्णकेन षष्ठीसमासमाश्रित्य सर्वज्ञत्वं प्रत्यपादि। द्वितीयवर्णकेन बहुब्रीहिसमासमभ्युपगम्य ब्रह्मणो वेदांन्तप्रमाणकत्वं प्रत्यज्ञायि।

तत्तु समन्वयात् (ब्र.सू.1/1/4) इति चतुर्थे सूत्रे प्रथमवर्णकेन वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं प्रत्यपादि। द्वितीयवर्णकेन वेदान्तानां प्रतिपत्तिविधिशेषतया ब्रह्मप्रातिपादकत्वं प्रत्यक्षेपि। दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम्। शिष्टं शास्त्र एव स्पष्टमिति सकलं समञ्जसम्॥

॥ श्रीरस्तु॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे

सकलदर्शनशिरोलंकाररत्नं श्रीमच्छांकरदर्शनं समाप्तम्।

समाप्तोयं सर्वदर्शनसंग्रहः॥ </mUla>

❖❖❖